

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ВІКТИМОЛОГІЯ

Навчальний посібник

За загальною редакцією
професорів *В. В. Голіни* і *Б. М. Головкіна*

Харків
«Право»
2017

Рекомендовано вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 2 від 27.10.2017 р.)

Рецензенти:

О. О. Житний – д-р юрид. наук, проф., завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

О. Г. Колб – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ

Автори:

В. В. Голіна – д-р юрид. наук, проф.: вступ, підрозд. 1.1–1.3 розд. 1, підрозд. 6.1–6.3 розд. 6, підрозд. 7.2 розд. 7; *Б. М. Головкін* – д-р юрид. наук, проф.: розд. 2, підрозд. 8.4 розд. 8; *М. Ю. Валуйська* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 4.3 розд. 4 (у співавт. із К. Д. Кулик), підрозд. 7.1 розд. 7; *К. Д. Кулик* – канд. юрид. наук: підрозд. 4.3 розд. 4 (у співавт. з М. Ю. Валуйською); *О. В. Лисодед* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 8.2 розд. 8, розд. 9; *С. Ю. Лукашевич* – канд. юрид. наук, доц.: розд. 3; *М. О. Мариуба* – канд. юрид. наук: підрозд. 4.2 розд. 4; *О. В. Новіков* – канд. юрид. наук: підрозд. 4.5 розд. 4 (у співавт. з О. В. Таволжанським); *В. Ф. Оболенцев* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 6.4 розд. 6; *В. В. Пшоваров* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 4.4, 4.6 розд. 4; *Н. В. Сметаніна* – канд. юрид. наук: підрозд. 1.4 розд. 1, підрозд. 7.3, 7.4, 7.5 розд. 7; *О. В. Таволжанський* – канд. юрид. наук: підрозд. 4.5 розд. 4 (у співавт. з О. В. Новіковим); *О. В. Ткачова* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 4.1 розд. 4; *І. О. Христич* – канд. юрид. наук, доц.: підрозд. 8.1, 8.3 розд. 8; *О. Ю. Юрченко* – канд. юрид. наук, доц.: розд. 5

Віктимологія : навч. посіб. / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. – Харків : Право, 2017. – 308 с.

ISBN 978-966-937-284-0

У навчальному посібнику на основі сучасних досліджень системно викладено знання щодо сутності віктимології як науки, основних її понять, віктимізації окремих категорій жертв, соціальних та особистісних детермінант віктимності і ролі її у механізмі злочинної поведінки, шляхів і заходів віктимологічного запобігання злочинності та її корисливих, корисливих насильницьких і необережних різновидів.

Для студентів, аспірантів, викладачів юридичних вищих навчальних закладів освіти, працівників правоохоронних і правозастосовчих органів, органів влади і управління, громадських організацій і широкого кола громадян.

УДК 343.988(075)
ББК 67.61я7

© Голіна В. В., Головкін Б. М., Валуйська М. Ю. та ін., 2017

© Видавництво «Право», 2017

ISBN 978-966-937-284-0

ЗМІСТ

Вступ.....	7
------------	---

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

РОЗДІЛ 1

ВІКТИМОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1.1. Предмет віктимології	9
1.2. Цілі, завдання, функції віктимології	15
1.3. Методологія і методика віктимологічних досліджень	19
1.4. Огляд віктимологічних досліджень у світі	28
Питання для самоконтролю	34

РОЗДІЛ 2

ВІКТИМНІСТЬ, ВІКТИМІЗАЦІЯ, ВІКТИМНА ПОВЕДІНКА

2.1. Віктимність: природа та значення	35
2.2. Віктимна поведінка жертв злочинів	44
2.3. Віктимізація: поняття і загальна характеристика в Україні	56
Питання для самоконтролю	70

РОЗДІЛ 3

ЖЕРТВА ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ

3.1. Поняття жертви злочину	71
3.2. Структура особистості жертви злочину та рівні її вивчення	73
3.3. Класифікація і типологія жертв злочинних посягань	76
3.4. Психологія жертв злочинних посягань	85
Питання для самоконтролю	91

РОЗДІЛ 4

ОКРЕМІ КАТЕГОРІЇ ЖЕРТВ ЗЛОЧИНІВ

4.1. Жінка як жертва злочину	93
4.2. Неповнолітній як жертва злочину	106
4.3. Особа похилого віку як жертва злочину	110

4.4. Підприємець як жертва злочину	116
4.5. Користувач мережі Інтернет як жертва злочину	122
4.6. Особи, що займаються професійною діяльністю, пов'язаною з ризиком, як жертви злочинних посягань	128
Питання для самоконтролю	141

РОЗДІЛ 5 ДЕТЕРМІНАЦІЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ

5.1. Соціальні, психологічні та інші чинники формування віктимності і віктимної поведінки	142
5.2. Дозлочинні зв'язки і відносини між злочинцем і жертвою та їх вплив на мотивацію і рішення про вчинення злочину	147
5.3. Віктимогенна ситуація та її роль у механізмі злочинної поведінки	153
5.4. Особливості вибору злочинцями жертв злочинних посягань	158
Питання для самоконтролю	161

РОЗДІЛ 6 ВІКТИМОЛОГІЧНЕ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

6.1. Віктимологічне запобігання злочинності: загальна характеристика, види та основні напрями. Об'єкт віктимологічного запобігання	162
6.2. Форми і методи віктимологічного запобігання злочинності	176
6.3. Відновлення прав жертв злочинів та відшкодування заподіяної їм шкоди	181
6.4. Міжнародна практика віктимологічного запобігання злочинності	185
Питання для самоконтролю	191

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

РОЗДІЛ 7 ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ

7.1. Віктимна поведінка жертв злочинів, пов'язаних із насильством у сім'ї, сферах побуту і дозвілля, та запобігання їм	192
Питання для самоконтролю	205

7.2. Віктимна поведінка жертв статевих злочинів та запобігання їм	206
7.2.1. Загальна характеристика статевих злочинів	206
7.2.2. Віктимна поведінка жертв статевих злочинів	215
7.2.3. Віктимологічне запобігання статевим злочинам	218
Питання для самоконтролю	222
7.3. Віктимна поведінка жертв вуличного насильства та його запобігання	223
7.3.1. Загальна характеристика злочинів, вчинених на вулицях	223
7.3.2. Віктимна поведінка жертв вуличного насильства	226
7.3.3. Заходи запобігання злочинам, вчиненим на вулицях	229
Питання для самоконтролю	230
7.4. Віктимна поведінка жертв насильства на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості та його запобігання	231
7.4.1. Загальна характеристика злочинів, вчинених на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості	231
7.4.2. Віктимна поведінка жертв насильства на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості	234
7.4.3. Заходи запобігання злочинам, вчиненим на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості	236
Питання для самоконтролю	236
7.5. Віктимна поведінка жертв торгівлі людьми та її запобігання	237
7.5.1. Загальна характеристика торгівлі людьми	237
7.5.2. Віктимна поведінка жертв торгівлі людьми	239
7.5.3. Запобігання віктимній поведінці жертв торгівлі людьми	242
Питання для самоконтролю	245

РОЗДІЛ 8

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЗАПОБІГАННЯ ЇМ

8.1. Віктимна характеристика жертв крадіжок та запобігання їм	246
8.1.1. Загальна характеристика крадіжок	246
8.1.2. Віктимна поведінка жертв крадіжок	251
8.1.3. Запобігання віктимній поведінці жертв крадіжок	252
Питання для самоконтролю	257
8.2. Віктимна поведінка жертв шахрайств та запобігання їм	258
8.2.1. Загальна характеристика шахрайства	258
8.2.2. Віктимна поведінка жертв шахрайства	261
8.2.3. Заходи запобігання віктимній поведінці при шахрайстві	265
Питання для самоконтролю	268

8.3. Віктимна поведінка жертв вимагань та запобігання їм.....	268
8.3.1. Загальна характеристика вимагань	268
8.3.2. Віктимна поведінка жертв вимагань	273
8.3.3. Запобігання віктимній поведінці жертв вимагань	275
Питання для самоконтролю	279
8.4. Віктимна поведінка жертв грабежів і розбоїв та запобігання їм	279
8.4.1. Загальна характеристика грабежів і розбоїв	279
8.4.2. Віктимна поведінка жертв грабежів і розбоїв	282
8.4.3. Запобігання віктимній поведінці при грабежах і розбоях	286
Питання для самоконтролю	292

РОЗДІЛ 9

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ З НЕОБЕРЕЖНОСТІ, ТА ЗАПОБІГАННЯ ЇМ

9.1. Загальна характеристика злочинів, учинених з необережності	293
9.2. Віктимологічна характеристика злочинців і жертв злочинів, учинених з необережності.....	298
9.3. Запобігання злочинам, учиненим з необережності	300
Питання для самоконтролю	303
Список літератури	304

Вступ

Протягом XIX–XX ст. зусиллями вчених світу (Б. Мендельсона, Г. фон Гентінга, Р. Гассера, Г. Еленберга, А. Фаттаха, Г. Шнайдера, Л. Франка, Д. Рівмана, О. Джужі, В. Тулякова та ін.) створюється цілісна теорія вчення про жертву злочину – віктимологія. Віктимологія як галузь знань про злочинність та її прояви досліджує закономірності, пов'язані із жертвою злочину. Роль жертви розглядається з етіологічних позицій, тобто як криміногенний фактор, який значною мірою сприяє виникненню й формуванню злочинного рішення. На жаль, жертвами злочинних посягань стають люди, яким у певних ситуаціях бракує почуття безпеки, тривоги при погрозі посягання, обережності у спілкуванні і поводженні з оточуючим середовищем, при використанні джерел підвищеної небезпеки та ін. Кримінологічне значення має не будь-яка поведінка жертви злочину, яка зумовлена, наприклад, збігом певних несприятливих для неї обставин у конкретній життєвій ситуації, а більше як така, що сприяє, провокує, зумовлює вчинення злочину. Жертва своїми віктимними поведінковими девіаціями, фізичним і психічним станом, інтелектуальним рівнем, розумовими і вольовими якостями нерідко «спокушає» на посягання. Наукове і практичне значення має пізнання процесу перетворення людини на жертву злочину, тобто потребує вирішення питання: внаслідок яких негативних явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру однієї людини на індивідуальному чи інших рівнях (масовому) стають більш уразливими для злочинних дій, ніж інші – за таких саме умов.

Віктимологія як галузь знань про жертву, а отже і про злочинність, намагається установити закономірності формування особистості жертви злочину, які описуються в цій науці такими поняттями, як жертва, віктимність, віктимна поведінка, віктимізація, віктимогенні фактори, віктимогенна конкретна життєва ситуація, віктимологічне запобігання злочинності тощо.

Життя і сумна статистика, множинність прикладів кримінальної хроніки свідчать про те, що навіть елементарні знання щодо забезпечення особистої

безпеки, засвоєння правил і прийомів фізичного і психічного захисту, поінформованість про типові ситуації-пастки, які створюють злочинці для обраних жертв, відвернули б чимало злочинних посягань. Ось чому вельми актуальним стає широкомасштабне державне віктимологічне виховання населення України.

Навчальна дисципліна «Віктимологія» створена відповідно до методичних рекомендацій щодо структури та змісту підручників і навчальних посібників. Вона складається із Загальної та Особливої частин, у яких розглядаються теоретичні і прикладні питання науки. У Загальній частині, оригінальній за своєю побудовою, викладається понятійний апарат науки (поняття віктимології, історія її виникнення і розвитку, поняття жертви злочину, її віктимологічні властивості та їх прояв, детермінація віктимізації злочинної поведінки, віктимологічне запобігання, а також віктимна поведінка найбільш уразливих у наш час окремих категорій жертв: жінок, дітей, молоді, підприємців та ін.). Особлива частина віктимології присвячена віктимологічній характеристиці та запобіганню насильницьким, корисливим, корисливим насильницьким і необережним злочинам.

Мета навчального курсу – надати студентам системні знання щодо сутності віктимології як науки про жертву злочину, а також про основні її поняття, прищипити студентам навички самостійного комплексного аналізу впливу поширення віктимізації в регіоні на кількісно-якісні показники злочинності, урахування віктимологічних даних при розробці заходів віктимологічного її запобігання.

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Розділ 1

ВІКТИМОЛОГІЯ ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

1.1. Предмет віктимології

Протягом ХХ ст. зусиллями вчених світу (Б. Мендельсон, Г. фон Гентінг, Р. Гассер, А. Фаттах, Л. Франк, Д. Рівман, В. Вандишев, В. Мінська, В. Рибальська, В. Полубинський, О. Джужа, В. Христенко, В. Василевич, В. Туляков, Б. Головкін, О. Юрченко, О. Литвинов, О. Михайлов та ін.) створюється цілісна кримінологічна теорія вчення про жертву злочину – віктимологія (від. лат. *victima* – жертва і грец. *logos* – вчення). Віктимологія як галузь знань про злочинність досліджує закономірності зв'язків, а іноді тісних взаємозв'язків злочинця і жертви злочину. Кримінологічна роль жертви злочину розглядається з етіологічних позицій, тобто як криміногенний об'єкт, який у значній кількості випадків вчинення злочинів своєю легковажною, небезпечною поведінкою, зайвою інформацією про себе, близьких та майновий стан, службове становище, статусні впливові можливості та ін., спричиняє виникненню і формуванню злочинного рішення та при певній конкретній життєвій ситуації його реалізації або виступає як умова, що сприяє досягненню злочинного результату. Кримінологічне значення має не будь-яка поведінка жертви, що зумовлена, наприклад, збігом непередбачуваних несприятливих для неї обставин, а більш як таке, котре сприяє, провокує, зумовлює вчинення злочину. Жертва своїми віктимологічними девіаціями, силою їх впливу нерідко «спокушає», підштовхує злочинця на злочинне посягання, а нерідко обмежує на якусь мить інтелектуальну і вольову сферу особистості злочинця і він діє імпульсивно. Однак це не означає, що за межами віктимології залишаються кримінальні ситуації,

де жертвою стають особи, так би мовити, з нейтральною поведінкою. Але наукове і практичне значення має сам процес перетворення фізичних осіб у жертв злочинних посягань, тобто потребує вирішення важливе питання: внаслідок яких негативних явищ об'єктивного і суб'єктивного характеру одні люди на індивідуальному чи інших рівнях (прошарок, група, етнос) стають більш уразливими для злочинних дій, ніж за таких саме умов – інакші. Не слід розглядати віктимологію як науку, яка «виною жертви», мов би виправдовує злочинця. Дійсно, у ряді статей Кримінального кодексу України передбачені склади злочинів, якими як пом'якшуюча обставина ураховується провокуюча поведінка жертви. Так, у статтях 116, 123 КК України зазначено, що умисне вбивство чи умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання, яке раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знуцання або тяжкої образи з боку потерпілого, пом'якшує кримінальну відповідальність. Провокуюча поведінка жертви полягає у протиправних діях, які самі по собі в окремих випадках можуть бути визнані злочином. У коментарях до цих статей пояснюється, що сильне душевне хвилювання – це психічний стан, за якого інтенсивна емоція протягом короткого часу займає домінуюче становище в психіці людини, у зв'язку з чим значною мірою знижується її здатність усвідомлювати свою поведінку, а також керувати нею (С. С. Яценко, 2002). Стан сильного душевного хвилювання визначається судовою експертизою, однак остаточне рішення щодо наявності чи відсутності такого стану приймає суд на підставі сукупності інших доказів у кримінальному провадженні.

Віктимологія як галузь знань про злочинність намагається установити закономірності формування таких рис особистості жертви злочину, внаслідок яких виникає підвищена її уразливість від певного роду злочинних посягань.

Розвиток сучасних галузей знань характеризується процесами їх інтеграції і диференціації. Віктимологія як наука почала формуватися у 50-х рр. ХХ ст. в межах кримінології і ряду інших наук (наприклад, психології, психіатрії, конфліктології тощо) і відразу виникло питання про поняття, зв'язки і місце віктимології в системі суспільних і природничих наук. До розуміння віктимології існує щонайменше два підходи: широкий і вузький.

У широкому змісті віктимологія – це комплексне вчення про осіб, які перебувають у кризовому стані (жертва злочину, стихійних лих, епідемій, катастроф, геноциду, озброєних конфліктів, економічного і соціального відчуження, політичних протистоянь, біженець, соціальні організації та ін.), і заходах допомоги їм.

За такого підходу віктимологія стає меганаукою про жертв усіх осіб, які постраждали з різних обставин. Як відмічається у літературних джерелах, в цих випадках за віктимологією слід визнати статус самостійної науки, приналежність якої до юридичних можна визначити лише частково. Віктимологія у подібному розумінні – наука про поведінку фізичних та юридичних осіб, яка відхиляється від норм безпеки (Д. Рівман, В. Туляков, В. Батиргарєєва та ін.). Але ж віктимологія виникла як наука про жертву саме злочину, а не про жертв взагалі, яких у світі безліч і походження яких має абсолютно різну етіологію. Для потреб практики запобігання і протидії злочинності «розмитий» предмет віктимології непридатний.

Вузкий підхід розглядає віктимологію з позиції її первинного призначення як науки, що в межах кримінології розвиває потужний напрям запобіжного впливу на злочинність шляхом регулювання поведінки можливих жертв, усуваючи таким чином умови, котрі або сприяють вчиненню злочину, або об'єктивно полегшують досягнення злочинного результату. Отже, кримінологія, її теорія запобігання злочинності слугують науковою базою для розробки саме кримінальної віктимології, її категоріально-понятійного апарату, методики дослідження діалектики процесу «злочинець – жертва – злочин», стратегії і тактики віктимологічного аспекту запобігання злочинності і допомоги жертвам злочинів.

Цей підхід до розуміння віктимології та її предмета видається продуктивним, оскільки він сформувався в основному під впливом наук і практики, безпосередньо спрямованих на запобігання і протидію злочинності і має у цьому сенсі світову і вітчизняну позитивну оцінку.

Виходячи з вищезазначеного, *віктимологія – це галузь знань про жертву злочину, закономірності формування її особистості, віктимність і віктимізацію поведінки жертви злочину та їх прояв у типових ситуаціях, а також заходи віктимологічного запобіган-*

ня на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному й індивідуальному рівнях.

Процес – і як шлях, і як результат – перетворення людини (групи, етносу) у жертву злочину у віктимології описується за допомогою її наукових понять, як от: жертва від злочину, віктимність, віктимізація, латентна віктимізація, віктимогенні фактори, віктимна поведінка, віктимологічне запобігання злочинності та ін.

Отже, *предметом наукової і практичної віктимології є:* жертва злочину (людина, верстви населення, групи, спільноти, етнос, юридичні особи та ін.), якій злочинним посяганням спричинена фізична, майнова або моральна шкода, і яка своїми біопсихосоціальними чи статусно-рольовими характеристиками та поведінкою або діяльністю стала об'єктом злочинного посягання.

Віктимність розглядається як можливість і навіть схильність особи стати жертвою злочину в ситуації, коли такий наслідок міг би і не наступити, якби жертва виявила достатню обережність, обачливість, серйозність в оцінці обстановки, що виникла, сміливість, здоровий глузд і водночас не було б легковажності, ризикованості, розпусності, провокаційності, агресивності, конфліктності, небезпечності для себе самої, що врешті-решт стає поштовхом для злочинних зазіхань (Л. Франк, 1972; В. Василевич, 2001 та ін.). Віктимність розглядається на індивідуальному, груповому і масовому рівнях.

Віктимізація – це перш за все процес набрання або збільшення віктимності на індивідуальному, груповому і масовому рівнях. Структурними складовими віктимізації є соціальні і психологічні чинники. Отже, віктимізація – це, по-перше, невиконання або неналежне виконання державою гарантованих Конституцією прав, свобод і законних інтересів громадян щодо безпеки людини; по-друге, навмисне або необережне порушення людиною (спільнотою людей) правил особистої безпеки; по-третє, наявність злочинності припускає віктимізацію певної частини населення.

Латентна віктимізація – це процес підвищення ступеня уразливості жертв латентних злочинів перед повторним заподіянням їм шкоди злочинами, а також збільшення ризиків злочинних посягань проти невизначеного кола людей (Б. Головкін, 2015).

Віктимологічні фактори слід розуміти як соціальні і біопсихологічні чинники, з якими пов'язані виникнення, існування і прояви індивідуальної, групової і масової віктимності (Д. Рівман, 1975).

Віктимна поведінка – це закономірний, характерний, часто біопсихосоціальний особистісний небезпечний стиль поведінки людини (групи, спільноти), який робить її помітною для оточуючих, у зв'язку з чим у конкретній життєвій ситуації підвищується її уразливість, доступність, привабливість, що впливає на мотивацію та рішення злочинця щодо вчинення злочинного посягання (В. Туляков, Б. Головкін).

Віктимологічне запобігання – максимальне зниження особистісної і рольової віктимізації і віктимності шляхом розробки і впровадження в країні заходів мобілізації внутрішніх можливостей людини (Л. Гоголева, 1989), підвищення рівня соціалізації і захищеності населення, втручання в кризові криміногенні і віктимогенні ситуації, надання потерпілим допомоги з боку держави. Віктимологічне запобігання покликане для того, щоб громадяни усвідомили, що на їх біопсихосоціальних вадах паразитує злочинність. Мета запобігання – зменшити ці вади і недоліки поведінки, не дати «лихим» людям шанс скористатися ними і завдати фізичної, психологічної чи матеріальної шкоди. Разом із тим віктимологічне запобігання спрямоване і на підвищення відповідальності людини за своє особисте життя і вчинки, а юридичних осіб – за правомірність і безпечність своєї діяльності.

Системність знань свідчить про те, що в тій чи іншій науці сформувалися основні елементи її предмета як теоретичного, так і прикладного характеру. Взагалі система науки – це послідовне, упорядковане, внутрішньо логічно побудоване викладення матеріалу стосовно її предмета. Система віктимології як науки багато в чому залежить від наукових традицій країни, методологічних засад учених або наукових шкіл, історичної наукової спадкоємності, практичних потреб тощо. Якщо виходити з того, що віктимологія вийшла і сформувалася як наука в лоні кримінології (особливо це стосується вітчизняної віктимології), то її система викладення знань певною мірою повторює аналогічну систему в кримінології, хоча із деякими відмінностями.

Традиційно вітчизняна віктимологія поділяється на **Загальну та Особливу частини**.

У **Загальній частині** з дотриманням логічної послідовності розміщується науковий опис основних понять предмета та визначення віктимології, історія виникнення кримінологічних і віктимологічних

ідей і формування на їх основі нового наукового напрямку у протидії злочинності, спірних поглядів щодо проблем нової науки, аналізуються фундаментальні поняття віктимології: поняття жертви злочину та окремих категорій жертв, віктимність і віктимізація, детермінація віктимної поведінки, теорія віктимологічного запобігання злочинності та деякі інші положення.

Особлива частина досліджує і надає віктимологічну характеристику та напрями запобігання окремим злочинним проявам, помітною складовою причинного комплексу яких виступає віктимність особистості жертв злочинів. Побудова Особливої частини віктимології здійснюється за різними класифікаторами злочинності, але в основному за сферами інтенсивності її злочинних проявів. Подібна класифікації наводяться у вітчизняних і зарубіжних літературних джерелах (О. Джужа, В. Василевич, Д. Рівман та ін.). Цій класифікації злочинності надається перевага перед іншими, зокрема тому, що, по-перше, вона ураховує специфіку об'єкта злочинного посягання і типових ситуацій проявів при цьому віктимності осіб; по-друге, вона має спільні риси класифікації множинності злочинів у кримінології, що дозволяє кримінологічну інформацію стосовно тих чи інших різновидів злочинності доповнити віктимологічною інформацією про особистість і особливості поведінки їх жертв, передуючі злочину стосунки зі злочинцем, вибір ним жертви та ін.; по-третє, поєднати кримінологічні і віктимологічні заходи запобігання злочинності у зазначених сферах. Перевага такої класифікації злочинності з віктимологічною метою полягає в тому, що вона відповідає організованій на науковій основі практики запобігання та протидії злочинності.

Найбільш віктимно уразливими є жертви злочинів насильницького і корисливого характеру, які, відповідно, включають у себе типові прояви віктимності і способів посягань у сферах: сімейно-побутових, дозвільних та статевих відносин, громадського порядку і громадської безпеки, насильства на ґрунті національної, релігійної, расової нетерпимості, торгівлі людьми; відносин власності (крадіжки, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство). Виходячи з потреб з практики запобігання злочинності, віктимологічна класифікація Особливої частини віктимології може конкретизуватися, удосконалюватися, доповнюватися.

1.2. Цілі, завдання, функції віктимології

Предмети віктимології і кримінології певною мірою перехрещуються, а тому у головному цілі цих наук збігаються – запобігання та протидія злочинності. Цілями віктимології є: пізнання віктимологічної реальності в Україні; розробка наукових теорій, концепцій, гіпотез стосовно процесу віктимізації населення, певних його груп, індивідів і перетворення їх у жертв злочинів; віктимологічного потенціалу у суспільстві; осіб, які потенційно можуть, а подекуди (іноді) приречені за певних обставин стати жертвами злочинів; визначення актуальних завдань подальшого розвитку теорії цієї науки; впровадження у повсякденне життя громадян її безпекозабезпечуваних ідей і прикладних методик самозбереження і захисту різних верств і прошарків населення (незалежно від статі і віку, стану фізичного і психічного здоров'я тощо), юридичних осіб від злочинних посягань; врешті-решт розробки на державному рівні рекомендацій і конструктивних пропозицій щодо підвищення ефективності запобігання та протидії злочинності.

Отже, віктимологія має як суто теоретичні цілі, пов'язані, зокрема, із удосконаленням понятійного апарату науки; розкриттям природи віктимізації, віктимності, віктимологічних факторів, жертви і її особистості; взаємозв'язку «злочинець – жертва – злочин – злочинність»; латентизації віктимізації; тендерного аспекту; поглибленням класифікації і типології жертв від злочину; обсягом і межами вивчення особистості жертви злочину і її віктимної поведінки, що має етичні та правові наслідки і значення; програмуванням і плануванням запобіжних заходів, прикладні цілі. Це: здійснення на державному рівні моніторингового віктимологічного опитування населення; впровадження віктимологічних заходів запобігання злочинності на індивідуальному, груповому і загальносоціальному рівнях; широке використання при реалізації цих заходів віктимологічного ресурсу ЗМІ, публікацій, конференцій, «круглих столів», підготовки і розповсюдження агітаційних матеріалів, пам'яток для населення під назвою, як не стати жертвою окремих видів злочинів тощо.

Із цілей віктимології впливає значний обсяг її завдань, основними з яких є такі:

1. Визначення фактичного ступеня віктимізації різних верств населення й інших соціальних суб'єктів та її негативних наслідків. Справа в тім, що ступінь віктимізації у світі взагалі високий. Щороку за даними міжнародного опитування від 60% до 70% осіб, які постраждали від злочинних посягань, не звертаються із заявою до належних органів. Що стосується нашої країни, відповідний середній відсоток таких осіб серед респондентів, опитаних співробітниками лабораторії кримінологічних досліджень ДНДУ МВС України 1998–2009 рр., дорівнював 67% (О. Г. Кулик, 2011). Отже, перед віктимологією та її дослідженнями стоїть важливе завдання встановити комплекс питань стосовно природи, тенденцій та закономірностей латентної віктимізації населення та формування віктимологічних заходів її скорочення (Б. М. Головкін, 2015).

2. Виявлення і наукове вивчення віктимогенних чинників у структурі детермінант злочинності. На соціальному масовому рівні специфічними чинниками віктимізації є злочинність, саме вона «ініціює» віктимність, тобто детермінанти масової віктимності перебувають у площині детермінант злочинності, однак, які не породжують віктимність безпосередньо¹.

3. Віктимологічне вивчення масової, групової, видової й індивідуальної віктимності для розробки диференційованих заходів їх запобігання. Масова віктимність визначається як стан і структура сукупності жертв від злочинних посягань унаслідок їх віктимної схильності. Групова віктимність виражається у спільній для окремих категорій, що володіють такими особистісними, у тому числі соціально-рольовими характеристиками, що проявляється у підвищеній здатності за певних умов стати жертвами злочинних зазіхань. Видова віктимність полягає у відносній «схильності» окремих людей через типові риси і низку схожих обставин ставати – іноді неодноразово – жертвами певних видів злочинів (наприклад, шахрайство стосовно осіб похилого віку, пенсіонерів, насильство у сфері сімейно-побутових відносин та ін.). Індивідуальна віктимність –

¹ Кримінологія – ХХ век / под ред. В. Н. Бурлакова и Р. Ф. Сальникова. СПб.: Юрид. Центр Пресс, 2000. С. 255.

властивість конкретної людини, що обумовлена її соціальними, психологічними або біологічними якостями, яка у конкретній життєвій ситуації наражає її на небезпеку злочинного посягання¹.

4. Вивчення особистості жертв/потерпілих від злочинів і злочинців, а також механізму вчинення злочинів стосовно певних потерпілих, створення типології таких жертв. Злочинець – жертва – ситуація дуже тісно пов'язані між собою. Злочин – процес динамічний, у якому відбувається доволі інтенсивна взаємодія злочинця (злочинців) і жертви, причому нерідко в цій «кримінальній драмі» роль жертви може бути не другорядною. Дослідження цих осіб і класифікація конкретних життєвих ситуацій може допомогти краще визначитися з обґрунтуванням запобіжних заходів, виокремити групу людей, які мають підвищений ризик стати жертвами кримінального посягання, установити критерії вибору злочинцями «своїх» майбутніх жертв тощо². Особливий інтерес для віктимології викликають жертви злочинів з певними психічними віктимогенними відхиленнями, без урахування яких неможлива розробка нетрадиційних запобіжних заходів девіантної поведінки.

5. Визначення основних напрямів віктимологічного запобігання злочинності. Невід'ємною складовою кримінологічної політики є її віктимологічний аспект. Деякі науковці надають йому більш широке поняття – «віктимологічна політика» (А. І. Пашков, 2003), розуміючи при цьому, що вона є діяльністю зі створення адекватної правової бази, правозастосовної практики, правової ідеології та їх ресурсного забезпечення, спрямованої на обмеження віктимізації громадян, зниження конфліктності і девіацій у суспільстві. Це означає, по-перше, усвідомлення суспільством і державою віктимологічного ресурсу у запобіганні і протидії злочинності, необхідність його активізації й оптимізації; по-друге, віктимологічне запобігання

¹ Потерпевший от преступления: тематический сборник). Владивосток: Изд-во Дальневост. гос. ун-та. 1974. Т. 85. С. 13; Кримінологічна віктимологія: навч. посіб / С. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жі. Київ: Атіка, 2006. С. 65–66.

² Барданова Е. В. Что думают преступники о своих жертвах? *Практ. психологія та соц. робота*. 2010. № 2. С. 19–25; Барданова Е. В. Особенности выбора жертвы преступником. *Практ. психологія і соц. робота*. 2010. № 5. С. 54–60.

злочинності повинно базуватися на теоретичних положеннях кримінології; по-третє, кримінологічні напрями (стратегії) запобігання злочинності обов'язково повинні мати віктимологічний аспект (В. В. Голіна, 2013).

Крім перелічених є й інші завдання: *прогностичне*, тобто віктимологія призначена передбачати розвиток подій у сфері віктимізації і швидко реагувати на зміну обставин у країні; *рекомендаційне* – постійне завдання віктимології надавати рекомендації з удосконалення заходів запобігання злочинності з урахуванням змін умов життя, впровадження розробок вчених у повсякденну практику роботи державних і громадських установ; *освітнянське* – завдання, спрямоване на поширення знань і елементарних навичок упередження та протидії корисливим, корисливим насильницьким, насильницьким, необережним злочинам; формування антикримінальної культури як противаги віктимізації і криміналізації українського суспільства.

Указані та інші завдання віктимологія вирішує шляхом виконання таких функцій, як: описова, пояснювальна, прогностична, практично-перетворююча. Описова функція науки полягає в тому, що віктимологія за допомогою свого понятійного апарату описує фрагменти дійсності, пов'язані зі злочинністю, віктимізацію і віктимністю жертв злочинів. Пояснювальна – намагається на теоретичному й емпіричному рівнях дослідження відповісти на питання етнологічного характеру, тобто отримати достовірну інформацію про стан, детермінанти і тенденції віктимізації суспільства у зв'язку з існуванням злочинності та її проявів. Прогностична – функція науки, що передбачає у майбутньому розвиток явищ і процесів, які обумовлюють злочинність і віктимізацію. Практично-перетворююча функція – це впровадження наукових досягнень віктимології в систему життєзабезпечення населення України, вкорінювання у його свідомість знання віктимологічного характеру про особисту безпеку, надання рекомендацій щодо послаблення процесу віктимізації в країні й оптимізації віктимологічних заходів запобігання злочинності, а також вирішення проблем забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів і своєчасного відшкодування шкоди, заподіяної вчиненим злочином.

1.3. Методологія і методика віктимологічних досліджень

Метод (від грец. *metodes* – дослідження) – засіб дослідження явищ, підхід до явищ, що вивчаються, планомірний шлях наукового пізнання й установлення істини. *Методологія* – це сукупність світоглядних, філософських і загальнотеоретичних позицій, які впливають на розгляд конкретних проблем, тобто складних теоретичних або практичних завдань, способи вирішення яких невідомі або відомі не повністю (С. Л. Стрельцов, 2014). Саме від методології науки залежить розуміння її предмета. Це означає, що методологія віктимології впливає на пояснення природи жертви злочину, походження її віктимності й віктимізації, детермінант віктимної поведінки, генезис зв'язку «злочинець – жертва – злочин» і, певна річ, на розробку системи віктимологічних заходів протидії і запобігання зазначеним явищам, і врешті-решт, злочинності. Суспільству не байдуже – нормою чи дев'яцією вважати, наприклад, таке особистісне явище, як віктимність, неодноразова віктимізація конкретних осіб чи груп людей, спільнот, прошарків населення.

У цілому, якщо говорити про методологічну основу віктимологічного пізнання, то воно ґрунтується на використанні матеріалістичної діалектики – науки про загальні закони, рухи, зміни, оновлення і розвитку природи, суспільства і мислення. Діалектичний матеріалізм визнає різноманітність і різні рівні розвитку матерії, залежність свідомості від суспільного буття, діалектичної єдності соціального і біологічного в особистості, суперечливий характер її формування, матеріалістичну діалектику трактування причинності тощо. Віктимологія, як і кримінологія, використовує й інші вихідні положення матеріалізму та діалектичної логіки (закони, категорії, основні логічні принципи і прийоми, а також вимоги теорії пізнання), які є необхідними і достатніми для дослідження свого предмету і отримання про нього нового знання. Отже, методологія віктимології розглядається як сукупність відправних положень і вимог теорії пізнання, вихідних філософсько-діалектичних законів, категорій, логічних принципів, способів і прийомів, якими ця наука користується при описі, вивченні та аналізі фрагментів реальної дійсності, що складають предмет цієї науки, а також при створенні нового знання (І. М. Даньшин). Отже,

методологія віктимології виконує три основні функції теорії: орієнтуючу, завбачувальну і класифікуючу. Орієнтуюча її функція полягає у спрямованості зусиль дослідника на відбір даних, завбачувальна спирається на установлення каузальних залежностей між явищами у певній спеціальній області, тобто віктимології, а третя – допомагає систематизувати емпіричні віктимологічні дані шляхом виявлення їх суттєвих властивостей і зв'язків (А. П. Купріян, 1971; В. О. Ядов, 2009).

Методологія віктимології, таким чином, є складовою частиною загальної діалектичної методології теорії пізнання і вирішує питання отримання достовірної і певної інформації щодо предмета науки. Інструментами її здобування є методи. *Метод* – це основний шлях і засіб збирання, оброблення зібраних даних, матеріалів про предметні явища віктимології. Сукупність необхідних для дослідження методів створюють його *методику* – поняття, яким визначається набір конкретних способів і прийомів, за допомогою яких дослідник намагається одержати шуканих знань у межах поставлених ним завдань. Оскільки віктимологія, як і кримінологія, є по суті соціолого-психологічною наукою, то і її методика тяжіє до соціологічних і психологічних методів дослідження. Навряд чи можна указати на наукову методику пізнання, котра належала б виключно віктимології, як, наприклад, медицині. Як і усі інші теорії, що виникли на стику наук (віктимологія – соціологія – кримінологія – психологія та ін.), вона базується на методиці своїх «найближчих родичів», хоча і має певні особливості. Особливості ці пояснюються тим, що у дослідницькому ланцюгу «жертва – середовище – злочинець» на масовому рівні вивчається у взаємозв'язку і співвідношенні не тільки жертва, але й особистість та поведінка злочинця і оточуюче їх середовище, яке або сприяє віктимізації, або створює конкретні життєві ситуації і формування кримінальної мотивації. Тому методичний набір при віктимологічних дослідженнях різноманітний. Використовуються ті методи, які дозволяють виділити суттєві, визначальні, типові факти і процеси, що обумовлюють віктимологічні явища.

Залежно від призначення й дисциплінарної належності методики віктимології можна поділити на: статистичну, конкретно-соціологічну і психологічну.

Статистична методика. Статистична методика дослідження охоплює сукупність науково обґрунтованих способів, правил і при-

йомів кількісного статистичного вивчення масових соціально-економічних явищ і процесів, якими встановлюються порядок збирання, обробки й аналізу статистичної інформації. Статистична інформація про стан та розвиток того чи іншого явища має наукове значення лише тоді, коли вона отримана як результат вивчення усіх фактів його проявів або їх великої кількості. Тому за повнотою охоплення одиниць сукупності певної множини розрізняють суцільне та вибіркове статистичне дослідження. Оскільки прояви злочинності, віктимізації й віктимності жертв злочинів, віктимогенних ситуацій мають масовий характер, то для їх вивчення можуть бути використані вищезазначені дослідження, вид яких визначається його специфікою, завданням, повнотою, метою, строками дослідження та ін.

Як статистичний метод, суцільне і вибіркове дослідження мають свої наукові поняття, зокрема: одиниця сукупності, тобто конкретне джерело інформації (наприклад, окрема жертва чи архівна кримінальна справа); генеральна сукупність – повний масив одиниць інформації (скажімо, повний облік відомих жертв насильницьких злочинів); вибіркове (несуцільне) спостереження або вибірка – це дослідження представницької (репрезентативної) частини генеральної сукупності; наукова обґрунтованість і надійність вибірки, що досягається дотриманням правил і процедур проведення такого дослідження; похибка репрезентативності (похибка вибірки) – невід’ємна в силу об’єктивних і суб’єктивних обставин розбіжність між результатами суцільного і вибіркового дослідження.

Отже, при суцільному дослідженні вивчається весь масив генеральної сукупності (наприклад, архівні кримінальні справи стосовно жертв зґвалтування на певній території за конкретний відрізок часу). Суцільне дослідження доцільно проводити тоді, коли число облікованих одиниць спостереження обмежене, тобто їх кількість порівняно невелика. Безперечно, перевага суцільного дослідження визначається його повнотою і достовірністю. Тому воно краще за невеликої за розмірами визначеною генеральною сукупністю. Однак у деяких випадках, по-перше, ця перевага досягається значними матеріальними, часовими і фізичними витратами і, по-друге, нерідко суцільне дослідження взагалі неможливе з огляду на невизначеність або величезність обсягу генеральної сукупності (А. Ф. Зелінський).

Тому в цих випадках удаються до вибірки, методично правильно проведене якої надає можливість скоротити ресурсні затрати на дослідження і – головне – отримати (з певною часткою похибки репрезентативності) науково достовірні результати, що суттєво не відрізняються від результатів суцільного дослідження, якби воно було здійснене¹.

Конкретно-соціологічна методика. Конкретно-соціологічні методи – це збір віктимологічної інформації способами, які використовуються у соціології і кримінології, у зв'язку з конкретною темою наукового дослідження. До них належать: масові опитування (анкетування й інтерв'ю); спостереження; вивчення документів; експертні оцінки; соціальний експеримент; проектні методи і метод моделювання.

Масове опитування є майже універсальним і швидким способом отримання відповідної інформації про ті дані, які не містяться у статистичних звітах, а саме про: внутрішній світ злочинців і жертв, мотив поведінки, думки, оцінки тих чи інших подій, умові віктимізації й віктимності та ін. Як зазначається у соціологічній літературі, мистецтво використання цього методу збору інформації полягає в тому, щоб винахідливо ставити необхідні питання й уміти критично оцінювати правдивість відповідей на них, що є гарантією доброякісності отриманих відомостей (В. Я. Ядов. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности, 2009). Серед різноманіття видів масового опитування у віктимології найчастіше використовуються анкетування й інтерв'ю.

Анкетування являє собою збирання віктимологічної інформації шляхом розповсюдження і письмового заповнення заздалегідь розробленого переліку питань, на які респонденти, тобто особи, до яких звертається анкетер, згодні надати відповіді. Ці заповнені анкети з індивідуальними відповідями згодом групуються і дослідник отримує узагальнену інформацію з теми дослідження. Зазвичай анкета складається з 3-х частин: вступна (преамбула), основна і демографічна. Вступна частина анкети – це звернення до респондентів з пропозицією і проханням взяти участь у дослідженні (тема коротко опису-

¹ Про методику проведення вибіркового дослідження див.: Зелінський А. Ф. Методика кримінологічних досліджень: навч. посіб. Київ: НМК ВО, 1992. С. 9–13; Правова статистика: підручник / В. В. Голіна, О. Ю. Шостко, І. О. Христик та ін.; за ред. В. В. Голіни. Харків: Право, 2015. С. 44–51.

ється) і відповісти на запитання. Основна частина містить питання, які складені таким чином, щоб отримати правдиву відповідь стосовно цілі дослідження. Питання можуть бути закриті, тобто вони супроводжуються набором можливих відповідей на нього, один із варіантів яких збігається з думкою респондента, відкриті – респонденту пропонується самому сформулювати відповідь, змішані – поєднують редакцію закритих і відкритих відповідей. Демографічна частина призначена для посвідчення особи респондента. Але нерідко, з метою підвищення довіри до анкетера і правдивості відповідей, у цю частину анкети заноситься мінімум відомостей про особу або вони взагалі відсутні, тобто анкета має анонімний характер. При деяких різновидах віктимологічних досліджень така практика проведення анкетування жертв себе виправдовує. Анкетування також потребує додержання правил, процедур, вимог, навичок його проведення й досвіду розробки анкет. Разом із перевагами такого методу дослідження (економічність, мінімальні матеріальні витрати, швидкість проведення, одночасне охоплення опитуванням значної кількості респондентів та ін.), анкетування має певні недоліки, як-то: неправдивість відповідей респондентів, неповнота повернення анкет, перекручення інформації внаслідок незрозуміння питань тощо).

Інтерв'ю – бесіда інтерв'юера з респондентом за певним планом, який складається заздалегідь, і цілями дослідження. За технікою проведення розрізняються: вільне (неформалізоване), стандартизоване (формалізоване), групове і панельне інтерв'ю. Вільне (неформалізоване) інтерв'ю – це тривала бесіда з респондентами за попередньо розробленою для неї програмою, але без суворої деталізації питань, у формі дискусії. Може використовуватися, наприклад, для з'ясування мотивів злочинця при виборі жертви.

Стандартизоване (формальне) інтерв'ю передбачає бесіду, в якій питання до усіх респондентів однакові і сформульовані заздалегідь. Відповіді не уточнюються і не корегуються. По суті вона є усною анкетною. Цей різновид інтерв'ю доцільно застосовувати при дослідженні питань, пов'язаних, скажімо, з розумінням респондентами питань «віктимність», «віктимізація, віктимна поведінка», «провокуюча поведінка» тощо.

Групове інтерв'ю – бесіда, що планується, у процесі якої дослідник намагається отримати необхідну інформацію в ході дискусії

у групі респондентів. Здійснюється з метою з'ясувати загальну думку стосовно, наприклад, умов, які сприяють віктимізації жертв у певному місті, районі, місцевості.

Панельне інтерв'ю є повторне (через певний період часу) інтерв'ю з респондентами, з якими вже проводилися бесіди. Мета – оцінити зміни, що відбулися у місті після впровадження віктимологічних заходів запобігання злочинності.

Інтерв'ю за процедурою проведення значно складніший метод, ніж анкетування, але для дослідника це можливість отримати більш достовірну інформацію, хоча і тут є певні недоліки (труднощі досягнення довірливих контактів з респондентами, складнощі з фіксацією відповідей та ін.).

Спостереження – метод емпіричного дослідження, суть якого полягає у безпосередньому сприйнятті дослідником подій, фактів, ситуацій, поведінки людей, що належать до теми дослідження. На відміну від буденного спостереження, наукове відрізняється тим, що: воно підпорядковане науковій дослідницькій програмі і має чітко сформульовані цілі і завдання; усі дані спостереження обов'язково письмово фіксуються у паперових або інших інформаційних носіях; інформація, яка отримана у процесі спостереження, повинна піддаватися контролю на достовірність і усталеність (В. А. Ядов, 2009). Залежно від положення спостерігача розрізняють просте спостереження (не включене) і включене. У першому – дослідник фіксує події «з боку», без особистої в них участі. Спостерігач не втручається у природний перебіг подій. Наприклад, спостереження за людьми на вулиці, транспорті, метро з метою виявити види віктимної поведінки; перегляд відеоматеріалів, зафіксованих прихованою камерою; спостереження за жертвою/жертвами у посткримінальний період та ін. У другому – спостереження передбачає, що дослідник за певною легендою відкрито для респондентів, якби зсередини, отримує необхідну для теми дослідження інформацію, а іноді і сам стає активним учасником подій. При проведенні включеного спостереження слід дотримуватися певних етичних вимог, не допускаючи, по-перше, повного злиття з групою осіб, які криміногенно небезпечні і, по-друге, якщо дослідник випадково виявив ознаки злочину, він зобов'язаний дослідження призупинити і діяти відповідно до закону.

Вивчення документів. Віктимологічну інформацію можна зібрати, вивчаючи публічні документи, якими можуть бути архівні кримінальні справи, різні протоколи і звіти правоохоронних органів, судів, відказні матеріали, заяви, скарги, повідомлення про вчинені злочини, фотографії, відеозаписи, листи, наукова і художня література, статистичні звіти, засоби масової інформації, Internet та інші джерела, які містять інформацію кримінологічного і віктимологічного характеру. Для того щоб здобути потрібну віктимологічну інформацію із зазначених та інших подібних джерел, необхідно скласти спеціалізований питальник, який по формі і подекуди за змістом нагадує анкету. Інформація з джерел, скажімо, архівних кримінальних справ про згвалтування, переноситься у ці спеціалізовані питальники (окремо по кожній кримінальній справі), котрі потім обробляються за допомогою зведеної таблиці та статистичних прийомів і дослідник отримує узагальнені формалізовані дані. Наприклад, спеціалізований питальник для вивчення конкретної життєвої ситуації вчинення згвалтування за архівними кримінальними справами, розглянутими судами України за ст. 152 КК у 2001–2004 роках (А. С. Лукаш, 2008).

Експертні оцінки. Експерти – це провідні фахівці (теоретики і практики) з окремих галузей знань, у цьому контексті спеціалісти з кримінології, віктимології, соціології, психології. Оцінка – думка експертів про стан та розвиток певних явищ і процесів, пов'язаних з темою дослідження. Експертні оцінки науково і практично доцільні там і тоді, коли досліднику необхідно підсилити, підтвердити його аргументацію стосовно висунутих гіпотез, інтерпретації отриманих ним результатів дослідження, прогностичних висновків та ін. З огляду на важливість проблем, перед дослідником (колективом дослідників) стоїть завдання відібрати групу компетентних експертів і правильно сформулювати для них питання (головне не кількісний, а якісний, авторитетний склад експертів). Отримані незалежні відповіді оформляються у вигляді остаточного, узгодженого більшістю висновку експертів. Наприклад, проведення експертного оцінювання латентної віктимізації населення України від злочинних посягань (Б. М. Головкін, 2015).

Соціальний експеримент. Експеримент (від лат. – проба, дослід) – науково поставлений дослід, спостереження за явищем у штучно створених дослідником умовах з метою перевірки наукової гіпотези

чи підтвердження результатів інших методик дослідження того ж самого явища. Труднощі проведення віктимологічного, як і кримінологічного експерименту, різноманітні і зачіпають не тільки процедурні, але й моральні аспекти. Експеримент виправданий там, де він надасть нові знання і не потягне за собою негативні наслідки для людей. Очевидно, недозволений експеримент той, який моделює процес віктимізації, створення, травмуючої для жертви, конкретної життєвої ситуації, що повторно ставить під загрозу життя й здоров'я та інші соціальні цінності особи. Віктимологічний експеримент, як метод дослідження, доцільно використовувати для перевірки ефективності заходів віктимологічного запобігання злочинності.

Психологічна методика. Звернення до психологічної методики у проведенні віктимологічних досліджень обумовлено предметом віктимології – жертва злочину, природа віктимної поведінки, віктимність, психологічні і соціальні чинники віктимізації, ступінь усвідомленості жертвою злочину своєї уразливості та ін. Проведені вченими різних галузей знань дослідження підтверджують гіпотезу про те, що злочинця та його майбутню жертву пов'язують міцні, зовні непомітні, зв'язки. Нерозривність пари «злочинець – жертва» часто має свої психологічні причини, які, на перший погляд, неочевидні, тобто дослідник – віктимолог втручається у сферу психології жертви і злочинця, що передбачає використання специфічних психологічних методик дослідження (В. Е. Христенко, 2011). Ця методика за назвою окремих методів, що є її складовою, чимось схожа з конкретно-соціологічною методикою (спостереження, інтерв'ю, тестування, експеримент, соціометричне опитування, проєктивні методи, методи моделювання та ін.), але вони мають інший зміст – пізнання внутрішнього світу жертви і злочинця, стану психіки, процесів, що відбуваються у їх духовному житті. Це є доволі складним завданням, яке вчені намагаються вирішити за допомогою психологічної методики.

Психологічні спостереження, самоспостереження, інтерв'ю, вивчення документів, листів, щоденників, мемуарів, соціометричні опитування, експерименти призначені для того, щоб зібрати більше даних про опитуваних, виявити їх ціннісні орієнтації, соціальні установки, особистісні риси і властивості, психологічні закономірності віктимної і злочинної поведінки, визначити взаємні симпатії й антипатії у соціальних групах, самооцінку емоційного стану, оцінку спо-

собів поведінки у конфліктних ситуаціях. Для цього використовуються різні прийоми, як-то: особистісний орієнтаційний опитувальник М. Басса і Б. Смейкла; опитувальник самооцінки емоційних станів А. Уесмана і Д. Рікса; опитувальник оцінки способів поведінки у конфліктах, стратегії дій у конфлікті К. Томаса та багато інших¹.

Тестування (від англ. – випробування, дослідження) – це такий спосіб вимірювання й оцінки різних психологічних якостей і психічних станів особи (жертви, злочинця), а також вимірювання сукупності властивостей індивідів, які входять до складу малих соціальних груп. При тестуванні використовуються стандартизовані питання і завдання (тести), які мають певну математичну або вербальну шкалу значень. Застосування текстологічних процедур обумовлюється необхідністю зіставлення (порівняння, ранжування) індивідів, тобто жертв, злочинців за рівнем їх розвитку або ступенем вираженості різних морально-психологічних якостей (інтелект, здібності, темперамент, емоції, сила волі, пам'ять, особистісні риси, реакції тощо). Є приховані риси і якості особистості, які насправді і є подразниками віктимної чи злочинної поведінки. Тест допомагає ці приховані риси і якості виявити (І. М. Даньшин, 2009).

Проектні методи (тест руки, метод Сонди, тест Розенцвейга та ін.). Суть цих методик полягає в тому, що вони не розкривають опитуваним остаточну мету дослідження для отримання достовірної інформації, яка у противному разі може бути викривлена, замаскована респондентом тощо. Наприклад, побічне вивчення агресивності особи, жертви.

Метод моделювання – це прийом побудови штучної математичної моделі об'єкта дослідження. Наприклад, побудова моделі взаємовідносин «жертва – злочинець», що дає можливість прослідкувати в абстрактному виді основні закономірності цих взаємовідносин, їх форми, динаміку, причини поведінки сторін тощо.

Контрольна група. Результати віктимологічних досліджень набувають наукового значення тоді, коли отримані внаслідок емпіричних розвідок певні індивідуально-психологічні риси, властивості, стан та поведінка осіб експериментальної групи, які за вибором злочинця

¹ Христенко В. Е. Психология жертвы: учеб. пособие. Харьков: Консум, 2001. С. 150–166.

стали жертвами тих чи інших злочинів, відсутні (або притаманні) групі осіб, що за схожих життєвих ситуацій уникли кримінальних посягань. Ця група осіб, з якою зіставляється і порівнюється експериментальна, називається контрольною групою. Отже, контрольною називається група, яка ідентична експериментальній за розмірами та іншими основними віктимогенними характеристиками, що підлягають дослідженню, але вони не є жертвами злочинних дій. Якщо при порівнянні виявиться, що вчиненню конкретних злочинів сприяв прояв певних віктимогенних рис (легковажність, довірливість, наївність, провокуюча поведінка тощо), а у контрольній групі такий прояв не відбувся, то можна стверджувати, що саме підвищена віктимність осіб (набір таких рис) є умовою вчинення розглядуваних злочинів.

Контрольна група створюється одночасно з основною (експериментальною). Існують суворі правила підбору складу контрольної групи, що забезпечує достовірність віктимологічних досліджень.

На жаль, суворості дотримання методики і процедур досліджень бракує і в сучасній вітчизняній кримінології і віктимології.

1.4. Огляд віктимологічних досліджень у світі

Проведення віктимологічних досліджень у світі має давню історію й охоплює значну кількість різноманітних сфер життя людини. На кожному етапі розвитку віктимологічної науки вчені досліджували взаємозв'язок злочинця і жертви, а також конкретної життєвої ситуації. Сучасна наука кримінології надає змістовні дослідження щодо особистості злочинця та його поведінки, детермінації злочинної поведінки, у той час як сучасні віктимологічні дослідження концентрують свою увагу на особистості жертви, заходах віктимологічного запобігання.

Серед перших вчених, які займалися дослідженням віктимологічних проблем, варто назвати Ю. М. Антоняна, Г. І. Забрянського, С. М. Іншакова, Д. В. Рівмана, В. І. Полубінського, Л. В. Франка. Над проблемою віктимологічних досліджень, вивчення світового досвіду їх організації працювали такі вітчизняні і зарубіжні вчені, як В. С. Ба-

тиргареєва, В. В. Василевич, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Джу-жа, В. Ю. Квашис, О. М. Литвинов, В. В. Лунєєв, Є. М. Моїсеєв, В. О. Туляков, В. Є. Христенко, О. Ю. Шостко, О. Ю. Юрченко та інші.

Питання віктимологічних досліджень стали об'єктом вивчення лише з часів Другої світової війни. У 1945 р. в Японії (після двох атомних бомбардувань і значної кількості загиблих) і трохи пізніше в 1948 р. в Німеччині з'явилися публікації з нового наукового напрямку – віктимології. З невеликим запізненням, практично одночасно дослідження з віктимології почали проводитися в США і європейських країнах (В. Є. Христенко, 2004).

Одними із перших теоретиків-віктимологів, хто розпочав відлік віктимологічних досліджень, вважають німецького вченого Г. фон Гентінга та Б. Мендельсона. Так, Г. фон Гентінг у 1948 р. написав свою відому працю «Злочинець і його жертва». Вчений привернув увагу до потерпілого як до визначального фактора вчинення злочину та дослідив відносини між особою, яка вчиняє злочин, та жертвою. Ця наукова робота поклала початок розробленню теорії віктимології. Г. фон Гентінг звернув увагу на те, що жертва виступає активним суб'єктом формування злочинної мотивації, бере участь, а іноді й ініціює вчинення злочину проти себе. Він вказував і на можливість обміну ролями між злочинцем і жертвою (інтерація) у процесі вчинення злочину, досліджував різноманітні типові ситуації і відносини, пов'язані з особою та поведінкою жертви, різні типи жертв, що привертають увагу злочинців, їх можливості до чинення опору. До заслуг Б. Мендельсона слід віднести введення до наукового обігу самого терміна «віктимологія», вперше він його використав у 1940 р. А у своїй доповіді «Нові біопсихосоціальні обрії: віктимологія» у Бухаресті (1947) вчений зробив заяву про необхідність утворення нової галузі знань про жертву злочину, розробку поняття «жертва» та класифікацію жертв. Пізніше у роботі «Загальна віктимологія» (1975) Б. Мендельсон висував ідею про створення так званої клінічної або практичної віктимології, що має вивчати не тільки жертв злочинів, а й жертв природних катаклізмів, геноциду, етнічних конфліктів і війн.

У Європейських країнах, починаючи з 1950 р., щорічно 22 лютого проводиться День підтримки жертв злочинів. У Новій Зеландії

у 1963 р. було прийнято перший у світі закон про відшкодування збитку жертвам злочинів. За Новою Зеландією подібні закони були прийняті в Англії, деяких штатах США, провінціях Канади та Австралії. У 70-х рр. у багатьох країнах, зокрема у ФРН, виникли об'єднання на підтримку жертв злочинності, наприклад, так зване «Біле кільце» (С. Ф. Денисов, Т. А. Денисова, С. Г. Кулик, О. С. Шеремет, 2015).

Значне місце у віктимологічних дослідженнях у західних країнах посідають праці Г. Шнайдера («Віктимологія», «Жертва і злочинець – партнери у злочині»), В. Нагеля («Про місце віктимології в кримінології»), С. Шафера («Жертва та її злочинець»), А. Фаттах («Жертва – співучасник злочину») та ін. (О. М. Гаргат-Українчук, 2014). Так, Г. Шнайдер визначав першочерговим завданням віктимології розробку методів поводження з жертвами злочинів і створення відповідних центрів допомоги, тому що жертва потребує ресоціалізації не менше, ніж злочинець. Віктимологія має вирішити проблему відшкодування збитків, а результати віктимологічних досліджень повинні використовуватись при виборі кримінально-правових реагувань і санкцій (Г. Й. Шнайдер, 1987).

Віктимологічні дослідження у СРСР були розпочаті у 70-х рр. ХХ ст. Л. В. Франком, який першим в СРСР опублікував праці з віктимології, обґрунтовуючи її існування як самостійного наукового напрямку. Його підтримав Д. В. Рівман. Також Л. В. Франк аналізував зародження віктимології як наукового напрямку, характеризував напрями віктимологічних досліджень у СРСР, віктимологічне поняття потерпілого і його класифікацію, зв'язок «злочинець – жертва», віктимізацію і віктимність, наводив результати віктимологічних досліджень по окремим видам злочинів (мордування, хуліганство, вбивство), критерії науковості віктимологічних досліджень та умови застосування результатів віктимологічних досліджень у практичній діяльності (Л. В. Франк, 1977). В Українській РСР віктимологічні дослідження почали розвиватися тільки наприкінці 80-х рр. (В. Є. Христенко, 2004).

Період 70-х – 80-х рр. ХХ ст. характеризується загальносвітовим розвитком віктимологічних досліджень, активною нормотворчою роботою урядів держав. У Японії у 1973 р. було організовано Товариство, відповідальне за інститут компенсації потерпілим. У цьому ж 1973 р.

був проведений перший міжнародний симпозіум із проблем віктимології в Єрусалимі, де в основному проходила дискусія про понятійний апарат віктимологічної науки, аналізувалися такі терміни, як «віктимологія», «жертва злочину», «відносини між злочинцем та потерпілим». У 1975 р. в Італії в м. Белладжо відбувся Міжнародний семінар з віктимології, на якому поряд з методами віктимологічних досліджень розглядалися та були предметом дискусії і практичні проблеми, зокрема, становище потерпілого в ході кримінального судочинства та поводження з ним. Другий міжнародний симпозіум із проблем віктимології відкрився в 1976 р. у Бостоні (США). На ньому, крім проблем порівняльних віктимологічних досліджень, вивчалися і практичні аспекти, що стосуються того, чи є потерпілий об'єктом віктимологічної профілактики і чи слід йому відігравати активну роль у кримінальному процесі (О. Ю. Юрченко, 2013). У 1979 р. на третьому міжнародному симпозіумі з проблем віктимології в Мюнстері (ФРН) поряд із методологічними і теоретичними аспектами, опитуванням потерпілих, порушувалися і питання, пов'язані з віктимізацією у країнах, що розвиваються. Тут же у 1979 р. під егідою ООН було створено Всесвітнє віктимологічне товариство (Г. Шнайдер виступив з ініціативою його створення), яке кожних три роки організовує міжнародні симпозіуми (О. М. Джужа, 2006). У 1980 р. у Вашингтоні відбувся Всесвітній конгрес віктимології, де були розглянуті питання насильства в сім'ї та питання поводження з жертвами злочину. У Сполучених Штатах Америки на національному рівні були створені і прийняті: федеральний Закон про захист жертв злочинів і свідків (1982) та Закон про жертви злочинів (1984).

Межі віктимологічних досліджень усе більше розширюються, з'являються нові аспекти, які стосуються проблем жертв злочинів, і на четвертому міжнародному симпозіумі, що проходив у Токіо (Японія) в 1982 р., виникло питання про надмірне підкреслення (надмірну увагу) прав потерпілого, що, у свою чергу, може обмежити кримінально-процесуальні права обвинуваченого. 24 листопада 1983 р. Рада міністрів Європейської ради в Страсбурзі прийняла Європейську конвенцію про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів. У цій конвенції були визначені принципи відшкодування збитку жертвам злочинів з боку держави і міжнародної співпраці у цій сфері країн-членів ЄС.

У 1985 р. у Загребі (Хорватія) на п'ятому міжнародному симпозиумі з проблем віктимології спектр обговорюваних питань ще більше розширився до рівня віктимізації всіх верств населення, у тому числі іноземців і туристів, а також правового статусу потерпілих у кримінальному праві і кримінальному судочинстві. Сьомий Конгрес ООН (Мілан, 1985 р.) прийняв Декларацію основних принципів правосуддя щодо жертв злочинів і зловживання владою і підтвердив визнання на міжнародному рівні важливості віктимологічних досліджень. Також під час Сьомого конгресу ООН зверталась увага на такі розділи і питання, як «Насильство в сім'ї», «Кримінальні акти терористичного характеру», «Жертви злочинів». А вже значно пізніше, під час проведення Одинадцятого конгресу ООН (Бангкок, 2005) були прийняті Керівні принципи в галузі запобігання злочинності і кримінального правосуддя в контексті розвитку і нового економічного порядку. Відповідно до положень цього документа державам-членам ООН для забезпечення оптимізації процесу запобігання злочинів було рекомендовано прийняти необхідні законодавчі та інші заходи з метою забезпечення законних інтересів жертв злочинів ефективними засобами правового захисту.

Значного поширення і впровадження, починаючи з 70-х рр. і до теперішнього часу, віктимологічні дослідження набули у країнах Західної Європи і США. В цих країнах до того ж існує потужна державна підтримка віктимологічних програм. Наприклад, у США створено Національну організацію допомоги жертвам злочинів, при Міністерстві юстиції функціонує Департамент допомоги таким жертвам. У цій країні діє більше 2000 програм по захисту жертв злочинів, з них більше 1400 підтримується Мін'юстом. У США вже багато років практикуються національні огляди віктимізації злочинності (за посиленням National Crime Victimization Survey (NCVS), Bureau of Justice Statistics, можна ознайомитись із даними за 1973–2014 рр.), які свідчать про високу прикладну цінність таких досліджень для розуміння злочинності, закономірностей її розподілу і ставлення населення до проблем злочинності в державі. Наприклад, у 1975 р., за даними Міністерства юстиції США, рівень віктимізації в країні був представлений такими показниками: на 60 000 сімей і 15 000 організацій, що брали участь в анкетному опитуванні, встановлено 37 000 000 випадків віктимізації. Із цих 37 000 000 випадків 55% припадає на ін-

дивідів, 41% – на родини і 4% – на організації. Близько 40% всіх випадків віктимізації складають крадіжки, 15% – насильницькі злочини проти особи. У результаті від 35% до 56% дорослих американців обмежували або змінювали форми своєї соціальної активності шляхом застосування особистих обмежень, захисту домоволодінь, створення колективних форм захисту від злочинності (общинна профілактика) (В. О. Туляков, 2000).

В Україні віктимологічні дослідження отримали потужний розвиток, починаючи з 2000-х рр. Так, зокрема, у 2000 р. В. О. Туляковим було опубліковано монографічне дослідження «Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми)». У 2006 р. Київським національним університетом внутрішніх справ (тепер – Національна академія внутрішніх справ) видано навчальний посібник «Кримінологічна віктимологія» (за загальною редакцією професора О. М. Джужі). У 2008 р. Академією правових наук України (тепер – Національна академія правових наук України) та Інститутом вивчення проблем злочинності Академії правових наук України (тепер – Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені акад. В. В. Сташиса Національної академії правових наук України) видано монографію «Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження)» (за загальною редакцією професорів Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова). Зазначене дослідження висвітлює історію становлення та вирішення проблеми потерпілого від злочину в юридичних науках, аналізує поняття та статус потерпілого від злочину в кримінальному праві, в кримінальному процесі, в кримінології та в криміналістиці.

Більшість своїх наукових праць такі українські вчені, як В. С. Батиргарєєва, А. Б. Блага, В. В. Василевич, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, О. М. Джужа, О. Г. Кулик, О. М. Литвинов, Є. М. Моїсєєв, В. О. Туляков, О. Ю. Шостко, О. Ю. Юрченко та інші присвятили саме віктимологічним дослідженням.

У 2012 і 2015 рр. проведено віктимологічне опитування жертв злочинів (понад 4000 респондентів) присвячене дослідженню проблеми жертв латентних злочинів (Б. М. Головкін).

Останніми роками у всьому світі і в Україні набувають актуальності віктимологічні дослідження, що пов'язані із проблемою торгівлі людьми, насильства в сім'ї, захисту жертв статевих злочинів

(зокрема, захисту дітей від сексуального насильства), жертв кіберзлочинності та злочинів, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної нетерпимості. Значне місце посідають також зарубіжні віктимологічні дослідження щодо організованої злочинності (О. Ю. Шостко, 2013).

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення віктимології як науки. Охарактеризуйте її предмет і систему.
2. Яка різниця між методологією науки і її методикою?
3. Надайте характеристику конкретно-соціологічних методів віктимологічних досліджень.
4. Яка необхідність використання у віктимологічних дослідженнях психологічних методів?
5. Чим відрізняється метод анкетування від методу тестування?
6. Які цілі і функції віктимології як науки і навчальної дисципліни?
7. Що таке контрольна група?
8. Охарактеризуйте історію появи і розвитку віктимології.
9. Що являє собою сучасна вітчизняна і світова віктимологія?

ВІКТИМНІСТЬ, ВІКТИМІЗАЦІЯ, ВІКТИМНА ПОВЕДІНКА

2.1. Віктимність: природа та значення

Поняття віктимності залишається дискусійним у кримінології. До наукового обігу цей термін увів Л. В. Франк. За його словами, *віктимність – це реалізована кримінальним актом здатність стати жертвою злочину, інакше кажучи, нездатність уникнути небезпеки там, де об'єктивно можна було її відвернути. Мається на увазі не усереднена, а підвищена здатність стати жертвою злочину через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин. У літературі зустрічаються й інші визначення віктимності (В. С. Мінська, Д. В. Рівман, 2002; Д. О. Сорокотягіна, 1980, В. О. Туляков, 2003; Г. І. Чечель, 1998, та ін.).*

Концептуальними положеннями віктимності є такі. Віктимність – це здебільшого індивідуальна властивість особи, хоча може бути і груповою. Вона зумовлена соціальними та психофізіологічними якостями соціального суб'єкта, а також особливостями сприйняття кримінальних загроз у конкретних умовах простору і часу та реагування на них. Зазначена властивість формується під впливом життєвого середовища і діяльності людини та проявляється у небезпечній в конкретних умовах поведінці. Віктимність не виступає причиною вчинення злочину проти конкретної особи. Як правило, вона є умовою, що сприяє злочинному посяганням проти конкретної особи за певних обставин. Тією чи іншою мірою люди масово проявляють індивідуальну чи групову віктимність у повсякденному житті і, до певного часу, не стають жертвами злочинів. Загалом це вдається досягти за рахунок убезпечення життєвого простору, правильної організації життя і діяльності, пов'язаної з униканням зв'язків і відносин з підозрілими особами, перебування у небезпечних місцях, а також завдяки завчасному розпізнаванні просторово-середовищних кримі-

нальних загроз та адекватному реагуванню на них. Зазнають злочинних посягань переважно особи, які опинилися у незнайомих місцях, зіштовхнулися із незвичними ситуаціями і незнайомими людьми, зайнялися новими справами, змінили умови життя і, у зв'язку з цим, на певний час втратили або ослабили здатність розпізнавати кримінальні загрози та захищатися від них. А тому віктимність та її поведінкові прояви не обов'язково призводять до вчинення злочину проти їх носія. Вони лише створюють для цього сприятливі умови і зумовлюють вибір жертви злочину за певних обставин місця, часу та обстановки злочинного посягання.

Усі члени суспільства, в якому поширена злочинність, мають віктимність. Гіпотетично кожен з нас може стати жертвою злочину будь-коли. Однак проведені віктимологічні опитування свідчать, що жертвами злочинів щороку стають близько 40% громадян, при цьому переважна більшість людей уникає такої участі. Встановлена закономірність вказує на різний ступінь віктимності у членів суспільства, а також на існування певної норми віктимності, не перевищення меж якої дозволяє її носію почуватися у відносній безпеці перед злочинними посяганнями, до певного часу. Жертвами злочинів першочергово стають особи, які мають підвищену схильність наражатися на небезпеку у відносно безпечних ситуаціях. Проте у більшій частині членів суспільства віктимність перебуває у потенційному стані, залишається у межах допустимого ризику.

Отже, **віктимність** – це уразливість членів суспільства перед злочинними посяганнями за певних обставин. Віктимність можна розглядати як понижену здатність розпізнавати кримінальні загрози в конкретних умовах простору і часу та захищатися від них. Як індивідуальна чи групова властивість віктимність становить тимчасовий стан підвищеної уразливості соціального суб'єкта перед злочинними посяганнями, зумовлений особистісними рольовими або ситуаційними чинниками, що привертає увагу до конкретної жертви та використовується злочинцем для успішної реалізації злочинного умислу.

Ступінь уразливості може бути різним. Слід виходити з того, що будь-яка людська діяльність тією чи іншою мірою небезпечна. Явна небезпека має очевидний характер, створює високу ймовірність виникнення небажаних подій та настання їх наслідків. Потенційна не-

безпека має невизначений характер і несе порівняно нижчу ймовірність настання небажаних наслідків. Соціальна діяльність об'єктивно не може бути безпечною, бо, вступаючи у різного роду соціальні зв'язки, відносини між людьми здатними і схильними до вчинення злочинів, члени суспільства автоматично наражаються на небезпеку заподіяння протиправними посяганнями шкоди своїм благам, правам та законним інтересам. Звідси, усі суб'єкти та учасники суспільних відносин перебувають у потенційно вразливому стані перед злочинними посяганнями. Якщо говорити в цілому, то віктимність це природна властивість членів суспільства. Вона пов'язана із ризиком (імовірністю) зазнати злочинного посягання при взаємодії з іншими людьми у звичному середовищі існування та діяльності. Імовірність настання такої події має різний ступінь визначеності. Напевно, існує певна норма віктимності, не перевищення меж якої дозволяє почуватися людям у відносній безпеці. Така норма віктимності найтісніше пов'язана із забезпеченням життєвого простору, дотримання безпечної моделі поведінки у місцях перебування і ситуаціях взаємодії з іншими людьми. Параметри норми віктимності мають визначатися показниками допустимого і недопустимого ризику стати жертвою злочину. У межах цих параметрів можливе нормування ризиків на гіпотетично ймовірний, мінімально ймовірний, середньо ймовірний, високо ймовірний, а також їх вимірювання (Б. М. Головкін, 2015). Відповідно до методики оцінювання ризиків «Risk score», гіпотетично ймовірним оцінюється настання небажаної події як відношення 1:1000 000 і 1:100 000 випадків на рік; мінімально ймовірним – 1:10 000, 1:1000 відповідно; середньо ймовірним – 1:100; високо ймовірним – 1:10 і 1:2 випадків на рік (Г. Г. Гогіташвілі, 2007).

У літературі вирізняють особистісний, ситуативний і рольовий аспекти віктимності (Д. В. Рівман, 2003). На наш погляд, особистісний аспект включає неналежне сприйняття кримінальної загрози і неготовність захиститися від неї за конкретних умов. Поведінковий аспект віктимності полягає у неправильному реагуванні на незвичні ситуації та дії зловмисників, недотриманні правил особистої і майнової безпеки за конкретних умов.

Кримінальні загрози несуть у собі наміри і дії злочинців, які вичають особу наміченої жертви, спостерігають за її поведінковими

проявами віктимності у певних ситуаціях та використовують сприятливі умови місця, часу й обстановки злочинного посягання, що полегшують реалізацію злочинного умислу. Різні за змістом віктимна поведінка призводить до потрапляння або створення ситуацій, що несуть загрозу злочинного посягання з боку осіб, схильних до вчинення злочину. Значна частина людей щоденно порушують елементарні правила особистої безпеки, потрапляють у небезпечні ситуації однак при цьому раз у раз уникають участі жертви злочину. Перебування у громадських місцях у темний час доби із грошовими коштами та ювелірними прикрасами із дорогоцінних металів, демонстрація жінками відвертих нарядів, нетверезий стан – фатально не призводить до вчинення злочину, а лише створюють для цього умови, об'єктивну можливість. Реалізація віктимності злочинним посяганням відбувається лише тоді, коли виникає очевидна або неочевидна взаємодія злочинця і жертви у життєвій ситуації, в конкретному місці та часі. Зловмисник має оцінити віктимність, зробити у зв'язку з цим вибір об'єкта посягання, прийняти рішення про заподіяння шкоди наміченій жертві і реалізувати злочинний намір за сприятливих обставин. Звідси випливає важливий висновок щодо форм віктимності. На наш погляд, віктимність проявляється у криміногенній і некриміногенній формах.

Криміногенна віктимність або віктимогенність є безпосереднім проявом індивідуально-психологічних рис та якостей особи жертви, виражених у деформаціях свідомості та віктимогенній спрямованості поведінки. Цей різновид віктимності виражає саму особу жертви, її соціальну дефектність, віктимогенну мотивацію і спрямованість поведінки, а також небезпечні передзлочинні зв'язки і відносини із потенційними заподіювачами злочинної шкоди. Криміногенна віктимність характеризується підвищеним ступенем уразливості перед злочинними посяганнями за ініціативи жертви, яка веде себе агресивно і небезпечно. Це підвищена схильність особи наражатися на небезпеку заподіяння злочином шкоди в умовах, коли такої участі можна було уникнути. Криміногенна віктимність безпосередньо породжує злочинну мотивацію, викликає рішучість у злочинця на заподіяння злочинної шкоди конкретній жертві, штовхає на невідкладну реалізацію умислу, незалежно від сприятливого чи несприятливого розвитку подій і ситуацій.

Некриміногенна віктимність полягає у пониженій здатності до розпізнавання криміногенних загроз або ілюзорному їх сприйнятті, а також неготовності захищатися від злочинного посягання в конкретних умовах місця, часу й обстановки. Некриміногенна віктимність не породжується особистісними якостями жертви. Вона набувається у зв'язку із необачливим потраплянням у небезпечні ситуації, випадковим перебуванням у криміногенних місцях, незвичними діями та вчинками, незапланованими контактами, що призводять до неочікуваного зіштовхування із злочинцем. Некриміногенна віктимність пов'язана із місцем та часом перебування, незвичними умовами перебування, що дезорієнтують у адекватному сприйнятті та реагуванні на кримінальні загрози.

Дискусійним залишається питання щодо природи віктимності. Вважається, що віктимність набувається в результаті невдалої (дефектної) соціалізації особистості, засвоєння і відтворення моделі віктимної поведінки у повсякденному житті, встановлені небезпечних зв'язків та відносин, тобто має соціальне походження (В. Я. Рибальска, 1979; В. О. Туляков, 2000). За логікою таких суджень виходить, що жертва злочину – це особистість із низьким рівнем соціальної адаптації та підвищеною віктимною активністю. Звідси, на формування соціальної віктимності впливають особистісні риси жертви, її соціальний статус, виконувані ролі, спосіб життя, характер і спрямованість поведінки. Отже, причини віктимності криються в особі жертви та специфіці її поведінки.

Поряд із цим висловлюється думка про психофізіологічне походження віктимності. На початковому етапі розвитку віктимологічних знань припускалося існування так званих природжених жертв злочинів. Було помічено, що окремі люди багато разів ставали жертвою злочинів, причому нерідко одних і тих самих. Зазначений феномен пояснювався нестандартною зовнішністю, психічними розладами й неадекватною поведінкою у критичних ситуаціях, а також підсвідомою установкою на приреченість стати жертвою і готовністю до страждань. Висувалася гіпотеза, що злочинець і його жертва пов'язані невидимими зв'язками і рано чи пізно їхні шляхи перетинаються у реальному житті. Через фаталізм та брак аргументації теорія природженої жертви не набула широкої підтримки у науковому співтоваристві. Однак ідея підвищеної схильності ставати жертвою зло-

чинів окремих категорій людей набула багатьох прихильників. Зокрема, доводиться, що існує окремий психотип людей, які свідомо або не усвідомлено засвоюють роль жертви злочину, ідентифікуються з нею. Одні з них шляхом самопрограмування на безпорадність та невезіння фактично займаються самостигматизацією, формують власні віктимогенні комплекси (неповноцінності, приреченості на страждання) і фобії (страх смерті, неминучість біди), тим самим психологічно уживаються у роль жертви злочину, частіше потрапляють у віктимно небезпечні ситуації, ведуть себе віктимно (В. О. Туляков, 2000; І. Г. Малкіна-Пих, 2006). У зв'язку з цим В. О. Туляков вирізняє комплекс уявної жертви (боягузливість, панікерство, підозрілість), комплекс удаваної жертви, що постійним скиглінням і страхами притягує біду, комплекс «жертви-підкаблучника» із завченою безпорадністю, комплекс безвинної жертви, що звинувачує у своїх бідах інших людей (В. О. Туляков, 2000).

Комплекс жертви злочину формується на основі підвищеної сенситивності, навіювання, вразливості, а також у результаті патологічного стану психіки. Підвищена сенситивність – це особливість характеру (іноді досягає рівня акцентуації характеру), яка виражається у високій чутливості до подій, що відбуваються довкола або мають відбутися¹. Сенситивність зазвичай супроводжується безпричинною тривожністю, страхом перед новими ситуаціями, незнайомими людьми і різного роду випробуваннями. Люди із невисоким рівнем інтелекту, поганою здатністю до критичного мислення зазвичай залежні від обставин, легко піддаються впливу, емоційно вразливі, схильні до паніки, насторожено сприймають оточуючий світ. У зв'язку з цим вони частіше створюють або потрапляють до криміногенних ситуацій, не можуть обрати безпечний варіант поведінки і зрештою стають жертвою злочину.

Патологічний стан психіки зумовлений розладами психіки і поведінки або тимчасовими станами неадекватності сприйняття й оцінки подій, що відбуваються. Вказаний психічний стан породжує специфічний різновид віктимності – віктимність-патологію (А. В. Майоров, 2014).

¹ Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. М. : Политиздат, 1985. 431 с.

За великим рахунком вищеописаний психологічний комплекс жертви злочину (завчена безпорадність, пригнічений стан психіки, невпевненість у собі, порушення нормальних комунікацій, невміння поводитися в різних ситуаціях, уникати небезпеки) формується на основі загнаного у підсвідомість нав'язливого почуття страху перед дійсною або удаваною загрозою особистій безпеці. На думку психоаналітиків, страх найчастіше проявляється у безпідставному почутті тривоги, сорому, провини та невдоволенні собою (В. Є. Христенко, 2004). Страх негативно відбивається на критичності мислення, здатності до прогнозування розвитку подій, варіативності безпечної поведінки. На відміну від страху як сильної і швидкоплинної емоції, психоемоційний стан перманентного страху перед очікуваною загрозою стати жертвою злочину за невизначених обставин, доволі стійкий і довготривалий (Г. Г. Гогіташвілі, 2007). По суті це межовий між нормою і патологією стан психіки. Вказаний страх пов'язаний із комплексами, фобіями, передчуттям біди, підсвідомими установками, пережитим досвідом віктимізації. Він посилює уразливість перед злочиним та запускає програму віктимної поведінки у буденних життєвих ситуаціях. Люди, психіка яких перебуває під впливом страху опинитися у ролі жертви злочину, поводить себе дивним чином. Зіштовхнувшись із незвичною ситуацією, носії так званого комплексу жертви видають (проявляють) себе у натовпі зовнішнім виглядом і нетиповою поведінкою. Почуття страху блокує раціональне мислення, дає волю емоціям та імпульсивним поведінковим реакціям. У своїх діях жертви більше керуються інтуїцією, ніж логікою. Людина, яка боїться, відчуває нав'язливу загрозу своєму буттю, убачає небезпеку скрізь: у випадкових перехожих, що йдуть позаду або назустріч у темний час доби, попутниках, які разом заходять до під'їзду, ліфту, ідуть у транспорті, незнайомцях, що звернулися із будь-яким питанням тощо. Люди із комплексом жертви іноді страждають на так звану «манію переслідування», висловлюють погані передчуття, скаржаться, що за ними стежать невідомі люди, загалом переконані у ворожій налаштованості до себе інших людей. Під впливом страху змінюється спосіб життя, постава і хода, міміка, погляд та поведінка. Потенційна жертва починає сутулитися, опускає голову, ховає погляд, відчувається невпевнено в людних місцях і, як може, намагається бути непомітною, хоча насправді це не так. У темний час доби потенційна

жертва пришивдшує крок, підозріло озирається, уникає випадкових зустрічей із незнайомцями, періодично змінює маршрути, а у разі нафантазованої «рокової зустрічі» із підозрілою особою, поводить ся агресивно, погрожує неіснуючими покровителями тощо. Інший варіант поведінки полягає в тому, що жертва у передчутті небезпеки неприродно вдивляється в обличчя незнайомих людей, виявляє зайву цікавість, довірливість і наївність, втручається у сторонні розмови, дає поради і повчання, або ж агресивно реагує на звернення чи зауваження, тим самим вирізняється серед натовпу і привертає увагу злочинців як ідеальна жертва.

Відомий американський професор Бетті Грейсон довела, що злочинці обирають жертв вуличних пограбувань упродовж семи секунд за невербальними особливостями поведінки, а саме: за зовнішнім виглядом, фізичними даними, ступенем готовності до опору. Зокрема, потенційні жертви вуличних пограбувань привернули увагу злочинців невиразною поставою (сутулі плечі), скованими рухами, понурим, уникаючим візуального контакту поглядом, невпевненою млявою ходою, а також зануренням у власні роздуми (В. Grayson, 1981).

Е. В. Барданова висуває гіпотезу, що злочинці при здійсненні вибору майбутніх жертв керуються стереотипними уявленнями про ідеальну жертву для того чи іншого виду злочину. Вироблений кримінальною практикою ідеальний образ жертви включає інформацію про набір віктимогенних рис та особливостей поведінкових реакцій осіб, які найбільше підходять на роль жертв конкретних видів злочинів (крадіжок, грабежів, шахрайств, зґвалтувань). У реальному житті зловмисники ніби «приміряють» умоглядний образ жертви на конкретних людей, і у разі збігу за основними параметрами схиляються до вибору саме цих людей на роль підходящої жертви (Е. В. Барданова, 2010).

У контексті сказаного доцільно зазначити про види віктимності, яку традиційно поділяють на індивідуальну, групову і масову. Про індивідуальну віктимність було зазначено раніше.

Групова віктимність виражається у соціокультурних, ментальних, соціально-психологічних особливостях представників певної соціальної групи. Це можуть бути спільні для певного типу жертв рід занять, спосіб життя, характер стосунків із злочинцем, стереотипи

мислення і спосіб поведінки у передзлочинних ситуаціях. Наприклад, абсолютну більшість жертв умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, вчинених у сімейно-побутовій сфері об'єднували сімейні і родинні стосунки із злочинцями, що мали яскраво виражений конфліктний характер. При цьому, як правило, дружина ініціює конфлікт нікчемними докорами, приріканням, приниженнями гідності, звинуваченнями чоловіка у невиконанні чи неналежному виконанні ролей годувальника, господаря, батька, захисника, статевого партнера тощо. Під час чергової ескалації конфлікту жінка поводить себе все більш агресивно, не відчуває психологічної межі допустимого ризику, перетинання якої реально загрожує її життю і здоров'ю.

Групова віктимність полягає у підвищеній здатності ставати жертвою злочинів у силу спільних вікових, тендерних, професійних особливостей, політичних поглядів, расової приналежності, національності, віросповідання, місця проживання. Так, наприклад, жінки, неповнолітні та особи похилого віку порівняно частіше стають жертвами насильства в сім'ї. Інкасатори, касири, охоронці піддаються грабежам і розбійним нападам. Охоронці, громадські активісти і політичні діячі наражаються на небезпеку заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, а також викрадення людини, терористичних актів та умисних вбивств. Підприємці ризикують стати жертвою вимагань, умисних вбивств з корисливих мотивів і на замовлення. Представники національних меншин, іншої раси, віросповідання наражаються на небезпеку насильницьких посягань з мотивів національної, расової і релігійної нетерпимості і т. д.

Масова віктимність становить систему інтегрованих віктимогенних властивостей різних верств населення, що визначають закономірності віктимної поведінки за певних ситуацій, перетворюють їх на привабливий об'єкт злочинних посягань. Масова віктимність несе загрозу соціальній безпеці в цілому. Вона становить сукупний віктимогенний потенціал суспільства. Із масової віктимності складається умовний збірний образ ідеальної жертви для різних груп злочинців і видів злочинних посягань. Окрім цього, масова віктимність залежить від поточної криміногенної ситуації, що підвищує або знижує уразливість усього населення або окремих його верств перед злочинними посяганнями.

2.2. Віктимна поведінка жертв злочинів

Поняття «віктимна поведінка» залишається недостатньо науково розробленим. З'ясування особливостей віктимної поведінки слід розпочинати зі встановлення істотних ознак та характеристики категорії, до якої вона належить. Поведінка визначається як зовнішній динамічний прояв активності живих істот. Цей прояв підлягає сприйняттю та оцінці з точки зору її змісту, соціальної значущості та наслідків. Поведінка притаманна не тільки людям, а й тваринам та іншим живим істотам. Змістом людської поведінки є соціальна взаємодія. Вона здійснюється з різними цілями: задоволення особистих потреб та інтересів, адаптація до умов середовища, комунікація, а також зміна і перетворення соціальної дійсності. Соціальна поведінка зазвичай унормована, підлягає моральній і правовій оцінці. Її атрибутивною ознакою є діяння у формі дії або бездіяльності, що викликає правові наслідки. На відміну від діяльності, поведінка не завжди доцільна й цілеспрямована. А. Ф. Зелінський звертав увагу на такі види поведінки, як вольова, імпульсивна та звична. Їх відмінність полягає у неоднаковій мірі усвідомленості та вольового контролю. Поведінка не повністю контролюється свідомістю, не завжди має конкретну мету і план реалізації. Психічна регуляція поведінки одночасно відбувається на свідомому і підсвідомому рівнях. Як відомо, юридичне значення має лише свідомо-вольова поведінка (правомірна, неправомірна, протиправна). Правову оцінку має й імпульсивна поведінка особи, яка перебувала у стані фізіологічного афекту. Натомість у психології поведінка тлумачиться як будь-які прояви зовнішньої активності: рухи, дії, вчинки, висловлювання, вегетативні реакції. Через це поведінка поділяється на фізичну, вербальну та невербальну.

У кримінології віктимна поведінка розглядалася як антипод злочинної поведінки. Здебільшого вона досліджувалася у контексті механізму злочинної поведінки та пом'якшувальних вини обставин.

На думку В. О. Тулякова, віктимна поведінка – це вид соціальної девіації. Вона є відхиленням від норм (правил) особистої та майнової безпеки. Однак результати віктимологічного опитування 1577 жертв злочинів (2014) засвідчують, що 74,5% громадян у цілому дотримуються у повсякденному житті правил (норм) безпеки. Із них приблизно 40% роблять це постійно, ще третина – час від часу. Однак майже

половина з числа тих осіб, які дбають про власну безпеку, стають жертвами злочинів. Характерними також є відповіді респондентів щодо показників, від яких залежить ступінь віктимного ризику. Серед них називаються місце перебування – 30% опитаних, час доби – 33,4%, байдужість сторонніх людей 24,4%, власна ризикована поведінка – 11,6%, інші чинники – 0,6%.

Віктимна поведінка – це дії або бездіяльність особи, що зумовили вибір її у ролі жертви і стали приводом для вчинення злочину в конкретній життєвій ситуації.

На розвиток цієї позиції сформулюємо низку засадничих положень про віктимну поведінку. За своєю суттю віктимна поведінка – це небезпечна для суб'єкта поведінка в ситуації взаємодії із злочинцем. Небезпечною така поведінка стає з урахуванням особливостей місця, часу та сценарію розвитку подій перед вчиненням злочину, або у момент злочинного посягання. Віктимна поведінка привертає увагу зловмисника, зумовлює вибір жертви, стає приводом для вчинення злочину проти конкретної особи, яка виявилася підвищено уразливою в конкретній ситуації. За формою вини така поведінка в основному необережна. Значно рідше люди навмисно наражаються на небезпеку протиправних посягань. За моментом виникнення віктимна поведінка передусе вчиненню злочину або проявляється в момент взаємодії злочинця і жертви. Так само розгортання та зміна віктимної поведінки відбувається в процесі вчинення злочину. Проявів віктимної поведінки досить небагато; здебільшого вони типові.

Віктимна поведінка становить зовнішній прояв віктимності особи. Вона формується під впливом генотипу, життєвого досвіду та середовища проживання. Суб'єкт віктимної поведінки має комплекс індивідуальних психофізіологічних особливостей та індивідуально-психологічних деформацій, що зумовлюють ілюзорне сприйняття й неадекватне реагування на кримінальну небезпеку.

У психологічній літературі називаються психофізіологічні риси та соціально-психологічні ознаки жертв злочинів, що зумовлюють віктимну поведінку. Психофізіологічні риси пов'язані із дефектами пізнавальних психічних процесів (сприйняття, уваги, уяви, пам'яті, мислення), пониженою антиципацією (спроможністю прогнозувати наслідки своєї поведінки), недостатньою швидкістю та адекватністю сенсомоторних реакцій, викривленим чи ілюзорним сприйняттям

небезпечних ситуацій і дій інших людей, розгальмованістю низьких бажань. Поряд із цим значна частина жертв злочинів мають такі риси характеру, як довірливість, наївність, сварливість, задирливість, а також акцентуації характеру за істероїдним, нестійким, демонстративним і збудливим типом. Певну специфіку має емоційна сфера жертви злочину. Провідними емоційними рисами жертви є ригідність та підвищена сенситивність. Ригідність полягає в ускладненому корегуванні наміченої програми поведінки відповідно до об'єктивних вимог розвитку ситуації. Через ригідність жертва не може адекватно реагувати на ситуацію, з якою зіштовхнулася, обрати оптимально безпечний варіант поведінки.

Підвищена сенситивність виражається у високій чутливості до подій, що відбуваються довкола або мають відбутися. Сенситивність зазвичай супроводжується безпричинною тривожністю, страхом перед новими ситуаціями, незнайомими людьми і будь-якого роду випробуваннями. Почуття страху за своє буття та безпеку найчастіше проявляється у безпідставній тривозі, провині, невдоволенні собою й очікуванні ворожих проявів з боку оточуючих людей. Страх пов'язаний із психотравмами, комплексами, фобіями, передчуттям лиха, пережитим досвідом віктимізації.

Соціально-психологічні властивості жертв злочину полягають у характері виконуваних соціальних ролей, соціальному та майновому становищі, ослаблених соціальних зв'язках, конфліктному стилі міжособових відносин, соціальній відчуженості і необачній поведінці. Індивідуальні психофізіологічні особливості жертв злочинів, а також соціально-психологічні риси визначають спосіб мислення й форму поведінки у конкретних життєвих ситуаціях.

Здебільшого люди стають жертвами злочинів несподівано для себе. У потоці буденності вони не помічають нічого підозрілого, поводяться як завжди: пересуваються тими ж самими маршрутами, відвідують одні й ті ж місця, виконують роботу за однотипним часовим графіком, спілкуються з вузьким колом осіб, байдужі до всього, що не стосується їх особисто. Стереотипний спосіб поведінки до певного часу забезпечує членів суспільства від злочинних посягань. Однак, вступаючи в однотипні суспільні відносини, щоразу існує ризик зіштовхнутися із злочинцями, які використовують необачливу поведінку інших суб'єктів соціальної взаємодії, а також змінюють

позитивну поведінку на сприятливу для вчинення злочину в конкретній ситуації.

Намітивши жертву, злочинці підштовхують її до ролі постраждалого; зближуються, маніпулюють почуттями, відволікають увагу, заманюють у пастку або ж безпідставно звинувачують та залякують. Головна мета – отримати тимчасову владу над жертвою, змінити її мислення і поведінку у потрібному напрямі. Для злочинців ідеальна жертва – це неготова захищатися за конкретних обставин особа, а також підвладна впливу та маніпуляціям. Природна необізнаність жертви про небезпеку, неготовність захищатися підвищує шанси на успішне злочинне посягання. Психологічна неготовність більшості людей особисто зіштовхнутися із злочинним посяганням, неготовність до непередбачуваного розвитку подій і ситуацій перетворює суб'єктів соціальної взаємодії на жертв злочинів. Але ж, чому люди вчасно не відчують кримінальну небезпеку, не сприймають її реальність? Чому не помічають, як перетворюються на потенційну жертву у повсякденному житті?

Щоб розібратися з цими непростими питаннями, необхідно проаналізувати механізм повсякденного мислення й поведінки людей.

Нобелівський лауреат Даніель Канеман дослідив два режими мислення під умовними назвами Система 1 і Система 2. Система 1 складається з передчуттів, вражень, бажань, почуттів. Це так зване інтуїтивне мислення. Воно миттєве, спрацьовує автоматично щоразу, коли необхідно приймати повсякденні рішення і діяти у стандартних ситуаціях. Система 2 – це раціональне мислення, засноване на переконаннях, уявленнях, знаннях, досвіді. Її головна функція полягає у стеженні та контролі за враженнями і бажаннями, запропонованими Системою 1, а також у їх подоланні у разі необхідності. Система 2 перебуває у комфортному режимі мінімальних зусиль. Раціональне мислення «вмикається» у разі виникнення нестандартних ситуацій, появи складних завдань, з якими не справляється Система 1. При цьому останню не можна вимкнути. Виходить, що для зосередження уваги, активізації раціонального мислення, критичної оцінки ситуації, посилення самоконтролю і вибору оптимального варіанта поведінки необхідно отримати від Системи 1 сигнал про нестандартну ситуацію або небезпеку. Однак такий сигнал надходить не завжди. Особливістю її роботи є монотонність, стереотипне реагування на зовнішню

обстановку, втрата відчуття часу. Система 1 пов'язує в єдине ціле теперішнє з недавнім минулим та очікуваним розвитком подій за сценаріями в аналогічних ситуаціях. Це породжує викривлення, системні помилки у сприйманні й інтерпретації того, що насправді відбувається в даний момент. Зазначені викривлення (деформації) Даніель Канеман називає *когнітивними ілюзіями*. Інакше кажучи, якщо до того, в аналогічних ситуаціях проти особи не вчинявся злочин, то, імовірно, інтуїтивне мислення не розпізнає небезпеки, не зможе вчасно зреагувати на неї адекватним чином.

Взяти верх над інтуїтивним мисленням раціональне (логічне) мислення може лише на певний час, оскільки це вимагає концентрації уваги, понаднормових інтелектуально-вольових зусиль. У потоці щоденних міжособових контактів, численних інформаційних впливів та під тиском життєвих проблем накопичується втома від буденності. Остання негативно позначається на роботі психіки. Відображення, сприйняття й оцінка свідомістю подій і поведінки оточуючих відбувається фрагментарно та поверхново, а лінія поведінки вибудовується відповідно до першочергового задоволення власних потреб та інтересів. Подібна стратегія поведінки передбачає відкрите або приховане використання інших людей як засобу досягнення індивідуальних цілей. Налаштованість виступати активним чинним суб'єктом соціальної взаємодії нівелює кримінальну небезпеку, що виникає на шляху задоволення різноспрямованих інтересів учасників суспільних відносин. Зазвичай роль жертви виконує сторона, яка не очікувала порушення своїх прав та свобод, виявилася не готовою їх захищати при соціальній взаємодії з іншими суб'єктами, хоча така взаємодія об'єктивно містить елементи непередбачуваності й ризик протиправних посягань.

Згідно із вченням А. Маслоу, в ієрархії людських потреб безпека посідає другу позицію після фізіологічних потреб. Ця потреба пов'язується з прагненням жити в безпечному, стабільному, організованому і передбачуваному світі, де діють установлені правила і порядки, унеможливлені небезпечні ситуації, безлад і хаос. Потреба у безпеці виражається через свободу від страху перед злочинцями, відсутність тривоги за своє майбутнє, передбачуваність буття. У стабільному суспільстві потреба в безпеці проявляється лише у м'яких формах: страхування на випадок заподіяння шкоди, консервативній

поведінці уникання невинуватих ризиків тощо. Натомість у критичних, екстремальних ситуаціях потреба в безпеці починає домінувати і спонукати організм до мобілізації усіх сил на боротьбу з небезпекою.

У сучасному українському суспільстві нарастають процеси ентропії, хаосу та непередбачуваності буття. Одночасно збільшується діапазон ризиків і загроз для учасників суспільних відносин. Частина з них має об'єктивний характер. Решта – виникає у результаті соціальної взаємодії чи внаслідок цілеспрямованого впливу одних людей на свідомість та поведінку інших. В основі виникнення віктимної поведінки лежить *суперечність між мотивацією досягнення особистих цілей та необхідністю дбати про власну безпеку щоразу, коли відбувається взаємодія з іншими суб'єктами суспільних відносин*. Окрім цього, віктимна поведінка детермінується взаємодією особи з несприятливим середовищем проживання, що містить комплекс криміногенних ризиків і загроз для пересічних громадян.

Насамперед маємо визнати зростання рівня антропогенної небезпеки, пов'язаної з неконтрольованою урбанізацією та непристосованою інфраструктурою великих міст. Йдеться про неналежне архітектурне планування, хаотичну забудову, недостатню облаштованість громадських місць під потреби людей, поганий благоустрій прибудинкової території і місць загального користування, незручні транспортні маршрути та розв'язки. Все це створює віктимогенні зони, зумовлює складнощі сприйняття й орієнтації на місцевості, збільшує вимушені контакти із незнайомими людьми, розпорошує увагу, посилює анонімність міжособових відносин, стимулює байдужість і відстороненість від проблем ближнього.

Потужним фактором зростання антропогенної небезпеки виступає інтенсивне переміщення суспільного життя в кіберпростір. Знеособлення спілкування користувачів Інтернету, правова нерегульованість їх поведінки, недостатній соціальний контроль і відчуття безкарності суттєво підвищують рівень віктимогенних загроз для користувачів інформаційно-телекомунікаційних мереж.

Наступним ризик-фактором є лавиноподібні потоки негативної інформації, що розповсюджуються через ЗМІ та Інтернет. Постійні повідомлення про нерозкриті резонансні злочини, загрозливе зростання рівня злочинності, нарікання на бездіяльність правоохоронних

органів формують у населення відчуття безпорадності, схильність покладатися на сприятливий розвиток подій та ситуацій. Деструктивна інформація формує комплекси і фобії, панічні і песимістичні настрої, здійснює когнітивне, емоційне та психомоторне зараження «вірусом» страху та безнадії, втрати життєвого смислу, перетворює нас у жертв обставин і недобрих намірів інших учасників суспільних відносин.

До об'єктивних чинників зростання рівня антропогенної небезпеки також належить економічна депривація. Кримінальний монополізм, порушення нормальних механізмів розподілу і перерозподілу матеріальних благ, а також принципів ринкового ціноутворення призвели до бідності більшості населення, усунення їх з нормального процесу суспільного виробництва та втрати легальних джерел доходів.

Суб'єктивними чинниками, що посилюють антропогенну небезпеку, є соціальна аномія, правовий нігілізм, недовіра до влади та органів кримінальної юстиції, а також наростаюча соціальна конфронтація на ґрунті матеріальної нерівності і соціальної несправедливості, політичної, расової, релігійної, етнічної нетерпимості тощо. Певна частина соціально незрілих людей з нестійкою психікою не можуть адаптуватися до суворих реалій життя, втрачають суспільно корисні зв'язки, стають самотніми, набувають комплексів та фобій і, через це, перетворюються на привабливий і доступний об'єкт злочинних посягань. Слід враховувати також, що життя в умовах лавиноподібного потоку суперечливої інформації, психоемоційних перевантажень, вимушеного пошуку додаткових джерел доходів дезорієнтує нормально адаптовану частину суспільства у розпізнаванні кримінальних небезпек.

Отже, передумовами виникнення віктимної поведінки, що призводить до потрапляння у криміногенні ситуації, є несприятливе соціальне середовище проживання, недостатня інфраструктура, облаштованість населених пунктів, а також неналежне сприйняття кримінальної небезпеки.

Узагальнивши можливі інваріанти віктимної поведінки, пропонуємо розглянути дві найбільш поширені на практиці моделі поведінки жертв злочинів: 1) що призводить до потрапляння у криміногенні ситуації з необережності; 2) що створює такі ситуації умисними діями.

Перша модель віктимної поведінки найбільш поширена у повсякденному житті. Переважно йдеться про необачливу чи легковажну поведінку, що здебільшого притаманна жертвам корисливих злочинів.

Загалом віктимна поведінка включає три взаємопов'язані прояви активності: вербальну, невербальну та фізичну.

Вербальна активність жертви проявляється у поширенні про себе інформації, що може зацікавити злочинців. Зазвичай це відомості про матеріальне становище, джерела доходів, рівень споживання матеріальних благ. Наприклад, це можуть бути факти про спосіб життя та форми дозвілля, інформація про рухоме і нерухоме майно на праві власності, наявність банківських вкладів, хизування витратами і купівельною спроможністю, що підкреслюють високий соціальний статус і чималі фінансові можливості тощо. Розповсюдження подібної інформації будь-якими каналами комунікацій серед знайомих і незнайомих людей створює підвищену небезпеку для особи, орієнтує зловмисників у пошуці підходящої жертви, допомагає спланувати злочин, створити для цього необхідну ситуацію, підібрати спосіб впливу на її поведінку.

Невербальні акти поведінки полягають у комунікації без слів. У кожної людини є своя репрезентативна система, через яку вона передає інформацію про себе іншій стороні відносин. Загальновідомо, що через психомоторні реакції зовні виражаються діяльність нервової системи та органів відчуття. Індивідуальні прояви психомоторної сфери зовні виражають наміри, почуття, ставлення, налаштованість на певний спосіб реагування. Через «мову тіла» посиляються символічні сигнали для оточуючих. Мимовільні жести, пози, погляд, а також рухливі реакції несуть важливу інформацію про звички та установки, темперамент людини (сильні або слабкі реакції, повільна або швидка жестикуляція), типові риси характеру (ступінь впевненості або невпевненості в собі, обережність чи імпульсивність), нагальні бажання. У поставі, ході, манерах вгадується соціальний статус. Доволі легко «читаються» такі почуття та емоційні стани, як зацікавленість, роздуми, сумніви, недовіра. Наприклад, людина, зацікавлена і налаштована довіряти партнеру по спілкуванню, має відповідний вираз обличчя, демонструє згоду киванням головою. Передчуття особистої вигоди викликає емоційний відгук у виді мимовільної посмішки, активізує рухливість, розгальмовує низькі бажання, знімає моральні

бар'єри. Жести роздумів проявляються в підпиранні рукою щоки з витягненим вказівним пальцем догори, почісуванням підборіддя, пощипуванням перенісся, маятниковим розкачуванням тіла у сидячій позі, зчепленням рук у замок або за спиною, ходінням сюди й туди, а також мрійливим поглядом, спрямованим у далечінь. Певні особливості мають знаки сумнівів, невпевненості та недовіри. Про них свідчать гримаси рото-носовим трикутником, прищурення погляду, машинальне потирання лоба, скронь, відведення погляду вбік, потирання підборіддя, шиї, мочки вуха, морщення лоба, мимовільне скидання брів догори, постукування пальцями по поверхні речей тощо.

Більшість злочинців добре орієнтуються у невербальній поведінці потенційних жертв. У їх уяві існує збірний образ ідеальної жертви, який вони «приміряють» на потенційних кандидатів і майже безпомилково розпізнають у разі збігу діючого «персонажу» з прототипом. Так, наприклад, визнаними психологами є кишенькові крадії, шахраї та хабарники. За жестами, позами, мімікою та іншими знаками невербальної поведінки вони буквально «читають думки і наміри», майже безпомилково вирізняють погрібний типаж жертви серед натовпу, а також оцінюють вірогідну суму готівки, якою можна заволодіти.

Американські психологи Б. Грейсон і М. Стейн експериментальним шляхом довели, що більшість насильницьких злочинців обирали жертву вуличних пограбувань упродовж семи секунд за фізичними даними, особливостями рухів і ходи, прогнозованою здатністю чинити опір.

На наш погляд, поведінкою жертв певним чином керує природний страх перебування в темний час доби у малолюдних місцях. Помічено, що людина, яка боїться, починає сутулитися, опускає голову, ховає погляд, почувається невпевнено, пришвидшує крок, підозріло озирється, при раптовій зустрічі з незнайомцями може поводитися неадекватно (зупинитися, завмирати, виявляти агресію або втікати), тим самим привертає увагу нападників.

Фізична складова віктимної поведінки полягає у недотриманні чи неналежному дотриманні правил особистої та майнової безпеки. Діапазон такої поведінки доволі стандартний: незабезпечення збереженості свого майна, бажання отримати вигоду та уникнути необ-

хідних витрат, зекономити час, мінімізувати трудовий внесок, надмірна довіра малознайомим людям, перебування у небезпечних місцях.

У контексті сказаного показовими виглядають судження опитаних щодо причин вибору саме їх у ролі жертв злочинів. Серед таких називаються: випадковий збіг обставин – 27%; неухважність у громадських місцях – 25%; проживання в криміногенних районах – 11,3%; очевидні прояви віктимної поведінки (надмірна довіра до незнайомих осіб, перебування у нетверезому стані, демонстрація достатку) – 24,1% (Б. М. Головкін, 2016).

Окрім вищевикладеного, прояви віктимної поведінки, що призводить до потрапляння у криміногенні ситуації з необережності, також притаманні жертвам насильницьких злочинів. Класичним прикладом вважається легковажна або ризикована поведінка жертв зґвалтувань. Переважна більшість жінок панічно бояться постраждати від сексуальних дій «маніяків» та незнайомих-гвалтівників, які нібито зненацька нападають у безлюдних місцях та у замкненому просторі (ліфти, під'їзди, транспорт). Насправді ж жінок гвалтують чоловіки, яким вони довіряли, не боялися залишатися наодинці, разом проводити дозвілля, вживати спиртні напої і навіть мати попередні інтимні стосунки. Тобто жертви не очікували сексуального насильства проти себе, виявилися не готовими до такого розвитку подій.

Намагаючись справити приємне враження на чоловіків, жінки нерідко одягають відверте вбрання, спокушають пристрасним поглядом незнайомих, дають номери телефонів, знайомляться на вулицях та через мережу Інтернет, ідуть на романтичні побачення наосліп, відпочивають разом. Тут можна говорити про легковажну поведінку, що містить елементи ризику, оскільки очікувана вигода від нових знайомств та відносин нівелює ймовірність виникнення непередбачуваних ситуацій і настання небажаних подій. Поряд із цим класична модель ризикованої поведінки полягає у зневажанні правил особистої безпеки, у таких діях, що з великою ймовірністю призводять до настання небажаних наслідків. Йдеться про ситуації, коли жінки йдуть на побачення з нетверезими чоловіками до них додому, відпочивають на природі у малолюдних місцях і при цьому фліртують, недвозначно натякають на можливе продовження близьких стосунків. Всупереч ризикованій поведінці кожна жінка розраховує на повагу до своєї

особистості, яка не втратила статеву свободу. За наявності симпатії до чоловіка жінка загалом допускає сценарій інтимної близькості, але не тепер, колись іншим разом. І, певна річ, жодна з них не очікує звалтування. Жінці здається, що вона контролює ситуацію, виставляє межі дозволеної для чоловіка поведінки, у будь-який момент зможе припинити розвиток інтимної прелюдії, забезпечити свою статеву недоторканість. Однак чоловіки сприймають ситуацію і таку поведінку інакше. Участь жінки в сексуальних іграх розцінюється як згода на статевий акт. Спроба його уникнути в останній момент розцінюється як виклик для чоловічої гідності або зневажання цієї людини як статевого партнера. Це розгальмовує низькі пристрасті, підсилює прагнення домінувати над жертвою у даний момент, виступає каталізатором агресії. У такому стані чоловіки діють примітивно й грубо, вдаються до статевих зносин проти волі потерпілої. У результаті незбігу рольових очікувань трапляються звалтування навіть у зовні нейтральних ситуаціях, у тому числі серед подружжя.

Друга модель віктимної поведінки, що створює криміногенні ситуації умисними діями, полягає у провокативній поведінці. За змістом і проявами зазначені види віктимної поведінки мають спільні риси із протиправною поведінкою, іноді збігаються з нею. Схожі особистісні характеристики мають злочинці та жертви. У зв'язку з цим прийнято говорити про інверсію ролей між ними. У ситуації конфліктного протистояння злочинця та жертву складно визначити наперед.

На думку В. С. Мінської та Г. І. Чечеля провокативна поведінка жертви полягає у таких негативних діях або бездіяльності, що викликають втрату самоконтролю в урівноваженої людини і призводять до неочікуваних вчинків із тяжкими наслідками. Активна провокація виражається у прямій чи опосередкованій агресії проти іншої сторони кримінально-правового конфлікту або близьких їй осіб. Зазвичай така агресія має цілеспрямований, умисний характер, має форму фізичного чи психічного насильства над особою. В основному йдеться про побиття, знущання, образи, приниження, погрози, шантаж, що мають на меті заподіяти фізичну чи психічну шкоду злочинцю та близьким йому особам. Активна провокація може полягати в умисному знищенні або пошкодженні їхнього майна. Трапляється й так, що об'єктом нападу стають треті особи, які втрутилися у конфлікт, або намагалися припинити розпочате злочинне посягання.

Пасивна провокація, як правило, зводиться до вчинення аморальних дій особою, яка перебуває із злочинцем у родинних зв'язках та інших близьких стосунках. Поряд із цим зустрічається невиконання чи неналежне виконання соціальних ролей та обов'язків, що зумовлюють накопичення негативних почуттів, формують стійке неприязне ставлення до жертви і викликають стан афекту під час чергового загострення конфлікту з одного і того самого питання. Як приклад, можна навести зловживання спиртними напоями та наркотичними засобами і пов'язане з цим перебування жертви у безпорадному стані у публічних місцях, заняття жебрацтвом, проституцією, а також протринькання домашнього майна, накопичування сміття та вживаних речей у житлі, втечі з дому, створення за місцем проживання підпільних притонів тощо. Сюди належить ігрова залежність та інші розлади психіки і поведінки.

Пасивна провокація має місце і тоді, коли жертва своїми умисними діями грубо порушує громадський порядок, чинить вандалізм, ображає честь і гідність усіх присутніх в цей момент громадян. На відміну від активної, пасивна провокація не має конкретного адресата. Вона спрямована проти всіх небайдужих до правил співжиття та норм громадського порядку громадян.

Підсумовуючи викладене, приходимо до таких висновків.

Не кожна особа стає жертвою злочину у результаті віктимної поведінки. Певна частина членів суспільства випадково опиняються в ролі потерпілих. Однак саме віктимна поведінка перетворює суб'єкта на об'єкт злочинних посягань у ситуації взаємодії зі злочинцем.

Через віктимну поведінку зовні проявляються деформації свідомості і волі жертви у вигляді нерозпізнавання кримінальної небезпеки та неадекватного реагування на конкретні життєві ситуації і дії потенційних злочинців.

Віктимна поведінка зумовлює виникнення або реалізацію умислу на вчинення злочину проти конкретної особи за певних обставин.

Значна частина членів суспільства ведуть себе віктимно у повсякденному житті. Жертвою злочину вони не стають доти, доки не потрапляють у поле зору злочинця. Звідси, віктимна поведінка має свого адресата. Вона помічається та оцінюється не всіма членами суспільства. Віктимна поведінка залишається поза увагою добропорядних громадян, однак викликає реагування у злочинців.

Основна маса людей формально дбає про свою безпеку, сподіваючись на везіння, сприятливий перебіг обставин, добропорядність громадян. Психіка сучасної людини працює в режимі невимушеної зосередженості. Це дезорієнтує і відволікає від адекватного сприйняття та об'єктивної оцінки небезпек довкола себе.

Існує поріг допустимої віктимізованості населення. Наші дослідження доводять, що питома вага жертв злочинів у суспільстві – величина стала. Вона не перевищує 40% і не залежить від рівня злочинності за календарний чи обліковий рік. Як правило, жертвами злочинів щороку стають нові особи. Повторної віктимізації зазнає кожна сьома жертва. Установлена закономірність, з одного боку, свідчить про цілеспрямований пошук жертв злочинів серед осіб, які виявилися уразливими на момент планування та вчинення злочинного посягання. З другого боку, суспільство як самоорганізована система стимулює захисні механізми учасників соціальної взаємодії. Зростання рівня злочинності та страху перед нею мобілізує більшу частину членів суспільства до спротиву і певним чином знижує віктимну активність.

Основна маса людей найбільше боїться насильницьких злочинів, при цьому стає жертвами корисливих злочинів. Це свідчить про хибні уявлення щодо джерел кримінальних небезпек, неадекватне сприйняття суспільною свідомістю кримінальної реальності.

2.3. Віктимізація: поняття і загальна характеристика в Україні

За різних обставин жертвами злочинів можуть стати будь-які особи, незалежно від статі, віку, національності, соціального становища, рівня доходів, місця проживання. Проте практика показує неоднаковий рівень уразливості людей перед злочинними посяганнями. Це пов'язано не тільки із соціально-демографічними відмінностями населення, але й з несприятливими середовищними умовами проживання та небезпечною поведінкою за конкретних обставин. На перший погляд, до групи віктимогенного ризику першочергово мають належати матеріально забезпечені і високостатусні члени суспільства, а також особи, діяльність яких пов'язана із професійним ризиком.

Насправді ж значно частіше жертвами злочинів стають соціально вразливі і фізично мало захищені на момент злочинного посягання особи, а саме: діти, молодь, жінки, особи похилого віку та ін. Ризик віктимізації залежить не стільки від соціального становища і рівня доходів жертв, скільки від повсякденної моделі їх поведінки, безпечності району проживання, характеру взаємодії з іншими людьми, а також від зовнішніх обставин, в яких вони опинилися на час злочинного посягання.

Слід зазначити про різне тлумачення процесу віктимізації серед науковців. Розробник радянської віктимології Л. В. Франк визначає віктимізацію як «процес перетворення особи на реальну жертву злочину, його кінцевий сукупний результат». На його думку, віктимізації першочергово піддаються особи, наділені віктимністю. Водночас жертвою злочину може стати будь-яка особа, яка не має віктимності. Віктимізація відбувається як на одиничному, так і на масовому рівнях. Л. В. Франк запропонував розглядати чотири рівні віктимізації: 1) безпосередні жертви злочинів (фізичні особи); 2) сім'ї; 3) колективи, організації; 4) населення районів, регіонів (Л. В. Франк, 1977).

Зустрічаються й інші визначення віктимізації, як-от: процес набуття або збільшення віктимності на індивідуальному або масовому рівнях, що підкоряється закону детермінації; процес реалізації потенційної віктимності особи в процесі та результаті злочинного посягання; формування (становлення) жертви як соціального типу; утягнення в орбіту злочинності як реальних, так і потенційних жертв на різних рівнях соціальної взаємодії; загальна сукупність усіх випадків заподіяння особі (соціальній групі) майнової, фізичної або моральної шкоди злочинами (Д. В. Рівман, 2002; О. М. Джужа, 2006; В. В. Голіна, 2007; Т. В. Варчук, 2012).

Згідно з існуючими уявленнями віктимізація як загальна категорія складається з таких компонентів: фактори віктимізації (сукупність явищ і подій, що детермінують віктимну поведінку жертви злочину у конкретній життєвій ситуації); умови, що сприяють віктимізації; стан віктимізації або кількість жертв усіх учинених злочинів. Іноді сюди відносять також формування особистості жертви і мотивації віктимної поведінки. Віктимізацію розглядають у двох площинах: як криміногенний стан уразливості соціального суб'єкта перед злочинними посяганнями і механізм заподіяння шкоди жертві злочину.

Віктимізація від злочинності – це підвищення ступеня кримінальної уразливості соціальних суб'єктів, що сприяє вчиненню проти них злочинів за певних обставин. Механізм віктимізації містить чотири ланки: 1) виникнення кримінальних загроз; 2) підвищення ступеня уразливості соціальних суб'єктів перед злочинними посяганнями; 3) заподіяння шкоди особам, які опинилися в уразливому стані за конкретних умов (ситуацій); 4) збільшення контингенту жертв злочинних посягань як зареєстрованих, так і латентних, що сприяє повторній віктимізації певної частини з них.

Оскільки злочинні посягання вчиняються проти конкретних людей за певних обставин – розглядати віктимізацію взагалі – малопродуктивний шлях. Необхідно вивчати цей процес у контексті безпечності середовища проживання потенційних жертв злочинів, місць і часу їх постійного або тимчасового перебування, а також на предмет існування дозлочинних зв'язків та відносин із злочинцями. Такий підхід дозволяє оцінити зв'язок між інтенсивністю поширення злочинності на певній території та рівнем віктимізації населення, а також залежність між суб'єктивним сприйняттям реальності кримінальної загрози та об'єктивним ризиком зазнати злочинного посягання у дійсності.

Об'єктами віктимізації є блага, права та інтереси соціальних суб'єктів, яким заподіюється шкода злочинними посяганнями.

Суб'єктами віктимізації виступають жертви злочинів.

Факторами віктимізації є негативні явища, події і ситуації, що зумовлюють заподіяння шкоди жертвам злочинів.

Умовами віктимізації є сукупність об'єктивних обставин (місця, часу, обстановки), які призводять до взаємодії злочинця і жертви та сприяють заподіянню останній шкоди.

Наслідки віктимізації полягають у збільшенні кількості жертв злочинів, як зареєстрованих, так і латентних, а також у повторній віктимізації певної частини з них, виникнення страху перед злочинністю.

Віктимізація відбувається на різних рівнях суспільної взаємодії. На індивідуальному рівні вона виявляється у підвищенні ступеня віктимності окремих людей та заподіянні їм шкоди злочинами за певних обставин. На груповому рівні йдеться про підвищення уразливості й заподіяння шкоди представникам соціальних груп, утворених за гендерною, віковою, професійною, етнічною, статусною ознаками,

збільшення їх частки у контингенті жертв злочинів. На рівні суспільства віктимізація виявляється в підвищенні уразливості певних категорій населення (наприклад, безробітних, осіб без визначеного місця проживання, похилого віку та ін.), а також в істотному збільшенні кількості потерпілих від злочинів за конкретний часовий період та погіршенні стану безпеки в державі.

Види віктимізації передбачають диференціацію за формами й ви- явами. Урахована віктимізація відображає обліковану кількість жертв злочинних посягань, сукупний розмір матеріальної та нематеріальної шкоди. Латентна віктимізація – це процес збільшення ступеня ураз- ливості жертв латентних злочинів перед повторним заподіянням їм шкоди злочинними посяганнями, а також підвищення ризиків злочинних посягань проти невизначеного кола осіб. За змістом латентна віктимізація відображає процес утворення латентної злочинності й контингенту жертв латентних злочинів. Певна частина таких жертв характеризуються підвищеною віктимністю. За формою вияву латент- на віктимізація являє собою явище nereагування жертв (їхніх закон- них представників) та інших поінформованих суб'єктів на відомі факти вчинення злочинів. Це так звана заявницька пасивність жертв та інших обізнаних суб'єктів, що полягає в небажанні ініціювати кримінально-процесуальну діяльність, виступати у статусі заявника або потерпілого.

Віктимізацію можна поділити залежно від *типу злочинності* та *виду злочинів*. Наприклад, віктимізація від корисливих злочинів, на- сильницьких злочинів, статевих злочинів, а також від умисних убивств, зґвалтувань, хуліганства, крадіжок, грабежів, шахрайства тощо.

Допускається класифікація віктимізації й за іншими ознаками: за сферою суспільного життя, об'єктом і суб'єктом заподіяння шко- ди, за часовою й територіальною ознакою, видом заподіяної шкоди (матеріальна, фізична, моральна). Наприклад, за суб'єктом заподі- яння шкоди вирізняються безпосередні потерпілі від злочинів (фі- зичні особи, яким злочином заподіяна моральна, фізична або май- нова шкода, а також юридична особа, якій завдано майнової шкоди); опосередковані жертви, які перебувають із потерпілим у родинних зв'язках, належать до однієї національності, раси, сповідують одну релігію та ін.

Віктимізація як процес, що призводить до негативних змін у суспільному житті, та шкоди від злочинів, має показники вимірювання. Серед них вирізняють *рівень, структуру й динаміку віктимізації*.

Рівень віктимізації охоплює загальну кількість учинених злочинів за певний період на конкретній території, кількість потерпілих від злочинів і показник сукупної шкоди від злочинних посягань (рис. 2.1).

Таблиця 2.1

Рівень віктимізації

	2012 (по 20.11.12)	2013	2014	2015	2016
Обліковано кримінальних правопорушень	500 902	563 560	529 139	565 182	529 604
Жертви (осіб)	302 563	426 651	393 532	412 689	444 617
Збитки (тис. грн)	не зазначено	7 028 894,97	2 819 361,51	7 009 214	4976831, 24

З наведеного убачається синхронна залежність між усіма трьома групами показників. Проте рівень віктимізації у середньому у 2–2,5 раза перевищує рівень зареєстрованої злочинності в Україні (В. О. Туляков, 2000).

Структура віктимізації передбачає розподіл контингенту жертв злочинів за певними ознаками, а також визначення ступеня віктимізації окремих груп населення, установлення зв'язків і залежностей між складовими віктимізації та злочинністю.

Для відображення структури віктимізації пропонуємо результати нашого всеукраїнського віктимологічного Інтернет-опитування 3002 громадян за 2015 рік, в якому взяли участь різні соціально-демографічні групи населення.

За нашими даними, структура злочинів, від яких постраждали респонденти у 2015 р., мала такий розподіл: крадіжки – 29%, корупційні злочини – 12%, шахрайство – 11%, грабіж – 9%, хуліганство – 9%, умисне заподіяння тілесних ушкоджень – 7%, комп'ютерні злочини – 7%, розбій – 5%, вимагання – 4%, насильство у сім'ї – 4%,

згвалтування – 3%, незаконне заволодіння транспортом – 3%, замах на життя – 2%, інші злочини – 2%.

Для аналізу структури віктимізації доцільно використовувати також індекс віктимізації як відношення питомої ваги жертв певної вікової групи до частки цієї групи в загальній кількості населення. Так, за даними А. О. Глухової, найбільш віктимізованими є 15–20-річні вікові групи населення (індекс віктимізації 2,79); 21–25 років (2,38); 51–55 років (2,38). Найнижчий індекс віктимізації відзначається в осіб від 60 років і старших (0,08) (О. М. Джужа, 2006).

Як зазначалося, віктимізація складається з декількох ланок. Перша ланка віктимізації передбачає виникнення кримінальних загроз. До моменту виникнення об'єктивно-предметних загроз існує лише ризик зазнати злочинного посягання. Виникнення кримінальних загроз пов'язане із змінами в умовах життя та діяльності потенційної жертви, в обстановці, що склалася на момент злочинного посягання, а також з виникненням злочинних намірів у осіб, схильних до протиправної поведінки. Небезпека віктимізації зумовлена неоднаковою здатністю людей розпізнавати джерела кримінальних загроз і усвідомлювати ступінь їх реальності залежно від часу й місця перебування, характеру взаємодії з іншими людьми, а також об'єктивного розвитку подій. Ризик віктимізації залежить від безпечності середовища проживання й місць перебування, соціокультурного складу місцевого населення і криміногенної ситуації в населеному пункті. Суттєву роль відіграє також ступінь самоконтролю при взаємодії з іншими особами та здатність швидко і правильно приймати рішення у критичних ситуаціях.

Обізнаність місцевих жителів про найбільш небезпечні місця перебування, маршрути пересування і криміногенно неблагополучні райони певним чином знижує ризик стати жертвою злочину. Однак це не забезпечує їх повністю від непередбачуваного розвитку подій, збігу обставин, неочікуваних зустрічей із злочинцями у звичних місцях.

Не секрет, що злочини здебільшого вчиняються одними й тими ж особами. Однак кожного разу їх жертвами стають нові люди. Здебільшого на цю роль обираються раніше незнайомі особи, які опинилися у сприятливому для вчинення злочинів місці і час. Останні підбираються по-різному. Частіше – невипадково. Територія, на якій вчиняються злочини, умовно поділена між місцевим криміналітетом.

Кожен, хто займається злочинною діяльністю, добре знає межі своєї території, а також «доходні місця», в яких відбувається скупчення потенційних жертв. Лише на перший погляд здається, що жертва опинилася не в тому місці, не в той час. Насправді ж на неї там чекали, заманювали, провокували. Головною умовою для успішного злочинного посягання залишається правильний вибір жертви, яка на момент злочинного посягання виявилася уразливою. Стан уразливості щоразу виникає під час перебування на незнайомій території, а також при потраплянні у нестандартні ситуації у відомих місцях. Розрахунок злочинців робиться на раптовість посягання, неможливість упізнати нападника, а також відсутність досвіду поведінки жертв у криміногенних ситуаціях.

Криміногенність середовища значною мірою залежить від географічного розташування місця проживання і типу населеного пункту. Так, ризик стати жертвою злочинів у населених пунктах з високим коефіцієнтом злочинної інтенсивності на сході і півдні України на порядок вищий, ніж у населених пунктах західної і центральної частини нашої держави. Водночас міські жителі порівняно більше ризикують зазнати злочинного посягання, ніж сільські жителі. Життя у місті передбачає велику кількість щоденних вимушених контактів із незнайомими людьми, перебування у віктимогенних місцях, сприятливих для вчинення злочинів у певний час.

Окрім зазначеного, висока криміногенність середовища проживання безпосередньо пов'язана з високим рівнем злочинів, поєднаних із проникненням у житло та інше приміщення, а також зі злочинами, вчиненими у приміщеннях, відведених для тимчасового проживання (жилі кімнати в готелях, гуртожитках, санаторіях, пансіонатах, профілакторіях, будинках відпочинку, кемпінгах). Ризики віктимізації також залежать від концентрації проживання правопорушників в окремих районах населеного пункту. Слід пам'ятати, що більшість злочинців ведуть «осідлий» спосіб життя, тож злочини вони вчиняють на території проживання, у зручних для цього місцях. Як правило, це загальнодоступні для широкого загалу місця, якими щоденно користується невизначене коло осіб для спільної роботи, пересування, відпочинку, проведення масових заходів. Йдеться як про громадські місця (вулиці, площі, вокзали, аеропорти, магазини, кафе, бари, ресторани, музеї, клуби, громадський транспорт, місця масового відпо-

чинку населення, спортивні споруди), так і про інші місця загального користування (сходи, сходові клітки, горища, підвали, ліфти жилих будинків тощо). Звідси, віктимізація прямо залежить від безпечності тимчасового перебування громадян у публічних місцях, інтенсивності вчинення в них злочинів.

Наступною ланкою віктимізації є підвищення ступеня уразливості соціальних суб'єктів перед злочинними посяганнями. Це пов'язано з неналежним сприйняттям реальності кримінальної небезпеки соціальними суб'єктами і підвищення їх уразливості перед злочинними посяганнями за конкретних умов місця, часу та обстановки.

Раніше зазначалося, що ризик стати жертвою злочину залежить від правильності і своєчасності розпізнавання джерел та видів кримінальних загроз. Проведене Інтернет-опитування понад 3002 громадян (2015) засвідчило доволі стереотипні уявлення громадян про кримінальні загрози і показало певну дезорієнтованість у визначенні їх джерел. Останніх вказувалося декілька одночасно. Уже традиційно люди з пересторогою ставляться до незнайомих людей, які видаються підозрілими та можуть виношувати злочинні наміри (62%); насторожує також перебування у малолюдних місцях у темний час доби (67%), а також імовірність потрапляння у непередбачувані ситуації (44%). І лише 15% опитаних убачають джерело віктимізації у власній небезпечній поведінці. Із наведених відповідей простежується загальна тенденція до втрати контролю за оточуючим середовищем, побудовою і реалізацією своїх життєвих планів, передбачуваністю розвитку подій та поведінки партнерів по спілкуванню. В умовах зростання соціальної конфронтації на ґрунті матеріальної нерівності і соціальної несправедливості значна частина суспільства дезорієнтована у визначенні джерел віктимізації, не вірить у спроможність захиститися від злочинних посягань власними силами і вбачає небезпеку з усіх сторін одночасно. Даються взнаки різке погіршення криміногенної ситуації, а також патерналістські установки певної частини суспільства. Більшість людей покладає перебільшені надії на захист з боку держави або ж сподівається на везіння, сприятливий збіг обставин, допомогу ближнього.

Побутовуючі серед населення уявлення про джерела віктимізації значною мірою мають абстрактний і хибний характер. Так, за даними нашого дослідження, люди найбільше бояться насильницьких зло-

чинів (64%), хоча насправді зазнають корисливих злочинних посягань (понад 60%). У контексті сказаного цілком очікувано називаються місця кримінальної небезпеки. Серед таких помітно переважають вулиці й інші громадські місця (64%), а також базари, вокзали, торговельні центри (18%), місця масового відпочинку громадян (10%) (Б. М. Головкін, 2017). Йдеться про відкриту територію з вільним доступом невизначеного кола осіб, де відбувається основна маса випадкових контактів із незнайомими людьми. Найбільш захищеними від злочинних посягань громадяни почуваються у власному житлі і на роботі. З огляду на погіршення ситуації із масовим поширенням крадіжок із житла та інших приміщень, зазначені судження виглядають сумнівними.

Отже, невміння своєчасно і правильно визначити джерела й види кримінальних загроз суттєво посилює уразливість понад 60% громадян перед злочинними посяганнями, демонструє їхню неспроможність уникати небезпечних ситуацій та неготовність захищатися від злочинів. У результаті жертвами злочинів щороку стають все нові й нові особи, які своєю поведінкою створюють чи потрапляють у криміногенні ситуації.

Наступним етапом віктимізації є безпосереднє заподіяння шкоди особам, які опинилися в уразливому стані за конкретних умов (ситуацій). За результатами нашого дослідження, визначено частку громадян, які щороку стають жертвами злочинів. За 2015 р. вона становить 37%, при цьому кожен сьомий респондент уже мав досвід віктимізації раніше. Для порівняння: у 2012 р. (опитано понад 4000 громадян) зазначений показник також дорівнював 37%. Це дає підстави стверджувати про виявлену статистичну закономірність. На наш погляд, існує поріг допустимої віктимізованості населення, який не перевищує 40% і не залежить від рівня злочинності за календарний чи обліковий рік. Як правило, жертвами злочинів щороку стають нові особи. Повторної віктимізації зазнає 15% громадян.

По-перше, встановлена закономірність свідчить про цілеспрямований пошук жертв злочинів серед осіб, які виявилися уразливими на момент планування і вчинення злочинного посягання.

По-друге, кожна сьома жертва зазнала повторної віктимізації, а, отже, виявляла типові риси і властивості, на які звертають увагу злочинці.

По-третє, неперевищення 40% порогу віктимізації у суспільстві свідчить про існування саморегульованих механізмів самозахисту населення від злочинності. Віктимізація відбувається у певних межах, що визначають допустиму кількість контингенту всіх жертв злочинів у структурі населення, яка нормально сприймається суспільством, не викликає суб'єктивного відчуття страху за свою безпеку.

Проведене дослідження спростовує жорстку залежність між дотриманням правил особистої безпеки і вірогідністю зазнати злочинного посягання. Так, 42% опитаних категорично заявили про вживання заходів убезпечення від злочинів, 41% – в основному дотримуються зазначених правил. І лише 17% повідомили про зневажання правилами безпеки. Зазначена тенденція свідчить про відсутність чіткого розуміння громадянами джерел і видів кримінальних загроз. Про них є лише загальні уявлення. Серед населення побутує думка, що віктимна поведінка має обов'язково мати очевидний і провокаційний характер, бути зрозумілою для широкого загалу. А тому, коли люди, так би мовити, «помірно ризикують» – це вважається нормою, мало кого насторожує. Мабуть, кожен з нас не раз повертався додому темними вулицями, користувався засобами мобільного зв'язку у переповненому громадському транспорті, розраховувався готівкою на ринках, брав участь у сумнівних лотереях і акціях, залишав без догляду своє майно, довіряв незнайомцям тощо. Для більшості все минулося без серйозних наслідків. Комуś не пощастило. Саме так вважає основна маса людей. Власна провина у сприянні вчиненню проти себе злочину вкрай неохоче визнається і далеко не завжди усвідомлюється. Здебільшого люди вдаються до самовиправдовування загальними фразами і обмовками.

Насправді мало хто розуміє, як саме люди стають жертвами злочинів. Здавалося б, звична модель поведінки ніколи не оберталася серйозними проблемами, але цього разу сталося інакше. Більшість навіть не здогадується, що поведінка жертви не обов'язково має бути явно провокаційною чи ризикованою. Іноді формально правомірна поведінка може набувати іншого значення, нового контексту в конкретних умовах місця, часу та обстановки злочинного посягання.

У ході віктимологічного опитування громадян вивчалася питання щодо критеріїв, за якими злочинці обирають жертв злочинів. Серед таких потерпілими називаються: випадковий збіг обставин – 27%;

неуважність у громадських місцях – 25%; проживання в криміногенних районах – 11,3%; очевидні прояви віктимної поведінки (надмірна довіра до незнайомих, перебування у нетверезому стані, демонстрація достатку) – 24,1%. Найбільш ілюстративно демонструють ставлення жертв до події злочину та своєї участі у прийнятті злочинного рішення відповіді на питання щодо відчуття жертвами своєї «вини». Трохи більше половини опитаних (56%) вважають себе винними також. Проте 44% висловлюють протилежне судження. (Б. М. Головкін, 2017).

Завершальним етапом віктимізації є збільшення контингенту жертв злочинних посягань як зареєстрованих, так і латентних, що сприяє повторній віктимізації певної частини з них. Незважаючи на усталену частку громадян, які щороку стають жертвами злочинів, спостерігається певне зростання їхньої заявницької активності. Якщо раніше (2012) до органів охорони правопорядку звертався лише кожен третій постраждалий від злочинних посягань, то у 2015 р. частка заявників зросла до 50%. Це пояснюється загальною тенденцією більш активного звернення населення до правоохоронних і судових органів за відновленням порушених прав і отриманням компенсації за заподіяну шкоду. Поряд із цим на заявницьку активність жертв позитивно впливає новий процесуальний порядок реєстрації звернень громадян. Враховуючи наведені аргументи, має місце зниження рівня латентних злочинів у державі в цілому.

Серед причин незвернення до органів охорони правопорядку вже традиційно називається відома тріада: зневіра у результативність їх роботи (50% опитаних), незначна матеріальна шкода, заподіяна злочином (44%), а також відсутність серйозної шкоди для здоров'я постраждалих (33%). Перший варіант відповіді більше емоційний, ніж раціональний. Тут проявляється низький рівень довіри до органів державної влади загалом і правоохоронної системи зокрема. Заявницька пасивність насправді пояснюється небажанням мати справу з неефективним бюрократичним апаратом правоохоронних органів, браком часу брати участь в офіційному розслідуванні і судовому розгляді, а також побоюванням громадського осуду.

На наш погляд, існує два типові сценарії віктимізації. Перший пов'язаний з неналежним сприйняттям загальновідомих для місцевих жителів кримінальних загроз і неготовністю реагувати на них на-

лежним чином. Люди, життя яких організоване за часовим графіком і у відомій місцевості, а всі події і ситуації мають прогнозований і циклічний характер, перебувають у зоні психологічного комфорту, суб'єктивного відчуття безпеки як наразі, так і найближчим часом. Одноманітність і звичність усього, що відбувається довкола, формують однотипний образ мислення, викликають знайомі почуття та стереотипну модель поведінки, тим самим створюють незмінний стан буття, суб'єктивну реальність, у якій свідомість, підсвідомість та інші форми вищої нервової діяльності працюють за шаблоном. Проте удавана стабільність порушує адекватність просторово-часового сприйняття оточуючої дійсності і негативно впливає на мислення й поведінку. У потоці буденності людський мозок перестає належним чином сприймати і критично оцінювати інформацію про зовнішнє середовище, а органи відчуттів не передають сигнали про явну та приховану небезпеку. Інакше кажучи, звичність місцевості, черговість і передбачуваність розвитку подій та ситуацій у купі із заздалегідь відомим колом спілкування поступово знижують здатність свідомості до розпізнавання кримінальних загроз і адекватного реагування на них. У нейронних структурах головного мозку утворюються стійкі зв'язки між подіями, ситуаціями та звичним способом реагування на них. Циклічність і одноманітність життя ослаблює контроль над оточуючим середовищем та власною поведінкою. Якщо небажана подія тривалий час не трапляється, складається хибне враження про її маловірогідність як зараз, так і в майбутньому. Однак, як відомо, об'єктивна реальність та її суб'єктивне сприйняття – різні речі. Життєве середовище постійно змінюється, наповнюється новими викликами і загрозами, непередбачуваними ситуаціями і випадковими подіями. Динамічні зміни в оточуючій дійсності значно швидше знаходять емоційний відгук, ніж усвідомлюються. Раціональне мислення вибірково вихоплює окремі фрагменти реальності, залишаючи поза увагою різного роду «дрібниці». До таких зазвичай належать ледь помітні зміни в оточуючій обстановці, порушення часового графіка, перебування у нових місцях, хамовита манера спілкування з чужими людьми, шкідливі звички, неухважне ставлення до свого майна, легковажність і наївність у стосунках, забудькуватість, зневажання деталями. Основна маса людей зневажає дотримання елементарних правил безпеки при виконанні буденних справ як щось другорядне

й обтяжливе. Вважається, що ці дрібниці не варті уваги, завжди щастило, минеться і цього разу. Дотримання правил елементарної безпеки створює зайвий клопіт, відволікає, вимагає концентрації уваги, докладання додаткових зусиль, витрат часу. Натомість мотивація пересічних громадян працює за відомим законом «збереження енергії», коли необхідні цілі досягаються найлегшими шляхами і спрощеними засобами, що дають швидкий результат. Інертність мислення порушує відчуття реальності і вмикає до кінця не вивчений механізм «економії» мотивації та прийняття рішень. Зрештою, це призводить до втрати самоконтролю і контролю за оточуючою дійсністю і поведінкою інших людей.

Показово, що кримінальна загроза, яка загрожує всім, не сприймається всерйоз особисто. Особливо це відчувається, коли ми перебуваємо у публічних місцях, серед людей. У групі усі поведуться інакше, почуваються у відносній безпеці, бо, видається, остерігатись треба безлюдних місць, а також зустрічі з незнайомцями у темний час доби. Під впливом побутуючих стереотипів виникає ілюзія обману щодо джерел кримінальних загроз. Незнання останніх призводить до хибних уявлень і помилкових рішень. Саме когнітивна ілюзія середовищної й територіальної безпеки формує мотивацію до віктимної поведінки за певних обставин і ситуацій. У свою чергу, віктимна поведінка викликає злочинну мотивацію та рішення про вчинення злочину проти конкретної особи і, зрештою, призводить до взаємодії злочинця і жертви.

Отже, головною відмінністю першого сценарію віктимізації є обізнаність про ймовірні кримінальні загрози на місцевому рівні, однак неналежне їх сприйняття та неготовність адекватно реагувати на них.

Другий сценарій віктимізації пов'язаний із тимчасовою дезорієнтацією у просторі і часі при потраплянні на нові місця, у незнайомі ситуації, а також при випадкових зустрічах з небезпечними людьми. Помічено, що мислення та поведінка людей змінюється під впливом нового місця і часу перебування, незнайомої оточуючої обстановки, а також при неочікуваному розвитку подій та дій осіб, з якими доводиться взаємодіяти. Унаслідок різних причин люди час від часу змушені перебувати на незнайомій території, вступати у випадкові відносини, потрапляти в неординарні ситуації. Під час перебування

на незнайомій (чужій) території, у невідомих місцях, увага людини зосереджується на виконанні конкретного завдання, що супроводжується емоційним захопленням. На чужій території люди зосереджуються на конкретній справі, заради якої вони сюди прибули. Водночас залишається бажання якнайшвидшого повернення на знайому місцевість, у своє середовище. Погана орієнтація в нових умовах зовні проявляється у розгубленості, невпевненості дій, ослабленні контролю за оточуючою дійсністю та поведінкою інших людей. За блукаючим поглядом, невпевненою ходою, поганою орієнтацією на місцевості злочинці досить точно вираховують потенційних жертв серед натовпу і одночасно оцінюють їх фізичні можливості для чинення опору. Значно посилює ризики віктимізації випадкове заходження людей на підконтрольну криміналітету територію, або залишення транспорту чи майна у віктимогенних місцях, які завчасно придивилися злочинці. Місцеві жителі зазвичай обходять такі місця стороною, а приїжджі через незнання особливостей місцевого ландшафту і криміногенної обстановки потрапляють у «пастку», де на них вже очікують злочинці.

Таким чином, віктимізація нероздільно пов'язана із умовами та якістю середовища проживання на місцевому рівні, а також з безпечністю територіального простору, в якому відбувається соціальна взаємодія між людьми з різних питань. Життєве середовище і територія перебування сприяють віктимізації, підвищують ступінь уразливості людей.

Отже, жертвами злочинів, як правило, стають дві категорії людей. З одного боку, це погано адаптовані до сучасних умов життя особи, які здебільшого керуються інтуїтивним мисленням у розпізнаванні кримінальних загроз та виборі стратегії поведінки при соціальній взаємодії з іншими учасниками суспільних відносин. Вони виявляють підвищену уразливість перед злочинними посяганнями і психологічну готовність прийняти роль жертви.

Друга категорія людей керується раціональним мисленням, що в основному дозволяє правильно орієнтуватися у джерелах та видах кримінальних загроз і в основному уникати небезпечних ситуацій. Їхня уразливість перед злочинними посяганнями має тимчасовий характер і пов'язана з часом та місцем перебування.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття та структурні елементи віктимності.
2. Охарактеризуйте домінуючі наукові підходи визначення природи віктимності.
3. Які види віктимності ви можете назвати?
4. Які найбільш віктимогенні професії вам відомі?
5. Надайте визначення поняттю «віктимна поведінка» та які її прояви.
6. Які існують найбільш поширені моделі віктимної поведінки?
7. Розкрийте поняття «віктимізації» від «злочинності» та назвіть її ознаки.
8. Назвіть чинники, що сприяють віктимізації.
9. Надайте характеристику віктимізації від злочинності.
10. Вкажіть значення віктимізації у дослідженні детермінантів злочинності.

ЖЕРТВА ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ

3.1. Поняття жертви злочину

22 лютого – міжнародний День підтримки жертв злочинів, адже саме в цей день у 1990 р. уряд Великобританії опублікував «Хартію жертв злочинів» і з того часу весь демократичний світ відзначає День підтримки жертв злочинів.

Як уже було зазначено в попередньому розділі, віктимність – набути людиною фізичні, психічні й соціальні риси та ознаки, які підвищують вірогідність її перетворення на жертву злочину. Віктимізація – процес набуття віктимності, або, інакше кажучи, – це процес і результат перетворення людини на жертву. Віктимізація, таким чином, об’єднує в собі і динаміку (реалізацію віктимності), і статику (реалізовану віктимність) (Д. В. Рівман, В. С. Устинов, 2000).

При цьому поняття жертви злочину є основною, центральною категорією у віктимології, під якою традиційно розуміють людину чи спільність людей у будь-якій формі їх інтеграції, яким безпосередньо або опосередковано заподіяна злочином шкода (Л. В. Франк, 1977). Віктимологічне поняття жертви злочину відрізняється від поняття потерпілого у кримінальному процесуальному праві при проведенні кримінального провадження. Відповідно до вимог чинного КПК України потерпілим може бути визнано фізичну особу, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридичну особу, якій завдано майнової шкоди. Але кримінальна віктимологія основний акцент при дослідженні жертви робить на особистості людини як жертви злочину.

На відміну від юридичних осіб фізичні особи наділені специфічними віковими, статусними, рольовими, емоційно-вольовими ознаками та поведінковими характеристиками, що привертають увагу злочинця і мотивують вибір саме їх на роль жертви злочинного посягання.

Ще в 1941 р. німецький кримінолог Г. фон Гентінг відзначив існування зв'язку між злочинцем і жертвою (наприклад, взаємодія між шахраєм і обдуреним). Він виділив частину злочинності як «...процес, у якому антигромадські елементи пожирають один одного». Таким чином, дві сфери (злочинність і жертва) стають самостійними і пов'язані одна з одною, тобто потерпілий і злочинець протиставляються залежно від обставин, що виникають у суб'єктивно-об'єктивних відносинах.

Отже, особистість – це людина, соціальний індивід, який поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально неповторного. Можна сказати, що особистість є біологічно-соціальним продуктом епохи. Основна і визначальна сторона особистості полягає в її суспільній сутності, що розвивається під впливом суспільства, членом якого вона є. Людина живе в оточенні інших людей, вступаючи з ними у різні відносини.

Не є перебільшенням те, що в низці цих відомостей дані про особу жертви мають значення не менше, ніж інформація про злочинців. Роль жертв у виникненні й розвитку ситуацій злочинів зазвичай дуже значна, тому необхідним є аналіз кримінологічно значущих ролей жертв і облік усіх віктимологічних обставин як вихідної бази для конкретних висновків і узагальнень (О. С. Стеблинська, 2014).

Поняття жертви інколи ототожнюється з поняттям потерпілого, яким, згідно зі ст. 49 КПК України, є учасник кримінальних процесуальних відносин, який визнається таким компетентними органами досудового розслідування і являє собою особу, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову (матеріальну) шкоду. Але така точка зору є неправильною, адже жертва може і не бути учасником процесу, тому й може не визнаватися такою процесуально. Усталеною є точка зору, згідно з якою поняття жертви у віктимології є ширшим за змістом, ніж потерпілого в кримінальному процесі.

При дослідженні жертв злочинних посягань слід мати на увазі, що шкоду від злочину може бути заподіяно як фізичним, так і юридичним особам або соціальним групам, а також членам сім'ї, близьким особам, родичам, утриманцям первинних жертв (так звані рикшетні жертви).

При визначенні жертви злочину віктимологія виходить із принципу врахування як безпосередньо заподіяної шкоди, так і опосеред-

кованої. У зв'язку з цим до числа жертв злочинів поряд із фактичними постраждалими особами відносять і рикошетних жертв. До останніх відносять людей або навіть соціальні спільноти (групи), які перебували із жертвою у різного роду зв'язках (родинних, трудових, духовних, соціальних). Зазначені суб'єкти страждають від злочинів опосередковано (сім'я, трудовий колектив, етнічна група, релігійна конфесія, професійне об'єднання, громадська організація тощо).

Слід погодитись із В. О. Туляковим, який, досліджуючи жертву злочину, зазначає, що не можна виключати рикошетних жертв і суб'єктів злочинів без жертв із сукупності об'єктів, які охоплюються поняттям «жертва злочину» з тих підстав, що перші тільки опосередковано пов'язані зі злочином, а другі, мовляв, самі своєю поведінкою створили несприятливі наслідки, що призвели до кримінального результату (наприклад, злочини, пов'язані з немедичним вживанням наркотиків) (В. О. Туляков, 2000).

Рикошетні жертви відчують такі самі страждання і виявляють такі самі симптоми психологічних ускладнень, як і первинні жертви. Члени сімей жертв вбивств, партнери і подружжя зґвалтованих жінок, батьки пограбованих підлітків, родичі потерпілих від крадіжок та інших злочинів описують подібні психологічні симптоми від непрямой віктимізації так само, як і прямі жертви.

Пануючою в вітчизняній віктимології точкою зору є така, згідно з якою під жертвою злочину слід розуміти потерпілу від злочину фізичну особу незалежно від того, чи визнана вона такою у кримінально-процесуальному порядку і чи оцінює себе такою суб'єктивно.

На наш погляд, найбільш точним і повним визначенням, що відображає суть вищезазначеної дефініції, є визначення жертви злочину, під якою слід розуміти конкретну людину або спільноту людей, яким злочином заподіяно шкоду.

3.2. Структура особистості жертви злочину та рівні її вивчення

За прийнятою у віктимології методикою дослідження жертви злочину до її структури входять:

1) соціально-демографічні ознаки (стать, вік, освіта, сімейний стан тощо);

2) кримінально-правові ознаки (роль жертви в генезисі злочинної поведінки та у створенні криміногенної ситуації);

3) соціально-рольова характеристика, що включає в себе сукупність видів діяльності особи в системі суспільних відносин як громадянина, сім'янина, члена трудового колективу тощо;

4) морально-психологічна характеристика, що відображає ставлення особи до соціальних цінностей і соціальних функцій, які вона виконує. Вона виявляється у ставленні до держави, суспільства, громадянських обов'язків, колективу, оточуючих людей, себе тощо. Сюди ж належить і кримінально-правова система особи, тому що потерпілий зазвичай з'являється в процесі застосування кримінально-правових норм (Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, 2006; О. С. Стеблінська, 2014).

Аналіз соціально-демографічних ознак потерпілих, проведений фахівцями Національної академії внутрішніх справ України, свідчить про те, що їх структура за віковими групами різко відрізняється від населення в цілому: індекс віктимізації найвищий серед вікових груп від 20 до 49 років, тобто найактивнішої частини населення. Найменшу вікову групу становлять особи похилого віку – 19,2%. Злочини стосовно цих осіб вчинювалися частіше – внаслідок конфліктів побутового характеру.

Дослідженням, проведеним науковцями НДІ вивчення проблем злочинності, встановлено, що серед потерпілих майже третину становлять неповнолітні. Низка психологічних особливостей віку неповнолітніх: довірливість, наївність, допитливість, невміння адекватно реагувати на ситуацію, що швидко змінюється, через незавершеність морального формування, відставання психічного розвитку від фізичного, перевага в психічній діяльності процесів збудження над процесами гальмування, а інколи і просто фізична слабкість тощо сприяють становленню жертв злочинів цього віку.

Порівняльний аналіз даних про потерпілих показав, що жінки стають жертвами злочинів, учинених чоловіками, у 2,5 разу частіше, ніж жертвами злочинів, учинених жінками. Чоловіки страждають від злочинів, учинених чоловіками, в 11 разів частіше, ніж від злочинів,

учинених жінками, адже чоловіки вступають у значно більше коло контактів з оточуючими людьми. Зважаючи на меншу зайнятість у вільний від роботи час організацією побуту, вихованням дітей тощо, а також на те, що чоловіки частіше і більше вживають алкогольні напої, наркотичні речовини тощо, вони частіше і легше заводять випадкові й сумнівні знайомства, спричинюючи інколи несподівані конфлікти.

Показовою з точки зору особистісних характеристик є структура жертв злочинів за рівнем освіти: найвищі показники мають особи із початковою і незакінченою середньою освітою.

Серед жертв злочинних посягань майже половина постраждала від побутових злочинів. Згідно з даними численних досліджень, а також у відповідності до статистичних даних кожним п'ятим вбитим є родич убивці. Злочини, що вчиняються на побутовому ґрунті, здебільшого вчиняються в основному за місцем проживання жертви злочину. Дуже вагомим чинником для скоєння злочину є стан сп'яніння, у якому може перебувати потерпілий у момент вчинення злочину і, перебуваючи у стані сп'яніння особи порівняно легко зав'язують випадкові знайомства і можуть навіть самі ставати ініціаторами сварок і бійок.

Велике значення у вивченні особи потерпілого має морально-психологічна характеристика особи, а також її соціальний статус та соціальні ролі-функції, що важливо для віктимології, її відносини з іншими особами. Так, у структурі морально-психологічного складу потерпілих, які негативною поведінкою сприяли вчиненню злочинів, характерними виявилися такі якості, як: агресивність, деспотизм до близьких, сварливість, схильність до вживання алкоголю, статева розбещеність, недбалий вибір знайомих. У морально-психологічній характеристиці ситуаційних злочинців можна виділити групу осіб, які характеризуються підвищеною збудливістю, гарячковістю, нестриманістю, що свідчить про соціальну неадаптованість.

Дослідження жертви злочину може відбуватись на декількох рівнях, залежно від виду наукової абстракції, задіяної в цьому процесі, а також залежно від конкретних завдань, що поставили перед дослідником.

Отже, жертву злочину можна досліджувати як на індивідуальному, так і на груповому рівнях. При цьому підставою для формування окремих груп можуть бути різні ознаки. Так, можна досліджувати жертву насильницьких, корисливо-насильницьких та корисливих злочинів. Також певний пізнавальний та практичний інтерес представляє дослідження жертви з огляду на її соціально-демографічні, статусно-рольові та інші значущі характеристики (неповнолітній, жінка, особа похилого віку, військовослужбовець або працівник органів правопорядку тощо).

3.3. Класифікація і типологія жертв злочинних посягань

Жертв злочинів класифікують за різними підставами. За характером поведінки їх поділяють на агресивних жертв (ініціюють конфлікти, вдаються до образ, насильства), ризикованих (вирізняються авантюризмом, лихою вдачею), необачливих (недбало ставляться до власної безпеки), некритичних (нездатні адекватно оцінити ризики, спрогнозувати наслідки своєї поведінки), випадкових (стають жертвою через збіг обставин), ситуативних (своїми діями сприяють виникненню та розвитку ситуації посягання), пасивних (ведуть себе нейтрально).

Зустрічаються й інші класифікації. Наприклад, пропонується вирізнити активних, ініціативних, нейтральних жертв (Д. В. Рівман, 2002), жертв із установочною, раціональною, ретретистською, імпульсивною та утилітарно-ситуативною активністю, що відхиляється від норм особистої безпеки (В. О. Туляков, 2000), універсальних, вибіркових, професійних, дефектних жертв (Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич, 2006) і т. д.

З точки зору теорії ролей, жертви злочинів можуть бути: такими, які усвідомлюють чи не усвідомлюють своє становище через різні обставини; стійкими (які неодноразово зазнають нападу) та випадковими (коли особа була об'єктом разового злочинного посягання). Роль жертви може бути також відкритою чи прихованою. Саме від-

крито-провокуюча роль жертви в генезисі злочину спричиняє його реальне вчинення.

Приховану роль жертва може розпочати «грати» задовго до вчинення злочину через свої віктимні особисті якості, статус, поведінку. Така особа ніби експонується, виставляє себе мішенню для злочинних посягань. Подібним є поняття евентуальної (можливої за певних умов) жертви – тієї ж потенційної жертви, але більше детермінованої віктимологічними ситуаціями і вибором самого нападника (наприклад, хулігана).

Латентна жертва – це особа, яка реально постраждала від злочину, але з певних причин цей факт залишився прихованим від офіційного обліку. Тому до латентних жертв мають бути віднесені й ті потерпілі, яким закон надав право вибору – повідомляти чи не повідомляти про злочин, що стався (справи так званого приватного обвинувачення).

Проблема класифікації жертв злочинів і, ще більшою мірою, їх типології – надто складна. Адже жертвою злочину може бути будь-яка людина з моменту її народження і до смерті. Надзвичайна неоднорідність об'єкта створює труднощі для віктимологічної класифікації, оскільки існує велика кількість кваліфікаційних ознак, які можуть бути покладені в її основу. Але при цьому необхідно додержуватись однієї основної вимоги – віктимологічна класифікація має відображати генетичний зв'язок між поведінкою жертви, з одного боку, і діями злочинця до і під час вчинення злочину – з другого. Цей зв'язок може бути у різних аспектах: соціальному, біологічному, соціально-психологічному, моральному тощо (О. С. Стеблинська, 2014).

Одна з традиційних віктимологічних класифікацій базується на критеріях, дуже близьких до щоденної практики (жертва умисних чи необережних злочинів, винна чи невинна, задалегідь намічена чи ні, випадкова чи жертва-співучасник). Але ці критерії не задовольняють потреб науки і практики, оскільки не розкривають дійсного розмаїття взаємодії потенційної жертви і злочинця.

Кримінально-правовий підхід до віктимологічної класифікації започаткував відомий кримінолог Б. Мендельсон. Він розрізняє: жертву, повністю невинну (вона називається «ідеальною»); жертву з незначною провиною; жертву, винну однаково зі злочинцем; добро-

вільну жертву; жертву з провинною більшою, ніж у злочинця; жертву, особисто винну у вчиненні злочину; стимулюючу жертву (психічно хворі, малолітні, особи похилого віку). Практична цінність даної класифікації – безперечна. Проте вона не враховує інші віктимологічні аспекти цієї проблеми.

У вітчизняній науковій літературі на сьогодні панує комплексний підхід (Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, 2006; О. С. Стеблінська, 2014), який закладає в основу класифікації ступінь віктимності, що відображає в найбільш узагальненому вигляді віктимну деформацію особи, професійну віктимність, вікову віктимність, віктимну патологію. Це дає можливість виокремити декілька типів жертв злочинів, а саме:

– випадкова жертва – коли особа стає такою внаслідок збігу обставин. Взаємовідносини, що виникли між жертвою і злочинцем, не залежать від їх волі й бажання;

– жертва з незначним ступенем ризику – особа, яка живе при нормальних для всіх людей факторах ризику і віктимність якої зростає не передбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації;

– жертва з підвищеним ступенем ризику – особа, яка володіє низкою віктимних властивостей. До цієї категорії належать два основних види жертв: а) жертви необережних злочинів – коли характер роботи, що вони виконують, або їх поведінка у громадських місцях мають більш високу, ніж звичайна, віктимність; б) жертви умисних злочинів, соціальний статус яких або роль, що вони виконують, містять підвищений ризик (працівники правоохоронних органів, воєнізованої охорони тощо). Жертвами цього типу можуть бути й особи, віктимність яких зросла внаслідок конкретних взаємовідносин між жертвою і злочинцем, а також спричинена діями третіх осіб, які породили конфліктну ситуацію. Віктимність може виявитися також у манерах поведінки майбутньої жертви, її зовнішньому вигляді;

– жертва з дуже високим ступенем ризику – особа, морально соціальна деформація якої не відрізняється від правопорушників. Вона характеризується стійкою антисуспільною спрямованістю, схильністю до алкоголю, наркотиків, статевою розбещеністю тощо. Висока віктимність – це стан, який тривалий час не зникає і після того, як особа змінила свою поведінку.

У соціально-демографічному і кримінально-правовому аспекті потерпілі класифікуються за низкою ознак, а саме: за віком, рольовим статусом, взаємовідносинами зі злочинцем, за статевою належністю, морально-психологічними ознаками, видом і розміром заподіяної шкоди, тяжкістю злочинів, за характером поведінки, мотивом учинення злочинів, окремими видами злочинів, за ступенем вини.

Класифікація жертв за статтю важлива не лише тому, що жертвами деяких злочинів можуть бути тільки жінки, а й з огляду на певні елементи, характер поведінки, що типова для ситуації, в якій завдається шкода. Класифікація жертв за віком необхідна вже тому, що підвищена віктимність, наприклад, неповнолітніх і осіб похилого віку, зумовлює необхідність розробки спеціальних заходів віктимологічної профілактики. Посадове становище та професійна діяльність також можуть зумовлювати підвищену віктимність, і останнім часом ця підстава стає дедалі актуальнішою. Як зазначалося, до такої категорії осіб належать працівники правоохоронних органів, інкасатори, охоронці, касири, водії таксі, що працюють уночі.

Важливе значення має також класифікація жертв за ознаками їхнього ставлення до особи, котра завдає шкоди і, насамперед, за морально-психологічними особливостями. У механізмі злочину важливу роль відіграє статева розбещеність і схильність до вживання алкоголю та наркотиків; жадібність і деспотизм; агресивність та жорстокість; брутальність і боягузтво; сміливість та доброта; фізична сила й слабкість тощо. Усі перелічені риси виявляються в поведінці та за певних обставин можуть сприяти чи перешкоджати вчиненню злочинів.

Класифікація жертв за морально-психологічними ознаками необхідна, передусім, для характеристики категорій злочинів, у яких вказані риси особи жертви є основою способу та форми вчинення злочину або приводом до його вчинення. Отже, класифікація жертв необхідна не тільки для їх вивчення, а й більшою мірою для організації спеціального напрямку запобіжної роботи – віктимологічної профілактики.

Доцільна класифікація жертв залежно від їх ставлення до злочинця. У механізмі злочину часто вирішальну роль відіграють відносини, в яких знаходяться жертва і злочинець: родинні, подружні, інші інтим-

ні стосунки, сусідські, товариські, дружні, ворожі, службові і т. д. Соціальні зв'язки визначають як сутність конфліктів, що призвели до злочину, так і динаміку розвитку кримінологічної ситуації.

Досить вказати на так звану побутову злочинність, у якій найбільш яскраво проявляються стабільні відносини між злочинцем і жертвою. Г. фон Гентінг зазначав, що часто злочинець і жертва підходять один одному, як замок і ключ.

Класифікація жертв за морально-психологічними ознаками теж має важливе значення. У механізмі злочину виявляються найрізноманітніші морально-психологічні особливості потерпілих: такі, як статева розбещеність, схильність до вживання алкогольних напоїв і наркотичних речовин, жадібність, деспотизм, агресивність, грубість, боягузтво, жорстокість, недовірливість, пасивність, довірливість, доброта, некритичність, передбачуваність, моральна стійкість, розсудливість, тактовність, ввічливість, рішучість, хоробрість, хороша фізична підготовка, фізична слабкість та ін. Усі ці якості проявляються в поведінці і за певних обставин можуть сприяти або перешкоджати вчиненню злочину.

Особистісні якості проявляються неоднозначно. Так, боягузтво (риса, безперечно, негативна) може реалізуватися в ухиленні особи від втручання в ризиковану ситуацію, а це знімає можливість заподіяння їй шкоди. У той же час, в подібній ситуації виявиться більш вразливою особа, що володіє такими позитивними якостями, як сміливість, порядність, готовність прийти на допомогу.

Позитивні якості особи в багатьох випадках, але не завжди, реалізуються в спробах припинення або запобігання злочинам. Можливий і такий збіг обставин, за якого найцінніші якості людини роблять її найбільш доступною злочинцеві жертвою.

Окремої уваги заслуговує типологія жертв злочинів. Існують різні критерії її визначення.

Залежно від характеру і ступеня вираженості тих чи інших якостей особи, які визначають індивідуальну віктимність, виділяють такі типи жертв:

– універсальний – особи з яскраво виявленими особистісними рисами, що визначають їх високу потенційну вразливість щодо різних видів правопорушень;

– виборчий – особи, які виявляють високу вразливість щодо окремих видів злочинів (наприклад, особи, які займаються бізнесом), що обумовлено їх поведінкою у поєднанні з характером конфліктних ситуацій;

– ситуативний – його представники стають жертвами через збіг обставин, безпека яких для них є невідворотною (особа стала жертвою внаслідок хуліганських учинків);

– випадковий – люди стають жертвами випадкових обставин (дорожньо-транспортна пригода, стихійне лихо);

– професійний – жертвами стають особи через специфіку своєї професії (працівники правоохоронних органів);

– корисний – поведінка особи спрямована на заволодіння чужим майном;

– сексуальний – потерпілі цього типу роблять спробу вчинити будь-який статевий злочин, унаслідок якого їм же самим заподіюється шкода через опір об'єкта нападу (Є. М. Моїсеєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич, 2006; О. С. Стеблинська, 2014).

У науці існують й інші типології, які поділяють жертв на: жертви, які не пов'язані між собою (відсутність відповідальності жертви), наявність ситуації, коли жертва випадково стає мішенню для злочинця; необережні (необачні) жертви, які дають привід для переслідування, перебуваючи безпосередньо в небезпечних місцях або одягаючись зухвало тощо; біологічно слабкі жертви: люди похилого віку, підлітки й інші, хто через свій фізичний стан є приманкою для злочинців; соціально слабкі жертви: іммігранти, меншини й інші, хто не досить інтегрований у суспільстві; політичні жертви: особи, яких переслідують через їх протидію владі (див., наприклад: Є. М. Моїсеєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич, 2006).

Д. В. Рівман також вважає необхідним проводити класифікацію жертв за віком, статевою приналежністю; рольовим статусом; морально-психологічними ознаками; тяжкістю злочину, від якого постраждала жертва; ступенем вини жертви; характером поведінки потерпілого (Д. В. Рівман, 2001). Особи, які ризикують опинитися жертвами злочину, ведуть себе по-різному: агресивно або іншим провокуючим чином; пасивно поступаються насильству; проявляють повне нерозуміння прийомів злочинців або елементарну необачність. Їх поведінка

може бути правомірною або, навпаки, правопорушною і навіть злочинною, а внесок у механізм злочину як мінімальним, так, за певних обставин, і вирішальним. Виходячи з їх ситуативно орієнтованих ролей, у цій класифікації виділяються агресивні, активні, ініціативні, пасивні, некритичні і нейтральні жертви.

Агресивні жертви. Цю групу складають жертви, поведінка яких полягає в нападі на заподіювача шкоди або інших осіб (агресивні гвалтівники) або агресії в інших формах – образа, наклеп, знуцання і т. д. (агресивні провокатори).

Агресивні гвалтівники загального плану. Їх агресивність виражається у нападі, але не має жорстко обмеженої адресності. За провідною мотивацією – це корисливі, сексуальні, хулігани, негативні месники, психічно хворі особи, які страждають на розлади нервової системи.

Вибірково агресивні гвалтівники. Їх агресія реалізується в нападі на обличчя, як правило, стабільно пов'язане з нападником. За провідною мотивацією – це корисливі, сексуальні, сімейні деспоти, скандалісти, негативні месники, психічно хворі, що страждають на розлади нервової системи.

Агресивні провокатори загального плану. Їх агресивна поведінка не пов'язана з фізичним насильством і не має жорсткої адресності. За провідною мотивацією – це хулігани, негативні месники, психічно хворі, що страждають на розлади нервової системи.

Вибірково агресивні провокатори. Їх агресивність реалізується без застосування фізичного насильства і, як правило, спрямована на потерпілу особу. За провідною мотивацією – це сімейні деспоти, скандалісти, корисливі, сексуальні, негативні месники, психічно хворі, що страждають на розлади нервової системи.

Активні жертви. До цієї групи входять жертви, поведінка яких не пов'язана з нападом або поштовхом у формі конфліктного контакту, але заподіяння їм шкоди відбувається за їх активного сприяння: свідомі підбурювачі, необережні підбурювачі, свідомі самоушкоджувачі, необережні самоушкоджувачі.

Ініціативні жертви. До цієї групи входять жертви, поведінка яких призводить до заподіяння їм шкоди: ініціативні за посадою, ініціативні за суспільним становищем, ініціативні в силу особистісних якостей.

Пасивні жертви. До цієї групи входять особи, які не чинять опору, протидії злочинцю з різних причин: об'єктивно не здатні до опору (стабільно або тимчасово), об'єктивно здатні до опору.

Некритичні жертви. До цієї групи входять особи, що демонструють байдужість, невміння правильно оцінити життєві ситуації: з низьким освітнім рівнем, низьким інтелектом, неповнолітні, похилого віку, хворі, в тому числі психічно хворі, некритичні без очевидних «формалізованих» якостей.

Подальші дослідження, проведені Д. В. Рівманом, дали йому можливість дещо змінити класифікацію. Наступна класифікація заснована на характері й ступені вираженості особистісних якостей людини, що визначають його індивідуальну віктимну схильність:

– універсальний (універсально-віктимний) тип характеризується явно вираженими особистісними рисами, які визначають високу потенційну вразливість щодо різних злочинів;

– виборчий (вибірково-віктимний) тип – сюди належать люди, що володіють високою вразливістю щодо певних видів злочинів;

– ситуативний (ситуативно-віктимний) тип – люди цього типу мають середню віктимність, і вони стають жертвами в результаті збігу ситуативних факторів;

– випадковий (випадково-віктимний) тип – сюди належать люди, які стали жертвами в результаті випадкового збігу обставин;

– професійний (професійно-віктимний) тип включає людей, віктимність яких визначається їх професійною зайнятістю.

В. О. Туляков (2000), у свою чергу, пропонує класифікацію жертв злочинів, засновану на характеристиці мотивації провідною віктимною активністю особистості (потенційної жертви):

1) імпульсивна жертва, що характеризується переважним несвідомим відчуттям страху, пригніченістю реакцій і раціонального мислення нападу на правопорушника (феномен Авеля);

2) жертва з утилітарно-ситуативною активністю. Добровільні жертви. Рецидивні, «застрягаючі» жертви, які унаслідок своєї діяльності, статусу, необачності у ситуаціях, що вимагають розсудливості, потрапляють у кримінальні ситуації;

3) настановна жертва. Агресивна жертва, «ходяча бомба», істероїд, зухвалою поведінкою провокує злочинця на відповідні дії;

4) раціональна жертва. Жертва-провокатор, сама створює ситуацію вчинення злочину і сама потрапляє в цю пастку;

5) жертва з ретретистською активністю. Пасивний провокатор, який своїм зовнішнім виглядом, способом життя, підвищеною трижовкістю і доступністю спонукає злочинців до скоєння правопорушень.

Слід також розрізняти потенційних (щодо яких реального заподіяння шкоди ще не відбулося), реальних (вже зазнали збитків), а також латентних (реальних, але які з тих чи інших причин залишилися поза офіційним обліком) жертв. Для віктимології латентні жертви, жертви, що навмисно уникають розголосу факту заподіяння їм шкоди, становлять особливий інтерес.

Виділяють також групи атипових, або так званих фальшивих жертв. Механізм заподіяння шкоди атиповій жертві дещо специфічний. Як атипові потерпілі зазначаються особи, потерпілі від злочинів, здійснених ними самими (калічність з метою ухилення від військової служби), добровільні потерпілі (співжиття особи, яка не досягла статевої зрілості), самогубці (при доведенні до самогубства). До групи «атипових» потерпілих слід включити також симулянтів, яким насправді шкоду не заподіяно. Власне, мова йде в цьому випадку не про потерпілих, яким заподіяна реальна шкода, а про осіб, які намагаються себе такими уявити.

Потерпілих від злочинів також можна класифікувати за видом і кратністю заподіяної їм шкоди. За кратністю заподіяної шкоди потерпілих можна розділити на епізодичних (постраждали один раз) і «рецидивістів», яким заподіювалася шкода неодноразово.

Значення класифікації та типології жертв злочинів полягає в тому, що розподіл жертв за певними ознаками тісно пов'язаний з вирішенням практичних завдань запобігання та протидії злочинності, оскільки полегшує діяльність органів правопорядку щодо виявлення потенційних жертв і проведення з ними індивідуальної профілактичної роботи.

3.4. Психологія жертв злочинних посягань

Для правильної організації віктимологічної профілактики потрібні знання психології потерпілого. Слід погодитись з думкою, що внутрішній світ людини включає в себе три групи психічних явищ і процесів. До першої групи дослідниками віднесено психічні процеси, що проявляються у переважанні збудження або гальмування в різних ситуаціях, до другої – властивості мобільності психічних процесів, а до третьої – стан психіки особи під час вчинення злочину.

У живій природі завжди існував природний відбір. Одні істоти є агресорами, інші – жертвами. У природі людини ця схема теж існує, проте вона набагато складніша, оскільки мова йде не про інстинкти, а про захисні механізми психіки. Напевно, вам доводилося зустрічати людей, які вважають себе глибоко нещасними, потребують уваги й підтримки, а також, наче магніт, притягують до себе проблеми. Це і є класичні жертви.

Існує таке поняття, як синдром жертви. У психології воно трактується як прояв поведінки людини, за якого він провокує інших людей на порушення його прав. Особливо це приваблює злочинців і різного роду агресорів. Для жертви характерні відчуття внутрішнього безсилля, звичка скаржитися і випрошувати жалість до себе. Цей стереотип поведінки зазвичай виховується в сім'ї й особливо сильно може проявитися під час навчання в школі. У класах діти із синдромом жертви зазвичай ізольовані від оточуючих і є ізгоями.

Незважаючи на те, що віктимність людської особистості вивчається порівняно недавно, вченим вдалося відкрити декілька фактів:

- багато жертв вбивства характеризуються як егоцентричні особи, ризиковані і необачні. Такі люди в ряді випадків знайомі зі своїм убивцею, а також є конфліктними, схильними до агресії особистостями або зловживають спиртним;

- психологія жертви насильства полягає в її інфантилізмі, особистісній незрілості, відсутності досвіду статевих стосунків та нерозбірливості у знайомствах. Такі люди можуть бути як нерішучими, так і, навпаки, надмірно ексцентричними;

– жертвами шахраїв в основному стають надміру довірливі люди. Вони часто забобонні, відчувають матеріальні труднощі або надто жадібні;

– жертви домашнього насильства або різних катувань у більшості випадків знаходяться в залежності від свого агресора. Це може бути дружина, мати, чоловік, співмешканець або дитина. Найчастіше це люди слабовільні, не мають власної думки і певної життєвої позиції. Можуть вести аморальний спосіб життя і навіть мати соціальний статус вище, ніж у агресора.

Для потенційних жертв злочинів властиві деякі вади морально-психологічного характеру, значущими серед яких є:

– низька самооцінка. Більшість жертв шахраїв і злочинців є непевненими в собі людьми. Помітити таких у натовпі нескладно;

– страх виділитися – ця особливість сягає своїми коренями ще в часи Радянського Союзу, коли батьків багатьох жертв вчили не виділятися, «бути як всі», а ті, у свою чергу, нав'язали цю думку своїм дітям. У результаті людина, що не має своєї індивідуальності, у більшості випадків ризикує стати жертвою. Злочинці добре відчувають такий страх і навіть за зовнішністю такої людини легко зможуть визначити, чи варто на неї нападати;

– залежність від думки оточуючих. На жаль, більшість людей дуже хвилює, що скажуть про них ті, хто знаходиться поруч. Таким особистостям можна нав'язати будь-яку поведінку, тільки б вона була аргументованою як соціально необхідна. Часто саме такі жертви стають наркоманами та регулярно вживають алкоголь;

– страх невдачі. Ця проблема частіше за все спостерігається в сім'ях, де чоловік є тираном. Жінкам простіше грати роль жертви, ніж піти від побоїв і принижень. Причина – страх залишитися самотньою і нікому не потрібною.

Розглядаючи віктимність як психологічну та соціально-психологічну девіацію (патологічна віктимність, страх перед злочинністю та іншими аномаліями), слід зазначити особливу роль страху перед злочинністю як основної форми її прояву на індивідуальному і груповому рівні. Зазвичай страх визначається як емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню людини і спрямована на джерело дійсної або уявної небезпеки. Страх може

виражатися як у формі специфічного страху потрапляння в певні ситуації або страху об'єктів (страх перед незнайомцем, насильником, темрявою), так і у формі генералізованого і розпливчатого стану, обумовленого впливом колективного досвіду віктимізації (страх злочинності взагалі), колективної поведінки (масова паніка, страх перед тероризмом), впливу засобів масової інформації (страх перед ерзац-злочинністю: «маніяками, мафією і наркоманами»). Певний науковий та практичний інтерес представляє розгляд також і рівнів страху перед злочинністю, підданий аналізу В. О. Туляковим, який виділяє (В. О. Туляков, 2004):

– загальний стан страху перед злочинністю. Практично пов'язаний із досвідом соціалізації і з соціально-психологічним станом суспільства в цілому – сигнал, що попереджає про наближення загрози і мотивуючий певні природні захисні реакції. В нормі вони виражаються в ситуативній профілактиці можливих криміногенних ситуацій, прийняття захисних заходів безпеки особистості, майна, родини. Патологічний страх перед злочинністю виражається в паніці, нав'язливій фобії стати жертвою, у сприйнятті будь-якого оточення як соціально небезпечного, в неадекватних агресивних реакціях;

– культурний стан страху перед злочинністю може визначатися як рикошетною віктимізацією близьких, членів референтних груп і пов'язаними з цим стресами і невротичними станами (синдром віктимної субкультури), так і викликаною порушенням прав людини політикою пригнічення певної раси, нації, народності (страх зловживання владою, покинутість, синдром паріїв). У найбільш гострих формах вони можуть виявлятися у безпорадності і пригніченості і супутніх депресивних станах: може спостерігатися відхід від соціальних контактів, сум, дратівливість, страждання, ослаблення інтересів і здібностей, аморфність поведінки, алкоголізм, наркотизм, неадекватні реакції, суїцидальна активність;

– детерміновані досвідом віктимізації особистісні віктимні фобії. У нормі виражаються як накопичений негативний досвід зіткнення з різними формами насильства, в раціональному пошуку виходу з таких ситуацій і певних побоюваннях потрапляння в подібні ситуації. Патологічний розвиток спричиняє неврози, психотичні стани, дисфункціональність реакцій при потраплянні в ситуацію, яка частково

нагадує ситуацію віктимізації, побоювання знову і знову стати безпорадною жертвою, параноїдальна маячня щодо переслідування;

– гострі стани страху в критичній ситуації. Залежно від психіки, темпераменту та інших особистісних якостей, досвіду розв'язання конфліктних ситуацій можуть варіюватися: від пошуку раціонального виходу з конфлікту до героїчних вчинків і патологічного боягузтва.

Психологічно вивчити особу жертви неможливо без оцінки її пам'яті, різні прояви якої потребують, насамперед, запам'ятовування, «зафарбування» сприйнятого матеріалу, а потім зберігання його у свідомості протягом деякого (інколи дуже тривалого) часу. Жертва запам'ятовує сприйняття предмета (зброя злочину, крадені речі, прикмети зовнішності злочинця), вчинки і дії оточуючих її людей (злочинців, очевидців), свої думки і відчуття (про небезпеку в цій ситуації, характер шкоди), може умисно запам'ятати деякі обставини, що сталися (добровільне запам'ятовування). Психологи вважають, що для таких випадків характерне запам'ятовування, яке сталося від дії сильних емоцій, хвилювань.

До психічних процесів належать не тільки мислення та пам'ять, а й сприйняття. Воно завжди цілісно і предметно залежить від стану органів відчуття, досвіду, знань, уваги, спостереження, здатностей розумового розвитку жертви, уміння послідовно сприймати й оцінювати різні сторони того, що сталося з нею.

Інколи фізичні, фізіологічні й психологічні причини можуть викликати перекручення дійсності – ілюзії (так, у нічний час може здатися, що злочинець був у чорному костюмі, а насправді – у темно-коричневому). Сприйняття залежить від досвіду людини, її освіти, професії, потреб і мотивів (апперцепція). На основі життєвого досвіду жертва може назвати предмети і явища (одяг, зброя, характер обставин тощо), пов'язані з тим, що сталося. Наприклад, жертва докладно розповіла, який одяг був на злочинцеві, пояснила точність своїх відомостей тим, що вже бачила таке пальто в магазині й може описати фасон, колір тканини тощо.

Сприймання, як будь-який процес пізнання, залежить також від властивостей особи, яка сприймає, її знань та інтересів. Так, при з'ясуванні причин дорожньо-транспортної пригоди жертва зазначила, що під час руху автобуса вона звернула увагу на низку технічних не-

справностей автомашини: перебої в роботі двигуна, уповільнене спрацювання гальма тощо.

Цілісні предметні сприйняття виникають на основі відчуттів. Жертва, яка має абсолютно чутливий нюх, зір, дотик, може реагувати на найменший подразник, тому їх повідомлення бувають найповнішими. Наприклад, жертва на допиті пояснила, що від чоловіка, який мав намір її зґвалтувати, пахло бензином; інша жертва говорила, що грабіжники зникли з місця події на автомобілі, у якого правий задній підфарник горів яскравіше, ніж лівий (пізніше було встановлено, що червоне скло ліхтаря автомобіля незадовго до злочину було замінено на малинове).

Однією з форм недостатньої уваги є розсіяність. Люди з підвищеною неуважністю найчастіше стають об'єктами злочинних зазіхань (наприклад, при крадіжках особистого майна). Неуважність властива дітям, а інколи й дорослим, підліткам, які легко переключають увагу з об'єкта на об'єкт, що зазвичай призводить до їх трагічної загибелі (наприклад, при дорожньо-транспортній пригоді).

Велике значення для розуміння поведінки жертви в момент учинення злочину має вивчення її вольових якостей. Вольовий характер дії або вчинку виявляється в тих випадках, коли для досягнення мети доводиться долати внутрішні і зовнішні перешкоди, людина примушує себе зробити щось, незважаючи на перешкоди. Але вона може й утриматися від виконання дії чи здійснення вчинку.

Жертви, які мають слабкі вольові якості, потрапляючи у важкі ситуації, ідуть на компроміс, поступаючись своїми моральними переконаннями. Вони боязливі, нерішучі, швидко йдуть на поступки злочинцеві, виявляють слабкодухість у хвилини небезпеки. Тому в судовій практиці трапляються кримінальні справи, коли потерпілими стають особи, які за фізичною силою переважали злочинця, але в момент нападу не чинили опору.

Особи із сильними вольовими якостями, навпаки, у важких ситуаціях виявляють мужність, стійкість, сміливість. Вони здатні мобілізувати всі сили на чинення опору злочинцеві. Такими якостями мають володіти працівники органів внутрішніх справ.

Зазвичай жертви перебувають у стані, який називається в психології стресовим. Стрес слід відрізняти від інших близьких станів,

якими є: бентежність (внутрішній неспокій, неврівноваженість), фрустрація (внутрішня напруга, роздратованість), дискомфорт (невідповідність фізіологічних і психічних функцій) тощо.

Вивчаючи роль емоцій у кожному конкретному випадку, варто аналізувати злочинні види, ситуацію, що спричинила хвилювання жертви в момент вчинення злочину; вплив інтуїції на заподіяну потерпілому шкоду. При цьому слід пам'ятати, що одні жертви швидко забувають невдачі й неприємності (вони звичайно докладно розповідають про те, що сталося), інші довго пам'ятають образу, зберігають почуття злості на особу, яка вчинила злочин.

Якщо емоції регулюють взаємовідносини людини (як організму) із середовищем, то відчуття регулюють її ставлення (як особи) до інших людей, суспільства і виявляються у ставленні потерпілого до праці, себе та інших людей. Наприклад, більшість жертв негативно ставляться до порушників громадського порядку (Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич, 2006; О. С. Стеблинська, 2014).

Особливості характеру жертви виявляються в її діяльності, спілкуванні з людьми, а їх сукупність дає повне уявлення про її характер. Риси характеру жертви можуть допомогти при висуненні тих чи інших версій. Наприклад, якщо убита була боязливою, стороннього в квартири вона не впустила б, тому слідчий припускає, що вбивство вчинила людина, яка раніше була знайома з нею.

Дуже важливо з'ясувати особливості характеру жертв у справах про зґвалтування, тілесні ушкодження, замах на вбивство, хуліганство. Зазвичай людина стає жертвою через свої психічні якості, її свідчення бувають суперечливими та мінливими. Поведінка жертви визначається врівноваженістю характеру. Неврівноважена жертва, як правило, своєю поведінкою допомагає настанню злочинного результату, частіше за інших вчинює нерозумні дії, ображає оточуючих його людей, несправедливий до родичів, друзів і близьких товаришів.

Водночас жоден комплекс особистих якостей потенційної жертви не може свідчити про його фатальну схильність ставати жертвою. Він може свідчити лише про те, що людина, яка ним володіє, здатна на це за певних умов. Учинення злочину стосовно потенційної

жертви залежить від низки інших взаємодіючих віктимогенних і криміногенних факторів, які є компонентами злочинної ситуації. У цій взаємодії зростає значення негативної поведінки жертви як умови, що призводить до вчинення злочину, якщо йому сприяє місце і час підготовки до злочинних дій. Наприклад, однією з умов, що сприяють учиненню крадіжок, пограбувань і розбоїв, є аморальна поведінка самих жертв.

Суть різних механізмів взаємодії в таких дозлочинних ситуаціях зводиться до «віктимної провокації», під якою слід розуміти наявність у поведінці жертви, яка причиново пов'язана зі злочином, елементів, об'єктивно шкідливих, що є вирішальним чинником, обумовленим відповідною небезпечною для суспільства реакцією іншої особи (Є. М. Моїсеєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич, 2006).

Певною мірою роль негативної поведінки жертв у вчиненні злочину набула відображення в законі – як визнання за нею значення пом'якшувальних відповідальність обставин. Оскільки перелік цих обставин, наведений у ст. 44 КК України, не є закінченим, суд може визнати такими негативну, аморальну поведінку жертви, що сприяє вчиненню злочину, чи зовні її негативну поведінку, яка може бути умовою злочинного посягання.

Основними джерелами отримання інформації про жертву злочину є дослідження матеріалів кримінальної справи, відомості з місця роботи і проживання; результати проведення судово-медичного огляду жертв, а також судових експертиз (психологічних, психіатричних тощо); нагляд за поведінкою і станом жертви під час проведення окремих процесуальних дій з його участю (допитів, слідчих експериментів, очної ставки тощо), а також залучення спеціаліста-психолога для збору й аналізу даних, що стосуються особи жертви.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте наукові підходи до поняття «жертва злочину».
2. З яких елементів складається структура особистості жертви?

3. Які існують у віктимологічній літературі класифікації і типології жертв злочинних посягань?
4. Яка типологія жертв злочинів, на ваш погляд, найбільш практично доцільна?
5. Які психологічні чинники суттєво впливають на віктимізацію жертв злочинів?
6. Наведіть методику отримання дослідником психологічної інформації про жертв злочину.

ОКРЕМІ КАТЕГОРІЇ ЖЕРТВ ЗЛОЧИНІВ

4.1. Жінка як жертва злочину

Останніми роками науковці у своїх роботах знову почали приділяти більше уваги проблемі віктимізації окремих соціальних груп: дітей, осіб похилого віку, жінок, мігрантів та ін. Безумовно, ступінь ризику стати жертвою злочину у них різний, що пояснюється індивідуальними і віковими особливостями психології і характеру, рівнем їх прояву. Необхідність вивчення гендерних аспектів віктимізації зумовлена зростанням кількості жінок, інтегрованих в економіку, частіше на гірших умовах, ніж чоловіки; збільшенням навантаження на них; маргіналізацією жіночої робочої сили; розширенням або, навпаки, зменшенням, навіть обмеженням, можливості впливу жінок на процеси, що відбуваються в соціальному житті. У зв'язку з цим у сучасних умовах існує нагальна потреба в підвищенні якості і рівня соціальної захищеності різних груп населення і, перш за все, жінок. Із позицій фахівців, які досліджують гендерні відмінності жертв злочинів, жінки потребують особливого захисту та охорони від злочинних посягань, передусім через фізіологічні особливості організму, виконання ними найважливішої функції материнства.

Отже, проблема віктимізації жінок потребує більш детального аналізу. В основі вивчення цього питання є загальні теоретичні положення і відмінності між поняттями «віктимна поведінка», «віктимність» і «віктимізація». Віктимізація жінок – це поняття, що охоплює статичний і динамічний аспекти. Завдання віктимологічних досліджень полягає у встановленні реальної картини віктимізації жінок (її кількісних і якісних показників), факторів і умов віктимізації і розробці на їх основі заходів запобігання їй.

Перш ніж аналізувати віктимну поведінку жінок, необхідно визначитися із термінологією.

Віктимність жінок – це потенційна чи реалізована в конкретній життєвій ситуації підвищена здатність жінки за певних обставин

стати жертвою злочинного посягання, зумовлена її статевими особливостями, а також комплексом інших вроджених або набутих соціальних, психологічних і фізичних якостей особистості та специфікою поведінки. Як бачимо, *віктимність жінок* є комплексною характеристикою, складовими якої можна назвати: стабільні найбільш типові особистісно-психологічні властивості, а також динамічний прояв цих властивостей у поведінці в конкретній життєвій ситуації. Зрозуміло, сама по собі віктимність жінок, яка за своєю природою вважається віктимогенним фактором, не може бути безпосередньою причиною злочинного посягання і, швидше за все, виконує опосередковану роль через фактори віктимізації. *Віктимна поведінка* реалізується у злочинному акті тільки при взаємодії з віктимокриміногенною ситуацією, тобто сукупністю факторів і умов віктимізації і чинників криміногенного порядку. Саме ця взаємодія характеризує зміст процесу віктимізації і утворює її результат. Отже, термін «*віктимізація*» є ширшим за поняття «*віктимність*» і означає процес або результат підвищення рівня віктимності особи або суспільства.

Так, для аналізу, збору та проведення статистичних досліджень злочинів, вчинених щодо жінок, і складання віктимологічних оглядів основне значення має статична складова змісту терміна «віктимізація» – результат перетворення особи на жертву злочинного посягання, тобто при вивченні цих питань в основі конструкції «віктимізація-результат» лежить кількість злочинів, вчинених щодо жінок. З огляду на зазначене додамо, що злочини, жертвами яких стали жінки, – це група посягань, які мають підвищену небезпеку, порушують специфічні права та інтереси жінок і викривають їх віктимність, зумовлену суперечностями соціального статусу.

Зауважимо, що детальний розгляд віктимної поведінки жертви дозволяє класифікувати віктимогенні ситуації, в яких, як зазначає Л. В. Чеханюк, найбільш чітко відображаються особливості поведінки злочинця, жінки-жертви злочину, а також ставлення оточуючих до вчиненого. Виокремлюються такі чотири групи:

1. Ситуації, викликані провокуючим характером поведінки жінки-жертви злочину.

2. Ситуації, які виникли через нейтральний характер поведінки жінки-жертви та активні дії злочинця, спрямовані на створення сприятливих умов для вчинення злочину.

3. Ситуації, викликані нейтральною поведінкою жінки-жертви злочину та пасивністю оточуючих, що сприймається злочинцем як сприятлива умова та використовується ним на свою користь.

4. Ситуації, пов'язані з активними діями всього суспільства, у тому числі потенційних і реальних жертв злочинів, що спрямовані на унеможливлення вчинення злочинного посягання.

Залежно від ролі жінки в механізмі злочину вирізняють такі чотири якісно однорідні типи її поведінки:

а) поведінка-поштовх, що характеризується провокацією до вчинення злочину;

б) поведінка, що зумовлює об'єктивну можливість вчинення злочину;

в) позитивна, соціально-схвальна поведінка, що викликає у злочинця намір вчинити злочин;

г) нейтральна поведінка, що характеризується відсутністю будь-якої провокації з боку жертви злочину та не впливає на вибір злочинцем варіанта поведінки.

Звичайно, жінки стають жертвами різноманітних злочинів, які за характером поділяються на: *насильницькі*, *корисливі* та *корисливо-насильницькі*. Разом із тим можна визначити групи злочинів, від яких найчастіше страждають жінки.

За даними відділу ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань та інформаційно-аналітичної роботи Генеральної прокуратури України протягом 2016 р., жінки частіш за все виступали жертвами таких видів злочинів:

насильницьких: від них постраждало 4 883 жінки, у тому числі жертвами злочинів проти життя і здоров'я стали 124 (47 – жертви вбивств; 41 – жертви заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю; 23 – жертви заподіяння шкоди здоров'ю середньої тяжкості; 18 – жертви побиттів) і 53 – жертви злочинів проти статевої недоторканості і статевої свободи (27 – жертви зґвалтування; 47 – жертви злочинів, пов'язаних із насильством у сім'ї);

корисливих – 11 518 жінок. Більшість постраждала від крадіжок – 9 144 особи, жертвами грабежів стали 563 жінки; розбійних нападів – 124; шахрайства – 1687. Розглянемо ці види злочинів детальніше.

Насильницькі злочини. Серед жінок-жертв першість належить особам, яким на момент вчинення злочинів було 25–60 років, їх близь-

ко 78%. Цей період життя вважається віком найвищої соціальної активності, що й стає віктимогенним фактором при скоєнні різних видів злочинів, а отже, досить високий ступінь ймовірності того, що жінки саме цієї вікової категорії можуть стати жертвою злочину.

За результатами наукового дослідження С. М. Банного було виявлено, що:

- 6% досліджених жертв провокували майбутнього злочинця своїми діями;
- 9% сприяли заподіяння шкоди;
- 29% чинили опір злочинцю;
- у момент вчинення злочину 37% досліджених потерпілих не чинили опору злочинцю;
- 4% жертв не змогли правильно оцінити ситуацію перед учиненням щодо них злочину (некритичні жертви);
- не сприяли скоєнню посягання 15% жертв злочину.

Також з'ясовано, що до вчинення злочинного посягання злочинець і жертва нерідко були знайомі, а деякі з них перебували навіть у родинних, дружніх стосунках із майбутнім злочинцем. Так, за результатами дослідження встановлено, що:

- 1) у 54% випадках потерпілі були знайомі зі злочинцем, з них:
 - перебували в сімейно-сусідських зі злочинцем стосунках 61%;
 - мали близькі стосунки із злочинцем (дружні, любовні, ворожі) 49%;
- 2) 46% жертв були не знайомі, малознайомі або випадково познайомилися зі злочинцем.

Спираючись на наведені вище дані, можна зробити висновок, що на факт вчинення злочину впливають не тільки суб'єктивні психологічні якості потерпілої особи, а й суб'єктивні властивості індивіда, який скоїв це протиправне діяння, його стосунки з потерпілою до і під час вчинення злочину.

Зупинимось ще на одному цікавому моменті. Науковці переконані, що чинниками, які впливають на виникнення і зміну насильницької злочинності, найчастіше є:

- а) погіршення морального вигляду фігури потерпілого;
- б) загострення ситуацій і виникнення труднощів у взаємному спілкуванні подружжя, яке змушене проживати на спільній житловій площі;

в) умови проживання, це підтверджує стабільно високий показник найбільш тяжких злочинів проти особи, що вчиняються у комунальних квартирах.

Викликає занепокоєння й те, що у структурі всієї злочинності кримінальні діяння групи, яка розглядається, складають приблизно 21%.

Звернемо увагу на встановлений завдяки проведенню дослідження факт: у 35% випадків стосунки потерпілих із злочинцем були хороші, у 23% – неприязні, у 5% – ворожі, 37% жертв були раніше не знайомі із злочинцем.

Найчастіше жертвами насильства, і про це вже йшлося, стають жінки у віці 25–45 років. Пояснення просте: більшість насильницьких злочинів вчиняється у сімейно-побутовій сфері, а жінки цього віку, як правило, перебувають у зареєстрованому шлюбі або у фактично шлюбних відносинах, ведуть самостійне господарство.

Науковці і спеціалісти-практики наголошують також на тому, що існує тісний зв'язок між динамікою тяжких насильницьких злочинів проти життя, здоров'я людини і пияцтвом. Більше половини всіх зареєстрованих і розкритих убивств і випадків заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю скоюються у стані алкогольного сп'яніння.

Наприклад, відомі такі віктимогенні аспекти зґвалтувань.

Щорічно жертвами зґвалтувань і замахів на них стають приблизно 298 жінок, однак латентність їх дуже велика. Зґвалтуванню нерідко передують необережна, двозначна поведінка жінок, їх недостатня уважність і пильність при знайомствах тощо. Значна частина зґвалтувань вчиняється випадковими знайомими потерпілих, з якими вони, як правило, знайомилися в той же день або напередодні і про яких нічого, крім ім'я, не знали. Цьому злочину зазвичай передувало спільне вживання спиртних напоїв. Так, 38,6% жертв зґвалтування перебували в момент посягання в нетверезому стані, причому 92,8% з них вживали спиртні напої разом із майбутнім гвалтівником, у 13% випадків поведінка самої потерпілої давала поштовх (провокувала) до вчинення зґвалтування. Переважна більшість зґвалтувань відбувається ввечері й уночі, при цьому навесні і влітку майже вдвічі частіше, ніж узимку, а третина злочинів була скоєна у квартирі (власній, родичів потерпілої). Однак подібні випадки трапляються й на природі, а також у міських парках і скверах,

майже в 25 % випадків був використаний автомобіль, який нерідко служив місцем вчинення злочину.

Зупинимось ще на одному важливому моменті. За статистичними даними, частіше за інших жертвами сексуального насильства стають: підлеглі, пасивні у виборі життєвих позицій, інфантильні, інтелектуально нерозвинені. Дуже часто цьому сприяє виховання в тоталітарній або такій, в якій панує гіперопіка, сім'ї. У деяких із цих осіб в екстремальних ситуаціях легко виникають панічні стани. При цьому гостре відчуття страху перед обличчям реальної загрози в таких жінок зумовлює появу особливого стану безпорадності внаслідок загальної загальмованості – аж до повної м'язової нерухливості.

Розглянувши в загальних рисах поведінку жертви до моменту вчинення злочину, зосередимось на їх поведінці щодо злочинця. Передусім вкажемо, що існує два основних варіанти поведінки жертви згвалтування після вчинення злочину: 1) покарання злочинця за будь-яку ціну; 2) під впливом можливого соціального «покарання» жертва прагне приховати факт вчинення злочину, оскільки подальший судовий розгляд, розголос, на думку жертви, можуть завдати їй шкоди ще більше, ніж сам злочин.

Після того, як злочин вчинено, вся увага громадськості зосереджується на злочинці. Разом із тим про жертву чомусь забувають. Суспільство займає стосовно жертви незрозумілу позицію: до неї відчують недовіру, жаль або навіть зловтішаються. Так, особи з найближчого соціального оточення ставляться до неї здебільшого з недовірою і страхом.

У цьому контексті додамо, що через кілька місяців після нападу близько 40% жінок якимось чином здатні адаптуватися до життя, близько для 60% жертв протягом тривалого часу ця подія залишається травмою. До того ж якщо до неадекватних реакцій найближчого соціального оточення жертв додається ще й неухважність і неправильний підхід інстанцій соціального контролю, то збитки та шкоду, що заподіяні жінкам-жертвам, збільшуються, їй знову стає властива віктимність. У цих випадках вторинна шкода може стати більш серйозною, ніж первинна. Жінка відчуває себе соціально ізольованою, безпорадною, самотньою в чужому і ворожому світі. Члени сім'ї, сусіди, друзі і колеги по роботі ставляться до неї без участі, а то й брутално. Вона втрачає друзів, хоча саме в цей момент найбільше

потребує їх моральної і соціальної підтримки. Засоби масової інформації зі свого боку проявляють до неї інтерес лише в пошуках сенсацій. Згвалтованим жінкам доводиться розповідати правоохоронним органам і суду інтимні подробиці свого статевого життя. Наслідки віктимізації – це шкода, заподіяна особистості.

Виділяють такі наслідки для жертв:

1) фізіологічні – це різного ступеня тяжкості шкода здоров'ю; стомлення і втома, втрата сну, головний біль;

2) емоційні: смуток, гнів, лють, страх, образа, приниження, почуття провини, сором;

3) поведінкові: часто жінкам властиві збентеження, паніка, вони не знають, що робити далі, більш того, втрачають почуття безпеки.

Наступними розглянемо *корисливі злочини* – сукупність загальнокримінальних корисливих злочинів, тобто тих діянь, які полягають у прямому незаконному заволодінні чужим майном, вчиняються з корисливих мотивів і з метою безпідставного збагачення за рахунок цього майна, причому без використання суб'єктами свого службового становища, не пов'язаних з порушенням господарських зав'язків і відносин у сфері економіки.

Найпоширенішими серед корисних злочинів є крадіжки. Вони складають близько 75% загальної кількості корисливих посягань.

Виділяють дві групи віктимологічних даних, тобто систему властивостей, якостей, станів і ознак, що характеризують жертву злочину:

1) *об'єктивні дані*. До них належать соціальні відносини жертви з різними учасниками кримінального процесу; її поведінка до, під час і після вчинення злочину; характер, зміст і ознаки предмета злочинного посягання; характер і розмір матеріальної шкоди, заподіяної злочинном тощо;

2) *суб'єктивні дані*. Їх утворюють психологічні властивості, процеси та стани жертви, її світогляд, риси характеру, інтереси, соціально-політична орієнтація, суб'єктивні якості особистості. Це легко пояснити. Як відомо зі справ про крадіжки, винні широко використовують відомості про жертву посягання. Крім того, корисливим злочинам найчастіше сприяють легковажність чи аморальні вчинки потерпілої, недбале ставлення до охорони власного майна, нерозбірливість у виборі знайомих, зайва довірливість до сумнівних «друзів»

і сторонніх людей, спільне розпивання спиртних напоїв із майбутніми викрадачами майна та інші обставини.

Цікаво, що в багатьох випадках вчиненню злочинів сприяє «нейтральна» поведінка жертви, яка інколи, навіть не розуміючи цього, створює певні умови, чим полегшує кримінальний акт, або нічого не робить для того, щоб перешкодити останньому. Йдеться про фактичну бездіяльність потерпілої, яка:

1) не підозрює про посягання через відсутність на місці злочину (крадіжки);

2) не встигає щось зробити для свого захисту через раптовість і стрімкість нападу (розбійні напади);

3) діє певним чином через те, що її воля паралізована страхом, викликаним погрозами і насильством з боку винного (грабежі, розбої).

Серед обставин, що сприяють вчиненню корисливих злочинів, називають легковажну (36%), аморальну (25%) поведінку і стан сп'яніння (29%) жертви. Однак додамо, що аморальна і неправомірна поведінка жертви у таких злочинах відіграє не сприяючу, а проваючу роль.

Кількість осіб, визнаних жертвами від злочинів, за даними статистики.

Роки	Кількість жертв від злочину		Спричинило смерть жертви	
	усього	осіб жіночої статі	усього	осіб жіночої статі
2013	426651	170439	809	228
2014	393532	147800	777	184
2015	412689	156190	694	193
2016	444617	167099	704	193
2017 січень	41281	15046	60	12

Щорічно жертвами від різних видів злочинів визнаються близько 390–450 тис. осіб. Із них 30–36% – жінки. Таким чином, майже кожен третій злочин вчиняється щодо жінки. Реальна ж кількість жертв злочинів значно вища.

Так, серед усіх осіб, визнаних жертвами від злочинних посягань, частка жінок становить приблизно 36%.

Виявлені тенденції кримінальної віктимності жінок дають підстави отримати лише її загальну характеристику, а для пояснення її негативних віктимологічних тенденцій необхідне подальше дослідження цього феномену з використанням не тільки офіційної статистичної інформації, а й інших джерел і методів пізнання. Отже, існує необхідність проведення наукових досліджень, які додатково фіксували б не тільки кількість потерпілих жінок від різних злочинів, а й розмір заподіяної їм матеріальної шкоди.

На жаль, в офіційній статистиці зараз мало або зовсім не враховуються соціально-демографічні дані, а саме: не прийнято виокремлювати графу, в якій містилися б відомості про постраждалих від злочинів за ознаками «статі», їх якісні характеристики, дані по поведінку жертв-жінок у ситуації, що передуює моменту, або в момент протиправного акту і після його закінчення. Тому виникла нагальна потреба у веденні спеціальної статистики про жертв злочинів, орієнтованої на облік наведених вище ознак. Наявність відповідної віктимологічної інформації є основою для всебічного вивчення злочинів, вчинених щодо жінок, оскільки останні дають можливість краще зрозуміти природу віктимності жінок і виявити її закономірності (включаючи латентні), а також віктимну їх поведінку.

Віктимізація жінок може також розглядатися в динамічному аспекті як процес їх перетворення на жертв злочинів (на індивідуальному і загальному рівнях). Інакше кажучи, віктимізація жінок – це процес набуття ними віктимних якостей і властивостей. Змістовна характеристика процесу віктимізації жінок виражається, у кінцевому підсумку, у перетворенні їх із потенційної жертви на реальну, яка постраждала від злочину. Сам факт «переродження» є наслідком певних віктимогенних чинників, умов і обставин віктимологічного порядку.

У теорії віктимології чинники і умови віктимізації визначаються як сукупність явищ, що впливають на процеси віктимізації індивідів і людських спільнот і здатних породжувати її, визначати, зумовлювати, а також протидіяти їх виникненню та існуванню. При цьому необхідно мати на увазі, що фактори злочинності і віктимізації часто перетинаються, накладаються один на одного, набувають різноманітних, змішаних, у тому числі кримінальних, форм, саме тому вони не можуть бути досліджені у відриві один від одного. У зв'язку з цим А. А. Гаджиева використовує найбільш правильний, на наш погляд,

термін при розкритті механізму віктимізації, ключовим індикатором якого науковець вважає «віктимокриміногенну ситуацію». За кожним з факторів стоїть, по суті, ціле соціальне явище або проблема (наприклад, якщо говорити про проблеми алкоголізму і наркотизації серед жінок).

Констатуючи різноманіття чинників і умов віктимізації жінок, їх різноплановий і неоднорідний характер, вважаємо за необхідне зупинитися на найбільш важливих віктимогенних детермінантах злочинів, скоєних проти жінок.

Усю сукупність причин і умов, які зумовлюють вчинення злочинів щодо жінок, можна розглянути у вигляді взаємодії трьох груп взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих компонентів:

а) об'єктивно існуюча сукупність зовнішніх обставин, що сприяють вчиненню злочинів;

б) суб'єктивно обумовлені особистісні властивості конкретного індивіда, який вчинив злочин;

в) віктимологічні властивості жінки-жертви злочину (анатомо-фізіологічні особливості жіночого організму; специфічність психічних процесів; вікові особливості та стан здоров'я; виконання материнських функцій; виконання соціальних функцій чи ролей; неналежні умови соціалізації та соціальної адаптації, що проявляються в антисуспільній спрямованості її поведінки).

Фактори і умови віктимізації, віктимогенні детермінанти традиційно класифікуються на об'єктивні і суб'єктивні. До перших належать «матеріальні» чинники, які оточують жінок на макrorівнях і мікрорівнях і зовні негативно впливають на них.

У сучасній державі процес соціально-економічних і політичних перетворень, який, мабуть, має безліч позитивних рис, привів до крайніх форм розшарування суспільства, що призвело до моральної дезорієнтації населення, і перш за все жінок. Яскраво виражена соціальна і матеріальна нерівність «породила» величезну кількість непередбачених ситуацій, криз, катастроф, зумовила зростання всіх різновидів злочинності. В умовах загального стресу, величезних матеріальних труднощів і загального погіршення моралі, насильство у всьому різноманітті його проявів набуло характеру буденного явища. Ескалація насильства і насильницьких методів вирішення конфліктів стала чи не головним фактором віктимізації жінок.

З огляду на сказане, додамо, що на тлі загальних одним із чинників віктимізації жінок слід назвати конфліктність у сім'ї і все більш зростаючу напругу у взаєминах її членів (як наслідок, погіршення матеріального становища), що нерідко призводить до загострення і набуває вкрай потворних форм. Джерелами конфліктів у сім'ї часто виступають відмінності в поглядах на функції чоловіка і жінки за традиціями і в реальному житті, на релігійні питання; етнодемографічний чинник.

Серед об'єктивних чинників віктимізації жінок є глобалізація суспільства, оскільки окремі групи жінок включені в ці процеси по-різному і в різній формі, відмінності між певними групами жінок стають помітнішими. Глобалізаційні фактори майже завжди з неминучістю призводять до віктимізації жінок від сексуальної експлуатації та торгівлі людьми.

Необхідно пам'ятати, що глобалізаційні процеси впливають на жінок нерівномірно, багато в чому це залежить від рівня розвитку країни, ступеня освіти і професійної кваліфікації самих жінок, характеру їх зайнятості та сили національних традицій. Не є секретом, що й нині на ринку праці зберігається дискримінація жінок, обмежується їх право на проведення економічної діяльності. Як наслідок, гнучкість ринку праці як одна з характерних ознак нашого часу весь тягар витрат мінливості ринку і економічної реструктуризації перекладає на найбільш вразливі групи працівників, головним чином на жінок. На ринку праці жінки найбільш представлені в традиційних секторах економіки: освіта, медицина і торгівля. До того ж приналежність до статі визначає вчинення специфічних посягань проти жінок: примус до вступу у статевий зв'язок з особою, щодо якої жінка була залежною матеріально або по службі, сексуальні домагання, згвалтування тощо.

Якщо перейти до розгляду суб'єктивних чинників віктимізації жінок, що передусім слід наголосити, що вони формуються в їх свідомості під впливом об'єктивних, є результатом їх взаємодії з генетичними і психологічними особливостями окремих індивідів.

Чинники віктимізації жінок суб'єктивного характеру є більш прихованими, а отже, при їх вивченні виникають певні труднощі, серед яких дослідники називають: особливості менталітету того чи іншого народу, психологічні особливості людей, що впливають на здатність

до адаптації (смыслові і життєві орієнтації, життєстійкість, особливості мотиваційної сфери, сформованість тих чи інших стратегій поведінки і багато іншого).

Як уже було зазначено вище, суб'єктивними факторами віктимізації виступають психологічні стани тривожності, самозахисту і самоствердження. У той же час психологічні деформації жертви, звикання, пристосування до фізичного, психологічного насильства; психологічна напруженість, депресивні настрої і тривожність із приводу своєї фізичної безпеки, побоювання втрати соціального статусу і настання крайньої потреби є основою механізму віктимізації жінок.

Множинність об'єктивних і суб'єктивних факторів віктимізації жінок – це ціла наукова проблема, яку не можна розглянути в межах окремого підрозділу. Запропонований перелік факторів і умов віктимізації не є вичерпним і постійним. Залежно від особливостей розвитку суспільства на тому чи іншому історичному етапі одні умови можуть втрачати сенс, інші, навпаки, стають більш значущими.

Завдання віктимологічних досліджень полягає в тому, щоб виявити ці періоди та місця, інформувати про це суспільство, з тим, щоб вони могли врахувати це і не потрапляти у віктимогенні ситуації, з яких дуже легко розвиваються процеси віктимізації, і могли краще протистояти цій загрозі.

У багатьох країнах організовані інститути з вивчення проблем віктимології, які:

1) досліджують специфіку зв'язків і взаємовідносин злочинця та жертви з метою виокремлення відповідних типологічних підстав класифікації;

2) збирають і аналізують інформацію щодо психоемоційних та фізичних ознак жертви;

3) встановлюють кримінологічно значущі риси, ознаки і властивості, притаманні жертвам від конкретних злочинців;

4) виявляють чинники психологічного та соціально-психологічного характеру, що визначають або впливають на поведінку потенційної жертви. Є певні періоди часу і місця, коли і де певні групи населення найчастіше стають жертвами тих чи інших деліктів.

Облік віктимологічних характеристик жертви, певних закономірностей, пов'язаних з його особистістю і поведінкою, у механізмі вчинення злочину необхідний для розробки версій при порушенні

і розслідуванні кримінальної справи, здійснення всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи, захисту дійсно жертви від злочину. Причому особистість і поведінка жертви в межах кримінального процесу вивчається як до, так і під час вчинення злочину, це потрібно для визначення ролі жертви у генезисі злочину. Однак наведене (тобто отримання інформації) має важливе значення і для проведення заходів з профілактики віктимізації. Зупинимось на цьому.

Необхідно розглянути ще один важливий факт. Зараз, як ніколи, у суспільства викликає занепокоєння підвищення рівня злочинності, оскільки це стало проблемою, що має низку негативних наслідків, один з яких – втрата свободи поведінки. Підвищений рівень страху перед злочинністю впливає на виникнення дезадаптації в суспільстві. Ця проблема погіршує якість життя, негативно впливаючи на психологічний стан, соціальний і економічний добробут громадян.

З одного боку, під впливом страху людина може робити речі, які у звичайному стані здаються неможливими. Тому адекватний рівень страху перед злочинністю певною мірою корисний для жінки і є дещо конструктивним, бо являє собою природний захисний механізм, що допомагає краще пристосуватися до екстремальної ситуації. Якщо рівень страху перед злочинністю пропорційний реальному ризику, то він може сприяти формуванню корисних навичок, що забезпечують безпеку, а також посилювати охорону будинку і майна, тим самим знижуючи ризик стати жертвою злочину.

З другого боку, зміни у стані організму, які роблять жінок сильними і витривалими, можуть призводити до фізіологічних дисфункцій і навіть до повної бездіяльності. Такий стан найбільш вірогідний, якщо жінка нічого не зможе зробити з так званим «лякаючим» стимулом.

Враховуючи наведене, можна зробити висновок, що страх у цілому негативно впливає на жінок. По-перше, страх руйнує відчуття суспільного благополуччя і комфорту; по-друге, він є одним з факторів стресу, постійна дія якого може негативно позначатися на здоров'ї жінки; по-третє, страх може підвищувати віктимність тих людей, які його зазнають; по-четверте, страх перед злочинністю стає джерелом агресії. І останнє, по-п'яте, страх перед злочинністю призводить до соціальної ізоляції і недовіри до людей, що живуть поруч, зменшує інтенсивність соціальної взаємодії, що, у свою чергу, негативно впли-

ває на соціальний зв'язок і солідарність. За таких умов важливо розробити і запровадити систему заходів запобігання віктимізації, що підтверджує й актуалізує запобіжну діяльність сім'ї, навчальних закладів, державних і спеціальних органів.

4.2. Неповнолітній як жертва злочину

Проблема забезпечення та захисту прав неповнолітніх є однією із найголовніших. Серед жертв злочинів діти мають найменші можливості захисту своїх прав і, безсумнівно, володіють підвищеною віктимністю. Коли суспільство не бачить підвищеної потреби дітей у захисті й не забезпечує його, майбутнє стає небезпечним. Сьогодні назріла необхідність у більш повному й об'єктивному інформуванні громадськості та й самих неповнолітніх про їх право на захист (О. М. Джужа, 2006).

Окремі напрями досліджуваної проблеми розглядалися у працях Ю. М. Антоняна, О. І. Бугери, В. В. Голіни, Б. М. Головкина, В. М. Дрьоміна, О. М. Джужі, А. П. Закалюка, В. В. Лунєєва, Д. В. Рівмана, В. О. Тулякова, В. І. Шакуна, О. Ю. Юрченко та інших.

Очевидно, що основним чинником віктимності неповнолітніх є їх вік. Ця віктимність у свою чергу зумовлена такими чинниками, як незавершеність формування особи у біологічному плані, а з огляду на це – неможливість дати опір злочинним посяганням і у соціальному плані і як наслідок – нездатність адекватно оцінювати обстановку, що веде до більшої вірогідності потрапити в криміногенну ситуацію як жертва злочину (О. Ю. Юрченко, 2006).

Конвенція ООН з прав дитини 1989 р. роз'яснює, що під дитиною розуміють неповнолітнього у віці до 18 років. Вікова неадаптивність (неприспособаність) неповнолітніх до умов життя, що постійно змінюються, обумовлює вчинення злочинів стосовно цієї категорії осіб. Дослідники відзначають, що неповнолітній, який відстає у своєму розвитку, швидше стане жертвою злочину, а неповнолітній, що розумово випереджає свій фізичний розвиток, швидше сам стане злочинцем (Е. Б. Мельникова, 2001).

Віктимні риси, характерні для неповнолітніх, можна поділити на дві групи – загальні та індивідуальні. До загальних (притаманних

підлітковому віку як такому) належать: довірливість, наївність, допитливість, невміння адекватно реагувати на ситуацію, відставання у психічному розвитку від фізичного, перевага у психічній діяльності процесів збудження над гальмуванням, фізична слабкість. Індивідуальні психічні властивості поділяються на біопсихологічні, власне психологічні та соціально-психологічні. До власне психологічних відносять: агресивність, тривожність, жорстокість, схильність до ризику, емоційна неврівноваженість. До соціально-психологічних належать: потреба у спілкуванні, самоствердженні, незнання головних методів забезпечення особистої безпеки. До біопсихологічних чинників належать: тип темпераменту, наявність характерних визначених рис характеру (О. Є. Мойсєєва, 2000; О. Ю. Юрченко, 2006).

Для неповнолітніх притаманні і такі риси, як: емоційно виражене прагнення пізнати навколишнє середовище, підвищена активність особи, вияв власних оцінок тих або інших подій, що інколи суперечать незначному життєвому досвіду, відсутність здатності переборювати невдачі, недостатність та поверховість першого враження. Ці особливості разом зі збільшенням кількості міжособистісних зв'язків як у рамках формальних, так і неформальних структур, зумовлюють збільшення конфліктних ситуацій, у яких поведінка підлітка може мати неадекватний характер. Віктимність неповнолітніх зумовлюють також окремі життєві ситуації, що виникають унаслідок певних дій самого підлітка. В одних випадках ці дії мають антисуспільний характер, в інших можуть бути оцінені як необережність, довірливість, легковажність або як правомірна активність неповнолітнього (О. М. Джужа, 2006).

Значний вплив на формування неповнолітньої особи відіграє сімейна конфліктність. Дослідження її негативної ролі у становленні неповнолітнього доводить, що сімейну конфліктність слід розглядати у двох аспектах: як один із факторів похідного від сім'ї несприятливого впливу на особистість неповнолітнього і як ситуацію здійснення злочину. Кримінологічні дані в деяких випадках свідчать про «перенесення конфлікту» – одного члена сім'ї на інших, які стають жертвою агресивних дій, не даючи при цьому ніякого приводу. Найчастіше такою жертвою стають неповнолітні діти. Десоціалізація особистості неповнолітнього в сім'ї відбувається під впливом внутрішньої й зовнішньої конфліктності, а також унаслідок проявів жорстокості,

брутальності, пияцтва членів родини, частково обумовлених цією конфліктністю (Г. В. Дідківська, 2016).

Структурний аналіз злочинів, учинених стосовно неповнолітніх, показав, що за рівнем поширеності вони посідають такі місця: корисливі злочини (крадіжки), корисливо-насильницької спрямованості (грабежі, розбої), хуліганство, статеві та насильницькі злочини. При різному їх співвідношенні в різні періоди їх основна тенденція зберігається (О. М. Джужа, 2006).

Неповнолітні стають об'єктом сексуальних злочинів. Сексуальне насильство стосовно хлопчиків та дівчаток до 15 років вчинюється майже у 30% від загальної кількості злочинів цієї категорії. Найчастіше насильству піддаються діти віком від 8 до 12 років і від 13 до 19 років. Близько 40% таких злочинів учиняють рідні та знайомі неповнолітніх (О. М. Джужа, 2006; А. С. Лукаш, 2008). Нерідко вчиненню таких злочинів передували легковажна поведінка жертви, спільне розпивання злочинцем і жертвою алкогольних напоїв та вживання наркотичних речовин.

Основна маса жертв сексуального насильства в сім'ї є також діти. Найбільша вікова віктимність була зафіксована в осіб від 11 до 13 років. Це пов'язано з біологічними та психологічними особливостями пубертатного періоду, тобто періоду статевого дозрівання. У фізичному та психологічному стані дітей цього періоду відбуваються суттєві зміни: «ривок росту», за яким, однак, не встигає розвиток м'язів і фізичної сили; формування вторинних статевих ознак; пробудження сексуальних відчуттів; усвідомлення себе, самопізнання. Це і робить їх «привабливою здобиччю» у сексуальному плані (А. Б. Блага, 2014). Від 20 до 30% дорослих жінок і 10% чоловіків у США і Великобританії у дитинстві були жертвами різних сексуальних домагань. Неповнолітні дівчата у три рази частіше стають жертвами сексуального насильства порівняно з хлопчиками (Ю. М. Антонян, 2012).

У сучасному світі серйозну загрозу для неповнолітніх представляють засоби масової інформації, зокрема, Інтернет та значна кількість соціальних мереж (О. Ю. Юрченко, 2013). Адже саме неповнолітні найбільш вразливі до стороннього впливу в мережі Інтернет через відсутність життєвого досвіду, вміння критично оцінити ситуацію, що склалася. Сучасне покоління школярів практично весь свій час проводить у Всесвітній павутині.

Неповнолітні як найбільш вразлива категорія людей часто поводяться у світовій мережі віктимно, ненавмисно провокуючи стосовно себе вчинення протиправних або злочинних дій. Мова може йти про встановлення з дитиною незаконного контакту з подальшими злочинними діями, кіберпереслідування, онлайн-насилля, шахрайство, порнографія та ін. Також дуже небезпечним для психологічного здоров'я дитини є встановлення так званого небажаного контенту, під яким фахівці розуміють матеріали непридатного для дітей та протизаконного змісту – порнографічні, такі, що пропагують наркотики, психотропні речовини й алкоголь, тероризм і екстремізм, ксенофобію, сектантство, національну, класову, соціальну нетерпимість, нерівність, асоціальну поведінку, насилля, агресію, суїцид, азартні ігри, інтернет-шахрайство та ін. Особливу увагу слід приділити комп'ютерним іграм із деструктивним, агресивним змістом, до яких в мережах дуже легкий доступ. Такі ігри суттєво впливають на свідомість дитини, вчать її вирішувати проблеми силовими методами (О. Ю. Юрченко, 2013). Діти наражаються на безліч ризиків: нецензурні тексти, віруси, спам, погрози (кібербулінг), сексуальні домагання (кібергрумінг) (О. В. Бербега, 2014).

Неповнолітнім особам унаслідок їх вікових особливостей можуть не дотримуватися загальні правила роботи з інформацією в мережі (наприклад, порушення своєї анонімності), ведення публічного особистого життя, висвітлення у Всесвітній мережі матеріальних статків родини, що у майбутньому зможе привернути увагу злочинців (Б. М. Головкін, 2014).

Наведемо перелік головних заходів, які мають здійснювати батьки та педагоги для зниження рівня віктимності своїх дітей: догляд за нормальним розвитком дитини з метою раннього виявлення психічних та фізичних вад; правильне загальне та статеве виховання, формування культури спілкування; прищеплення дитині навичок поведінки в нестандартних, у тому числі віктимологічних, ситуаціях; закладення основ правових знань (О. М. Джужа, 2006).

Вважаємо, що виховання інформаційної культури підростаючого покоління сьогодні набуває особливого значення. Серед найбільш ефективних заходів запобігання вчинення щодо неповнолітніх злочинів в мережі Інтернет є встановлення батьківського контролю за поведінкою дитини в мережі, активне роз'яснення правил користу-

вання інформаційними ресурсами педагогами в шкільному колективі, інформаційні кампанії в ЗМІ стосовно ризиків в мережі Інтернет, подальші розробка і впровадження Кодексу щодо захисту дітей від жорстокого поводження в мережі Інтернет та Інтернет-ресурсах, використання міжнародного досвіду захист прав дітей.

Виходячи із специфіки потерпілих неповнолітнього віку, слід сказати, що у профілактичній роботі із цією групою велике значення мають насамперед заходи не правового характеру, а педагогічні, психологічні, медичні. Вивчення та дослідження віктимних рис неповнолітніх, проведення психокорекційної роботи з дітьми, спрямованої на усунення таких властивостей, є важливою ланкою профілактики злочинних посягань на них (О. Ю. Юрченко, 2006).

4.3. Особа похилого віку як жертва злочину

Особливою категорією жертв злочинів є особи похилого віку, які внаслідок соматичних та психологічних процесів старіння мають підвищений ризик постраждати від злочинних діянь.

Досягнення особою похилого віку накладає на її здоров'я, світогляд, поведінку суттєвий відбиток, який має значення для подальшого життя. У період старіння розвиток та функціонування духовної, інтелектуальної, емоційної, фізичної сфер людини набувають специфічного характеру. На цьому етапі особа досить часто припиняє трудову діяльність, обмежуються її соціальні контакти, спостерігаються зміни у її Я-концепції та поведінці, вона помітно втрачає фізичну силу, енергійність, погіршуються її здоров'я та психофізіологічні показники (М. В. Савчин, 2006). У цей період можуть виникати різні особистісні відхилення (неврози, психопатія), які зумовлені як соматичними, так і психологічними змінами функціонування організму. Все це робить похилу людину легкою жертвою для злочинних посягань.

Вік настання старості є умовним і залежить перш за все від генетичної схильності людини, екології, умов життя, харчування тощо. Однак встановлення конкретного віку, з настанням якого людина буде вважатися такою, що досягла похилого віку, є важливою передумовою

кримінологічних досліджень. Відповідно до класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я із 60 до 75 років людина вважається похилою, старою – із 75 до 90 років, а особи віком понад 90 років визнаються довгожителами. Український законодавець встановив, що громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, а також особи, яким до досягнення пенсійного віку залишилося не більше як півтора року (ст. 10 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»). Сьогодні в Україні особи мають право на призначення пенсії за віком після досягнення 60 років (ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»), а, отже, з юридичної точки зору в Україні похилою особою може вважатися особа віком 58,5 років. В цьому питанні думки законодавця та медичних працівників повністю сходяться, бо саме з 60 років починається поступове зниження життєздатності організму: зміна зовнішнього вигляду, наростання фізичної немічності, зниження працездатності, фізичної активності, розвиток багатьох соматичних захворювань; вікові зміни центральної нервової системи, як-от: зниження темпів психічної активності, що виявляється в уповільненні психомоторних реакцій, зниженні зосередженості, концентрації уваги, швидкості прийняття рішень, погіршенні пам'яті, посилення неуважності, ускладнення в засвоєнні нової інформації тощо (Д. Г. Владимиров, 2004).

Відповідно до статистичних даних Департаменту інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України та Управління організаційного забезпечення Єдиного реєстру досудових розслідувань та інформаційно-аналітичної роботи Генеральної прокуратури України, кількість потерпілих від злочинів до 2013 року постійно зростала і становила у 2008 р. – 5,8% усіх жертв, у 2009 р. – 6,4%, у 2010 р. – 8,8%. Починаючи з 2013 р. цей показник знизився до 7,8% і продовжує падати. Так, у 2016 р. потерпілими від кримінальних діянь стали 27 823 людини похилого віку, що становить 6,3% від загальної кількості потерпілих (444 617 осіб) за цей період. При цьому слід враховувати високий рівень латентності таких злочинів, що зумовлений низкою суб'єктивних та об'єктивних чинників. Також зниження рівня злочинів, вчинених проти осіб похилого віку, може бути пов'язане із недостатньою ефективністю їх розслідування. З цього

впливає, що проблема злочинності щодо осіб похилого віку відчувається надзвичайно гостро і потребує негайного вирішення.

Коло злочинів, які можуть бути вчинені проти осіб похилого віку, досить широке і охоплює майже всі склади злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України. На основі емпіричних досліджень вчені-кримінологи виділили основні їх групи, від яких найчастіше страждає зазначена категорія осіб. Віктимізація осіб похилого віку відбувається переважно у злочинах проти власності та проти особи, інші ж злочини у її структурі мають незначні показники. Відповідно до кримінологічного дослідження, А. В. Андрушко виділяє такі, найбільш розповсюджені кримінальні діяння: крадіжки, грабежі та розбої, шахрайство, вбивство, умисні тяжкі, середньої тяжкості, легкі тілесні ушкодження, побой та інші. Цей перелік харківськими науковцями доповнюється ще й злочинами, пов'язаними із порушенням правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, зазначаючи, що від них страждає кожна п'ята особа старше 60 років.

Злочини, вчинені щодо осіб похилого віку, визначаються переважно сімейно-побутовою, дозвільною та ситуаційною спрямованістю. Досить значна кількість цих злочинів вчиняється ситуативно, на ґрунті міжособистісних стосунків і конфліктів, що виникають у побутовій сфері життя.

Гостро стоїть проблема домашнього насильства щодо осіб похилого віку. Так, найбільша кількість випадків вчинення вбивств та тяжких тілесних ушкоджень, вчинених проти осіб похилого віку, зафіксована саме у *сімейно-побутовій сфері*, яка характеризується певною замкненістю. Такі випадки часто зустрічаються у сім'ях, де стосунки між ближчими родичами є проблемними та конфліктними, особливо якщо це зумовлено не лише психофізіологічними змінами, що відбуваються в старості, а небажанням молодшого покоління йти на певні поступки, їх аморальністю, невихованістю та веденням паразитичного способу життя. Житлова проблема, довготривалі сімейні конфлікти, пияцтво, постійні батьківські докори, образи, приниження, небажання працювати та необхідність мати гроші спонукають дорослих дітей та близьких родичів на агресивні дії щодо своїх похилих батьків. У благополучних же сім'ях, де панує любов та повага до старшого покоління, вчинення насильницьких дій щодо стареньких відбувається досить рідко.

Залежно від характеру прояву та інтенсивності впливу віктимної поведінки на прийняття злочинного рішення виділяються такі види віктимної поведінки потерпілих у сімейно-побутовій сфері: 1) агресивно-викликаюча; 2) аморально-провокуюча; 3) нейтральна; 4) надокучливо-дошкульна. У зв'язку з цим прослідковуються три основні тенденції: в одних випадках (агресивно-викликаюча) такі дії виступають потужним поштовхом до вчинення тяжкого насильницького злочину; в других (нейтральні дії) – жодним чином не впливають на волю злочинців; у третіх (аморально-провокуюча, надокучливо-дошкульна поведінки) – створюють сприятливу обстановку для виникнення та ствердження злочинного наміру, що реалізується випадково, за умов виняткової провокації з боку потерпілих.

Дозвільна сфера вчинення злочинів щодо похилих осіб характеризується переважно наявністю попереднього дозлочинного знайомства, спільним проведенням часу у колі друзів, сусідів, малознайомих людей, обтяжується вживанням алкогольних напоїв із наступним створенням криміногенної ситуації, в якій здійснюється злочинне посягання. До злочинів, які переважно вчиняються у цій сфері, належать: вбивства, нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, крадіжки, грабежі, розбої, звалтування, шахрайство тощо.

Особливо останнім часом набувають розповсюдження випадки вчинення шахрайства та обману похилих людей з метою заволодіння їх статками, грошима, рухомим та нерухомим майном. Так, досить часто застосовуються шахрайські схеми при операціях із нерухомістю, укладенні договорів довічного утримання, дарування та заповітів. Злочинці, користуючись самотністю, незахищеністю, довірливістю та сподіваннями осіб похилого віку на гідну старість, вчиняють злочинні дії, спрямовані на присвоєння собі майна, не чекаючи настання, встановлених у договорі подій (смерті спадкодавця). Непоодинокі випадки скоєння вбивств та жорстокого поводження зі старенькими з метою прискорення їх смерті. Для деяких осіб ця злочинна діяльність стає своєрідним бізнесом. Такі особи зазвичай мають співучасників, якими можуть виступати нотаріуси, ріелтори, правоохоронці тощо.

Не менш значна кількість злочинів щодо старих людей вчиняється *ситуативно* (нейтральна поведінка, корисливий характер). У цій ситуації переважають злочини корисливої та корисливо-насильниць-

кої спрямованості, які вчиняються у більшості випадків вдень, на вулиці, у громадських місцях, місцях проведення відпочинку або у під'їзді жилого будинку незнайомими особами. При цьому поведінка майбутніх жертв характеризувалася нейтрально або необачно (Ю. О. Репецька, 2010), таку поведінку у кримінологічній літературі визначають як квазівіктимну (Б. М. Головкін, 2014). Якщо ж вчиняються насильницькі злочини, то вони мають місце у нічний час і пов'язані з проникненням у помешкання самого потерпілого.

Проведене А. В. Андрушком дослідження показало, що жертвами похилого віку виявились 51% чоловіків та 49% жінок. Найчастіше потерпілими від злочинних посягань стають особи віком від 60 до 75 років (86%), що пов'язано, передусім, з їх віковим зниженням фізичної сили та активності. З числа потерпілих похилого віку 92% складають пенсіонери, решта ж – здебільшого робітники. Відповідно до отриманих даних, що характеризують їх освітній рівень, вбачається таке: 40% потерпілих мають неповну середню освіту або зовсім неграмотні, 53% – мають середню або середню спеціальну освіту і лише 7% – особи з вищою освітою. Жертви переважно є неодруженими або ж вдівцями, поведінка яких характеризується певними психофізіологічними особливостями.

Одержані дані дозволяють провести класифікацію жертв похилого віку за характером їх поведінки: 1) провокуючі; 2) легковажні; 3) нейтральні. За ступенем віктимності осіб похилого віку можна виділити жертв з високим (провокаційна, агресивна, легковажна, суспільно-корисна), середнім (необачні, аморальні) та низьким ступенями віктимності (нейтральна форма поведінки).

Окремою категорією потерпілих від злочинних посягань є латентні жертви, які через низку об'єктивних та суб'єктивних причин, або не усвідомлюють факт вчинення проти них злочину, або просто не повідомляють про це правоохоронні органи. Причинами неусвідомлення себе жертвою виступають перш за все похилий вік таких осіб, що позбавляє їх здатності адекватно сприймати вчинювані щодо них дії, а, по-друге, низький освітній рівень і незнання національного кримінального законодавства. До причин неповідомлення про злочинні посягання старими людьми належать: безпорадний стан, залежне матеріальне становище від винного, страх перед злочинцем, недовіра до правоохоронних органів, зневіра у справедливе покарання тощо.

Фізична слабкість, немічність, сповільненість рухових функцій, психологічні деформації є тими віктимогенними факторами, що здатні спонукати злочинців до вчинення злочинних посягань проти осіб похилого віку. До того ж суттєвих змін може зазнавати й характер старих людей, проявляючись у підвищеній впертості, егоцентризмі, скупості, консерватизмі, підозрілості, що здатні провокувати конфлікти та протиправну поведінку з боку оточуючих. Всі ці характеристики формують у осіб означеної категорії підвищений ризик стати жертвою злочинних посягань (віктимність).

Потенційним жертвам злочинів проти осіб похилого віку іманентно притаманна вікова віктимність, а кримінологічні дослідження осіб похилого віку, проведені Ю. О. Репецькою, дозволили виділити два різновиди віктимності: особистісна та рольова. Особистісна віктимність поділяється на: 1) статево-вікову; 2) віктимогенну деформацію особистості; 3) стресову; 4) патологічну та 5) ідеологічну. Остання розуміється як сукупність особистісних властивостей та якостей особи, вироблених унаслідок дії радянської ідеології, відповідно до якої громадянин продовжує беззастережно довіряти громадським інститутам, які раніше були повністю підконтрольні державі, помилково сприймаючи їх як державних.

Наявність підвищеної віктимності в осіб похилого віку не означає їх «вину» у вчиненні злочинів проти них. Навіть тоді, коли поведінка жертви є негативною (провокуючою), все ж видається правильніше говорити не про вину потерпілого, а про його неправомірну поведінку, пов'язуючи її з відповідальністю особи, що заподіяла шкоду. У будь-якому разі вирішальна роль у вчиненні протиправних посягань належить самому злочинцеві, його особистим якостям та поведінці.

Віктимна ж поведінка вказаних осіб може бути як нейтральною, так і негативною (провокуючою). Нейтральна поведінка жертв похилого віку, як правило, має місце при вчиненні щодо них корисливих злочинів, а провокуюча – насильницьких. Загалом же переважає нейтральна або необачна поведінка, коли потерпілі не дотримуються елементарних заходів безпеки, занадто довіряють випадковим знайомим, впускають до помешкання незнайомих людей, хизуються перед сторонніми своїми заощадженнями тощо (А. В. Андрушко, 2011).

Також важливим питанням при характеристиці злочинів, що вчиняються проти осіб похилого віку, є з'ясування дозлочинних взаємо-

відносин потерпілих із злочинцями. Так, відповідно до даних, отриманих у результаті узагальнення кримінальних справ А. В. Андруш-ком, 29% жертв перебували у родинних стосунках зі злочинцями, 41% знаходилися у приятельських відносинах або були знайомі з винними, і лише 30% не бачили своїх кривдників жодного разу.

З цього випливає, що злочини проти осіб похилого віку найчастіше вчиняються родичами, друзями, сусідами або знайомими потерпілих. Ці особи були добре обізнані про вік намічених жертв, про стан їхнього здоров'я і заздалегідь очікували на мінімальний опір при вчиненні протиправних посягань.

Суттєвою особливістю злочинів, вчинених стосовно осіб похилого віку, є те, що найпоширенішим мотивом їх скоєння є корисливий мотив. Навіть убивства та тілесні ушкодження здебільшого (близько 60% випадків) вчиняються з користі. Іншими мотивами є хуліганські, ревності, помста та інші, пов'язані з особистими неприязними взаємовідносинами.

Держава повинна забезпечити своїм громадянам гідну старість, оскільки ці люди, працюючи десятками років, внесли неоціненний вклад у розвиток держави та його суспільства, і на сьогоднішній день заслуговують поваги і допомоги.

4.4. Підприємець як жертва злочину

У навчальній і науковій літературі справедливо зазначається, що центральною фігурою віктимології є жертва злочину. Під останньою традиційно розуміють людину чи спільність людей у будь-якій формі їх інтеграції, яким заподіяно злочином шкоду. Наступним за значенням у вирішенні питання класифікації жертв є поняття «віктимність» і «віктимізація», змістовне наукове і практичне наповнення яких розкрито у розділі 2 «Віктимність, віктимізація, віктимна поведінка» цього підручника.

Вищевказані основоположні поняття, а також матеріал розділу 3 «Жертва злочинних посягань» цього підручника дозволяє виокремити підприємця (як фізичну особу, яка професійно, систематично займається підприємницькою діяльністю у будь-якій організаційно-правовій формі) як самостійного виду жертви. Для зручності у подаль-

шому назвемо його «жертва-підприємець». Зауважимо, що з віктимологічної точки зору вищевказане поняття не можна зводити лише до працездатних осіб, що за родом зайнятості безпосередньо і цілком відповідають цивільно-правовому визначенню «законна підприємницька діяльність». У віктимології жертвою-підприємцем слід вважати також і фізичну особу, яка займається забороненими видами підприємницької діяльності або ж у заборонений спосіб (незаконна підприємницька діяльність), а в окремих випадках за наявності віктимологічних підстав – навіть і осіб, яких за формальним законодавчим визначенням не можна віднести до категорії осіб, які займаються підприємницькою діяльністю, проте ці особи тісно пов'язані із підприємницькою діяльністю у сфері свого суспільного буття, наприклад: способом і організацією повсякденного життя, незалежністю вільної професійної діяльності (особи, які отримують доходи від надання в оренду рухомого і нерухомого майна, агенти з нерухомості, ІТ-спеціалісти, індивідуально практикуючі лікарі, психологи та іншого роду «фрілансери»), джерелами отримання доходів (учасники підприємницьких товариств, власники нерухомого і рухомого майна комерційного призначення, вкладники фінансових установ, акціонери тощо). Вказані категорії осіб в класифікації як жертви-підприємці пов'язані спільними для них віктимологічними критеріями.

Класифікація жертви-підприємця є важливою для розуміння процесу його віктимізації і стану (становища) віктимності. В науковій літературі запропоновано декілька класифікацій. Зокрема, можна проводити класифікацію жертв за критеріями віку; статевої приналежності; рольовому статусу; морально-психологічним ознакам; тяжкості злочину, від якого постраждала жертва; ступеня «вини» жертви; характеру поведінки потерпілого (Д. В. Рівман, 2001).

Наступним критерієм класифікації може виступати характер поведінки жертви-підприємця, а точніше – ступінь її активності і навіть певної «наполегливості» у процесі віктимізації. Особи, що ризикують виявитися жертвами злочину, поводяться по-різному: агресивно або іншим провокуючим чином; пасивно поступаються протиправному насильству; проявляють повне нерозуміння вивертів злочинців або елементарну необачність. Їх поведінка може бути правомірною або, навпаки, протиправною чи навіть злочинною, а внесок у механізм злочину як мінімальним, так і, за певних обставин, вирішальним.

Виходячи із ситуативно-орієнтованих ролей, у цій класифікації виділяються агресивні, активні, ініціативні, пасивні, некритичні й нейтральні жертви.

В останніх дослідженнях пропонується класифікувати жертв-підприємців за соціально-демографічними ознаками (стать, вік, походження та ін.), що не є новим, а також: 1) за видом взаємовідносин жертви із злочинцем: а) жертви, що взаємодіють із злочинцем у рамках цивільно-правових відносин (на договірній основі); б) заздалегідь невизначені жертви; в) опосередковані жертви; 2) за роллю жертви в генезисі злочину: а) жертва – діловий партнер; б) жертва – провокатор злочинної поведінки; в) жертва – джерело формування злочинної мотивації (А. М. Гармаш, 2012).

Значимо, що вищенаведені класифікації не викривають вичерпно природи віктимізації підприємця, оскільки передусім вони орієнтовані здебільшого на інтерактивну модель взаємодії у схемі «злочинець – жертва» і не враховують специфіки та сутності підприємницької діяльності у тому вигляді, в якому її можна використати для пояснення жертвності підприємця.

Адже дійсно привертає увагу той факт, що віктимність зазначеної категорії осіб починає особливо різко зростати у міру перевищення середнього рівня доходів та дуже заможним громадянам відповідає високий рівень віктимності, незважаючи на вживані ними значні заходи обережності (системи охорони майна, робочого місця, особисту охорону та інше) (Д. В. Рівман, 2002). Традиційно образ підприємця пов'язується із рівнем доходу вище середнього для соціального оточення, в якому він функціонує. Отже, слід звертати увагу на вищевказану закономірність.

Як специфічна, пафосна фігура нинішнього соціального устрою, підприємець привертає увагу злочинця своїм матеріальним статком, акцентуалізацією на публічності способу життя, нарочитою демонстрацією матеріального статку. Доволі часто жертви-підприємці охоче розміщують у соціальних мережах фото- та відеоматеріали, які, на думку їх авторів, мають довести необмеженому колу співвітчизників їх високий соціальний статус, успішність, винятковість, фінансову забезпеченість. І отже, особи, які виношують злочинні наміри, оперативно і легко, практично у режимі «реального часу» дізнаються із відкритих інтернет-джерел про місце перебування жертви на даний

момент спостереження, а також, зокрема: про місце її проживання, зовнішній і внутрішній вигляд її житла, членів сім'ї, ділове оточення потенційної жертви і її зв'язки у владних колах, про уподобання, хобі і місця систематичного чи періодичного перебування (улюблені ресторани, місця відпочинку, магазини тощо), терміни та місця перебування на відпочинку за кордоном, легко фіксують різноманітні персональні дані, як-от: реєстраційні номери і марки транспортних засобів, володіння рідкісними і коштовними ювелірними прикрасами та аксесуарами, дати народження жертви і членів його сім'ї, дати і місця пам'ятних сімейних і особистих подій (наприклад, весілля), і навіть імена домашніх тварин. Таким чином, жертва-підприємець часто є вельми активною, навіть *провідною* фігурою у «механізмі» власної віктимізації, оскільки, бездумно керуючись невинуватими мотивами прагнення до демонстрації своєї унікальності, надають злочинцям такі докладні відомості, які із міркувань особистої безпеки, безпеки членів родини і їх майна, навпаки, слід ретельно оберегати. Зрозуміло, що надання злочинцям найрізноманітніших персональних відомостей практично зводить нанівець ефективність заходів обережності і безпеки, які вживає потенційна жертва-підприємець. Для прикладу, встановлення в помешканні жертви найсучаснішого сейфу для збереження коштовностей чи грошей навряд чи гарантуватиме від їх викрадення, якщо злочинцям достеменно відомо із «Інстаграму» про те, що володарі приміщення вже декілька днів перебувають на відпочинку на далеких островах і раніше ніж за тиждень не повернуться. Отже, є час вирішити технічне завдання відкриття сховища чи евакуації його з приміщення.

До загального опису «самовіктимізації» жертви-підприємця додамо життєву позицію зверхності до «нижчого» оточення, вихвалюваннями корупційними зв'язками із представниками влади і правоохоронної системи, часто – демонстративним нехтуванням приписів законодавства (зокрема, в частині законодавства про охорону громадського спокою і порядку, правил дорожнього руху, різного роду дозвільних і адміністративних правил). Такими вчинками жертви притягують, налаштовують проти себе осіб, схильних до насильства і деструктивної, дезорганізованої протиправної поведінки – хуліганів, вандалів, осіб із вадами психіки, маргіналізованих осіб. Вказані викривлення соціалізації і стають уразливими точками буття жертви-

підприємця, на них націлюється не тільки підготовлений, професійний злочинець, але й випадковий тип злочинця. Це так звана віктимність «другого рівня», тобто віктимність способу життя і поведінки.

З другого боку, віктимність підприємця має загальний, універсальний характер, який можна охарактеризувати як віктимність «першого рівня», тобто віктимність індивідуальну. Адже за своєю природою, сутністю підприємницька діяльність – це діяльність з метою отримання доходу на власний страх і ризик, на відміну, наприклад, від робітничої діяльності найманого працівника. Це діяльність вольова й усвідомлена. Часто ризик стає для людини останнім аргументом на користь участі у ситуаціях невизначеності чи непевності, які передбачають отримання суттєвих благ, досягнення значних переваг, але разом з тим є потенційно небезпечними з огляду на можливість неприємних наслідків на виході. Результати здійснених досліджень свідчать, що значна кількість (близько 14%) жертв шахрайства постраждали, свідомо беручи участь у ризикованих ситуаціях. Ризик – це завжди осмислена дія, зважитись на яку може людина, як правило, достатньо поінформована як про позитивні, так і про негативні можливі результати такого вчинку. Ризик також розглядається як діяльність, пов'язана з подоланням невизначеності у ситуації неминучого вибору, коли є можливість кількісно і якісно оцінити ймовірність досягнення необхідного прогнозованого результату, невдачі та відхилень від мети (К. Л. Попов, 2015).

У контексті сучасних світових тенденцій перерозподілу сфер ведення підприємництва і фінансового впливу, зближення бізнес-еліт із політичного, транснаціонального характеру підприємництва можна зазначити, що вказаний «природний» підприємницький ризик значно підвищується і може стати цілком неконтрольованим з боку потенційної жертви. Отже, природною виглядає підвищена здатність підприємця стати жертвою таких злочинів, як шахрайство в особливо великих розмірах, вимагання, вбивство на замовлення, вчинене із корисливою метою.

Узагальнений портрет жертв-підприємців у цілому позитивний і не несе в собі ознак кримінальної маргіналізації. Вони характеризуються, як правило, високим освітнім рівнем, високим рівнем соціальної адаптованості, спосіб життя відповідає високим соціальним стандартам. Підтверджених спеціальними дослідженнями відомостей

стосовно кримінального минулого серед жертв-підприємців немає, однак аналіз поодиноких контент-матеріалів показує, що найчастіше зустрічається судимість за злочин корисної спрямованості (крадіжка, шахрайство) без повторності.

Специфічні відомості про особу злочинця, пов'язаного із жертвою-підприємцем, можуть бути систематизованими дуже умовно. Адже, як зазначалось вище, структура віктимізації підприємця багаторівнева, а процес перетворення його на потенційну жертву різнофакторний. Виходячи з інтересів практичного значення віктимології, вважаємо, що в контексті віктимологічної профілактики слід в першу чергу виділити «професійно орієнтовану» особу злочинця: досвідченого шахрая, спеціаліста з угону автотранспорту, проникнення на охоронювані об'єкти, зламу технічних засобів охорони, вбивць-найманців. З одного боку, вказані категорії злочинців є найбільш небезпечними, а вчинювані ними злочини – тяжкими за своїми наслідками. З другого ж боку, саме спеціалізація таких осіб, відомі схеми вчинення злочинного посягання, наявність спецобліків (бодай часткових) таких осіб надають можливість своєчасного виявлення готувань на вчинення злочинів щодо підприємців, а також вжиття різноманітних заходів віктимологічної профілактики.

У навчальній літературі поширена думка, нібито соціальне неблагополуччя – одна з основних причин віктимізації особи (громадянина) взагалі. Головним фактором віктимізації нижчих верств населення наголошується характерна для них стійка тенденція до асоціальної поведінки, коли складно побачити різницю між злочинцем і потерпілим, якщо вони обоє походять з маргінального середовища, тому що в них майже однакові особистісні деформації й стереотипи поведінки. Потерпілих з маргінального середовища характеризують егоїстичні звички, втрата почуття відповідальності, байдужість до проблем інших людей, цинізм. Їм властиві ослаблені почуття сорому, боргу, совісті, а також нестриманість і конфліктність, брутальність, агресивність, брехливість, святенництво, неосвіченість, невихованість. Такі висновки ґрунтуються на дослідженнях, згідно з якими серед представників нижчих соціальних страт, що відтворюють форми маргінальної субкультури, 80% осіб стають жертвами злочинів, у здійсненні яких їх провокаційно відіграла поведінка (Т. В. Варчук, К. В. Вишневецький, 2008). У контексті детермінант віктиміза-

ції підприємця слід рішуче заперечити проти таких висновків. Дедермінаційний комплекс віктимізації жертви-підприємця не ґрунтується на його власному матеріальному зубожінні, швидше, навпаки. Тому заходи запобігання віктимізації жертви такого типу потребують дещо іншого підходу, відмінного від загальнокримінальної (маргінальної) моделі.

4.5. Користувач мережі Інтернет як жертва злочину

Наприкінці ХХ ст. людство вступило в новий історичний етап свого розвитку, пов'язаний з всезагальною інформатизацією повсякденного життя. З року в рік у світі збільшується кількість користувачів електронно-обчислюваних машин, комп'ютерних локальних та глобальних мереж. Не оминули зазначені тенденції й Україну. За даними Інтернет-Асоціації України станом на квітень 2017 р. вже налічується більш ніж 21,6 млн українців, що користуються Інтернетом (дослідження охоплює населення у віці від 15 років, яке проживає на території України, за винятком Автономної Республіки Крим та неконтрольованих територій у Донецькій та Луганській областях). Фактично на сьогодні 97% жителів України у віці 15–29 років щоденно користуються цією глобальною мережею.

Поряд із багатьма перевагами суттєвим недоліком комп'ютеризації суспільства стала поява якісно нового негативного соціального явища – кіберзлочинності. Під *кіберзлочинністю* розуміють сукупність злочинів, що вчинюються у віртуальному просторі за допомогою комп'ютерних систем або шляхом використання комп'ютерних мереж та інших засобів доступу до віртуального простору, в межах комп'ютерних мереж, а також проти комп'ютерних систем, комп'ютерних мереж і комп'ютерних даних. Наслідки цієї злочинності зачіпають не тільки інтереси окремих осіб, що стали жертвами, але й компанії, організації, уряди і суспільство в цілому.

Кіберзлочини можна поділити на дві групи:

а) виключно «мережеві» злочини, тобто кримінальні правопорушення, спрямовані проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем (несанкціоноване втручання в робо-

ту електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку (ст. 361 КК України); створення з метою використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут (361¹ КК України); несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації (361² КК України); несанкціоновані дії з інформацією, яка оброблюється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або зберігається на носіях такої інформації, вчинені особою, яка має право доступу до неї (ст. 362 КК України); порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них оброблюється (ст. 363 КК України); перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку (363¹ КК України);

б) «традиційні» злочини, що вчиняються з використанням комп'ютерних технологій (порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176 КК України); шахрайство, вчинене шляхом незаконних операцій з використанням електронно-обчислювальної техніки (ч. 3 ст. 190 КК України); незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200 КК України); незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю (ст. 231 КК України); розповсюдження дитячої порнографії через глобальну мережу (ст. 301 КК України); кібертероризм; погроза фізичної розправи передана за допомогою комп'ютерних технологій тощо).

Перша група кіберзлочинів охоплюється розд. XVI КК України «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку». У 2016 р. в Україні було обліковано 865 кримінальних правопорушень та виявлено 56 осіб, що вчинили кіберзлочини.

Стосовно другої групи злочинів, то вона є більш численною, але офіційної статистики щодо цих комп'ютерних злочинів немає. За даними Української міжбанківської асоціації членів платіжних систем ЕМА, у 2016-му році кожен сотий власник платіжної картки в Україні став жертвою шахраїв. Унаслідок вішингу (телефонне шахрайство з виманюванням реквізитів банківських карток і переказом коштів на карту злодіїв) з рахунків українців було вкрадено 275,45 млн грн, а внаслідок фішингу (виманювання конфіденційних даних – паролів, номерів банківських карток, PIN-кодів тощо) – 63,68 млн грн. Загалом – 339,13 млн грн. Для порівняння, у 2015 р. шахраї викрали з рахунків українців 84,36 млн грн.

Що стосується Інтернет-шахрайства, то найбільш поширеними його способами на сьогодні є:

- 1) фішинг та його різновиди: вішинг та смішинг;
- 2) шахрайство із платіжними пластиковими картками;
- 3) шахрайство при користуванні мобільними телефонами;
- 4) шахрайства у соціальних мережах;
- 5) шахрайство з банківськими кредитами;
- 6) несправжні інтернет-аукціони та шахрайства, що вчиняють у сфері купівлі-продажу товарів і послуг через безкоштовні дошки оголошень мережі Інтернет.

Переходячи до *віктимологічної характеристики жертв кіберзлочинів*, то, слід зазначити, що на сьогодні в Україні відсутні будь-які дослідження з цього питання. Зарубіжні публікації (Великобританія, Канада, США, Фінляндія) щодо характеристики жертв кіберзлочинів містять різноманітні та доволі суперечливі дані. Так, за статтю жертвами комп'ютерних злочинів частіше стають чоловіки (≈55–60%) аніж жінки (≈40–45%). У свою чергу, переважними жертвами насильницьких кіберзлочинів (наприклад, кіберпереслідування чи кіберсталкінгу¹ тощо) є жінки (≈70–75%). За віком найбільш віктимною групою є молодь від 15 до 35 років. Загалом це пояснюється найбільшою питомою вагою цих осіб серед користувачів глобальної мережі (хоча у деяких дослідженнях навпаки переважають жертви віком 35–45 років та старші). За рівнем освіти найпоширенішими жертвами кіберзлочинів є особи із середньою та вищою освітою. Для більшості жертв

¹ Протиправне сексуальне домагання іншої особи через Інтернет.

кіберзлочинів типово характерний низький рівень достатку. Як свідчать результати деяких досліджень, чоловіки втрачають втричі більше грошових коштів від кіберзлочинів ніж жінки. Певним чином збитки залежать від віку потерпілих (чим старше вік особи, тим більше збитки від кіберзлочину).

Згідно з результатами опитування компанії Symantec у 2013 р. у мережі Інтернет частіше за все жертвами кіберзлочинів стають власники мобільних приладів (63%), користувачі соціальних мереж (63%), користувачі публічних/незахищених мереж (68%), батьки дітей у віці від 8 до 17 років (65%). Лише 9% користувачів відчувають свою безпеку в Інтернеті.

Жертв кіберзлочинів можна умовно поділити на: випадкових та конкретно обраних. У першому випадку особа стає жертвою від кіберзлочину, що націлений та посягає на невизначене коло об'єктів (наприклад, у разі розповсюдження комп'ютерних вірусів або порнографічної продукції). В другому – кіберзлочин спрямовано на спричинення шкоди конкретному об'єкту (наприклад, приватній особі чи банківській установі).

Поствіктимна поведінка жертв комп'ютерних злочинів характеризується збільшенням уваги до власної безпеки в глобальній мережі (72,8%), а також покращенням технічного захисту (47,7%), але лише 23% із цих осіб звернулися у правоохоронні органи.

Чинниками, що сприяють віктимізації жертв кіберзлочинів є відсутність у більшості населення належної культури поводження з комп'ютерною технікою. Це проявляється в економії жертв на системах програмного і технічного захисту інформації (відсутність антивірусних програм, брандмауерів; недооцінка оновлення програм захисту; використання неліцензійного програмного забезпечення), порушенні загальних правил роботи з інформацією в мережі (відсутність резервних копій важливої інформації, порушення своєї анонімності, застосування виробничого комп'ютера для невідповідних цілей), ігнорування вимог, спрямованих на збереження конфіденційної інформації (відсутність локальних нормативних актів поводження з комп'ютерною технікою на підприємстві, відсутність нагляду за персоналом, що має доступ до важливої інформації, недосконалість паролльної системи захисту від несанкціонованого доступу до робочої станції та її програмного забезпечення, яка не

передбачає достовірної ідентифікації користувача за індивідуальними біометричними параметрами), порушення інших правил (ведення публічного особистого життя), а також неповідомлення жертвами про вчинення кіберзлочинів.

Основним напрямом *віктимологічного запобігання* кіберзлочинності є робота з розповсюдження таких обов'язкових рекомендацій серед користувачів електронно-обчислюваних машин та комп'ютерних мереж:

1. Користувачам глобальної мережі «Інтернет» потрібно встановлювати актуальну версію операційної системи та постійно оновлювати програмне забезпечення. Дуже часто розробники комп'ютерних програм виправляють недоліки (уразливості) власної продукції, що сприяє удосконаленню системи безпеки та ускладненню доступу зловмисників на комп'ютер. Бажано не вимикати функцію автоматичного оновлення.

2. Важливе значення має користування якісними антивірусними програмами з останніми вірусними базами. Не треба вимикати функції евристичного аналізу, оскільки вони допомагають антивірусній програмі знаходити нові зразки комп'ютерних вірусів, які ще не виявлялись формальними методами. Користувачам потрібно не забувати регулярно проводити сканування системи на наявність шкідливих програм.

3. Потрібно завжди використовувати надійні паролі, не пов'язані з особистим життям та загальнодоступною інформацією про конкретну особу. Важкі паролі, що складаються не менше як із 10 символів та містять у собі комбінацію букв, цифр і спеціальних символів, зможуть забезпечити безпеку інформації. Слід періодично змінювати паролі (наприклад, кожні 90 днів), щоб зменшити ймовірність компрометації. Зміна паролю зможе обмежити шкоду, заподіяну тим, хто вже отримав доступ до чужого облікового запису. Бажано не використовувати єдиний пароль для різних облікових записів. Користувачі також можуть використовувати програмне забезпечення з управління паролями, тобто програми, які допоможуть організувати, змінювати і створювати паролі без необхідності пам'ятати їх. Уся інформація зберігається в цьому програмному забезпеченні у зашифрованому вигляді, а тому достатньо пам'ятати один надійний пароль для входу в цю програму.

4. Під час перевірки електронної пошти, перегляду повідомлень у месенджерах чи чатах потрібно не переходити за підозрілими посиланнями від незнайомих людей. Таке посилання може перевести користувача на підроблений веб-сайт, який спробує отримати особисті дані користувача (наприклад, логін і пароль), або він може завантажити шкідливе програмне забезпечення на комп'ютер. Навіть якщо повідомлення від знайомої особи, слід бути також обережним. Деякі реплікації вірусів самостійно розповсюджують себе через заражену електронну пошту.

5. Користувачі Інтернету повинні використовувати лише ліцензійне програмне забезпечення, адже комп'ютерні «пірати» дуже часто вживляють шпигунські програми в розповсюджену продукцію. В контрафактному програмному забезпеченні також вимикається функція оновлення, що вже несе певні ризики для користувачів.

6. Потрібно також на регулярній основі проводити резервне копіювання даних з метою запобігання втраті персональної інформації. Спеціалісти з кібербезпеки рекомендують створювати дві резервні копії: одна для зберігання у хмарному сховищі, а ще одну – для зберігання на фізичному носії (портативний жорсткий диск, флеш-накопичувач, додатковий портативний комп'ютер тощо), який буде від'єднаний від комп'ютера. Деякі комп'ютерні віруси, що почали поширюватися останнім часом, зокрема загальновідомий «WCry», використовують уразливість операційної системи «Microsoft Windows» для шифрування файлів на комп'ютері. Особи, які його розповсюджують, у подальшому вимагають від користувачів викуп за відновлення доступу до інформації.

7. Користувачам Інтернету також рекомендується використовувати брандмауер, тобто програму, що контролює трафік між комп'ютером або локальною мережею та Інтернетом, і служить як «перша лінія комп'ютерної оборони». Слід переконатися в тому, що використовується саме той брандмауер, який поставляється разом з програмним забезпеченням.

8. Важливе правило поведінки в Інтернеті – нікому не можна довіряти, адже зловмисник може отримати доступ до будь-якого облікового запису та надсилати шкідливі посилання або намагатися заволодіти чужим майном шляхом обману. Кіберзлочинці часто розсилають підроблені електронні листи, що на вигляд дуже подібні до

сповіщень, які надсилають електронною поштою онлайн-магазини, банк, поліція, суд або податковий орган, спокушаючи отримувачів натиснути на шкідливе посилання та вводячи в їхню систему вірусне програмне забезпечення. Цей метод називається «фішинг» та він базується на наукових розробках соціальної інженерії. Через це слід з обережністю розкривати особисті дані в мережі. Справжні компанії ніколи не використовують електронну пошту для запиту до особистої інформації. У разі сумніву потрібно зателефонувати на офіційний номер телефону компанії.

9. Для того, щоб зменшити можливість стати жертвою кіберзлочинів, рекомендовано користувачам Інтернету слідкувати за новинами у сфері кібербезпеки та постійно оновлювати свої знання у сфері інформаційних технологій. Адже щомісячно з'являються нові способи та методи роботи кіберзлочинців.

10. Для захисту важливої конфіденційної інформації користувачі мережі Інтернет можуть використовувати криптографічні шифрувальні програми. У цьому випадку, отримуючи доступ до комп'ютера, кіберзлочинець не зможе розшифрувати цю інформацію та користуватися нею.

11. У випадку, якщо особа стала жертвою кіберзлочину, потрібно негайно повідомити про це у Департамент кіберполіції Національної поліції України, а також інші організації, компанії, звернення у які необхідне для обмеження шкоди, яка може бути заподіяна надалі.

4.6. Особи, що займаються професійною діяльністю, пов'язаною з ризиком, як жертви злочинних посягань

Специфічні риси віктимності у сукупності з особливостями процесу віктимізації, потенційністю конкретної життєвої ситуації, дозволяють виокремити ще одну виразну категорію жертв злочинів – осіб, *професійна діяльність яких пов'язана із закономірними (внормованими) віктимогенними ризиками (професійна віктимність)*.

При визначенні професійної віктимності наука враховує не тільки природу людини, яка безпосередньо пов'язана з її особливими харак-

теристиками, поведінкою або з його специфічними взаєминами із заподіювачем шкоди – злочинцем. Імовірність стати жертвою злочину підвищується і знижується не тільки від наявності або відсутності певних особистісних якостей людини і її віктимно небезпечної або бездоганної поведінки, але й від часу, місця й становища, у якому вона опинилася, від ряду інших умов, що становлять у сукупності віктимогенну обстановку (В. І. Полубінський, 1979). За такими критеріями у віктимологічній літературі виділяють значну категорію осіб, що стають жертвами за ознакою професійних занять, пов'язаних із ризиком.

Насмперед представниками цієї категорії жертв виступають службовці органів правопорядку і кримінальної юстиції – поліцейські, працівники установ виконання покарань, слідчі, прокурори, судді, а також адвокати у зв'язку із виконанням ними функцій захисника чи представника. Пояснення цьому доволі просте й очевидне. Специфіка контингенту професійного спілкування у поєднанні із становищем, посадовими функціями і наділенням визначеною законом мірою влади стосовно такого контингенту накладає неминучий відбиток на соціально-психологічний пласт особистості. Кримінологічні дослідження жертв насильницьких злочинів (Г. Й. Шнайдер, 1994) підтверджують, що одним із вагомих факторів, які приводять до вчинення злочинів проти особи, є контакт жертви із представниками кримінального світу. Це затвердження слушне у відношенні 70% випадків, із чого випливає висновок про підвищення віктимізації особи за умови її взаємодії, спілкування зі злочинцями. Оскільки професійна діяльність вказаної вище категорії співробітників системи кримінальної юстиції майже щоденно пов'язана із порушниками кримінального закону, їх віктимна уразливість не викликає сумнівів.

До другої категорії жертв, віктимність яких пов'язана із професійними ризиками, належать інкасатори, експедитори, охоронці, журналісти, мисливські та природоохоронні інспектори, водії таксі, касири-оператори АЗС, продавці нічних торговельних закладів та інші. Єдності в критерії спілкування із потенційним злочинцем в цієї категорії немає. Хоча спілкування із криміналітетом не виключене, навіть цілком ймовірне та закономірне, воно не має вирішального значення. Віктимність другої категорії осіб пов'язана, насамперед, з іншими професійними станами: доступом і повноваженнями розпорядження

грошовими коштами та товарно-матеріальними цінностями (касир, інкасатор), криміногенністю самої обстановки, в якій систематично в ході роботи опиняється потенційна жертва (охоронець, водій таксі), конфліктністю робочих ситуацій (журналіст, природоохоронний інспектор). Вказану категорію осіб у спеціальній літературі інколи називають особами із «невинною схильністю», підкреслюючи, що до таких жертв належить широке коло осіб, які можуть стати жертвами із-за специфічного професійного або економічного становища (Б. Холіст, 1990).

Професійна ознака, яка у найбільш широкому розумінні поєднує потенційних жертв, про яких ідеться у цьому підрозділі, жодним чином не заперечує наявності у цих осіб ознак індивідуальної віктимності. Адже індивідуальна віктимність – це конкретизована стосовно кожної окремої людини властивість, обумовлена його соціальними, психологічними, біофізичними рисами, що слугують підґрунтям для зародження обставин заподіяння шкоди. Індивідуальна віктимність, як зазначалось у попередніх розділах цього посібника, властива в більшій або меншій мірі всім членам суспільства без винятку.

Відповідно ситуативно-орієнтованих поведінкових моделей (Д. В. Рівман, 2002) виділяють такі типи жертв: агресивний, активний, ініціативний, пасивний, некритичний, нейтральний. Ця популярна класифікація заснована тільки на поведінці потерпілих, яка проявляється зовні, у ситуації злочину, і надає лише відносне уявлення про внутрішні механізми поведінки. Такий погляд на віктимність не повністю визначає тих, хто стає жертвами через свою професію, службу, матеріальне або інше соціальне становище. Адже людина, віктимізована через своє професійне зайняття, зазнає шкоди першочергово через своє особливе посадове, службове або суспільне становище, громадсько-корисну поведінку, і тільки в другу чергу – завдяки індивідуальним рисам. У контексті професійної віктимності можна виділити два основні її види: *особистісну віктимність* (індивідуальна віктимність, детермінована генетичними, психофізіологічними й основними соціальними рисами індивіда) і визначену *рольову віктимність* (віктимність, пов'язану із об'єктивними обставинами виконання конкретної соціально-рольової функції). Відносини, що зв'язують злочинця з потерпілим, і ситуації, які передують злочину та супроводжують злочин, тільки проявляють певну пропорцію осо-

бистісної та рольової віктимності, створюють або, навпаки, зменшують передумови їх реалізації в злочині.

Повертаючись до поведінкової класифікації типу жертви, зазначимо, що більшості ситуацій професійної діяльності, пов'язаної із ризиком, відповідає тип *ініціативної* жертви, оскільки поведінка жертви правомірна, позитивна, професійним обов'язком спрямована на забезпечення суспільної норми і правопорядку. Проте цілком можливі *нейтральний*, *некритичний* і навіть *агресивний* типи жертви, адже професійна ризикова діяльність представлена балансом індивідуальної і ситуативної (рольової) віктимності індивіда. Широкий діапазон вказаних типових ситуативних моделей поведінки жертви не надає можливості провести якісне виокремлення однорідного типу жертви. Тому із точки зору наукової і практичної доцільності слід розглядати професійну віктимність на рівні *групової* віктимності (відповідно до іншої класифікації віктимності: індивідуальна, видова, групова, масова). Такий підхід є найбільш конструктивним, він дозволяє узагальнити родові чинники професійної ризикової віктимізації, конкретизувати головні напрями віктимологічної профілактики і девіктимізації жертви, уникаючи при цьому загальних тверджень або ж, навпаки, надмірної деталізації.

Групова професійна віктимність полягає в спільній «підвищеній здатності» окреслених професійних категорій людей, які мають спільні для них соціальні, освітні, психологічні або інші якості та виконують схожі типізовані соціальні ролі, зумовлені професією і родом занять, ставати жертвами злочинів. Групова віктимність може розглядатися і як особистісна, і як рольова. В контексті групової професійної віктимності виділяють загальні соціально-психологічні і соціально-рольові властивості певної групи людей, які можуть стати жертвами однакових або подібних за своїм характером злочинів. Інакше кажучи, «стигму» групової професійної віктимності несуть на собі представники тих професій, функціональний набір яких об'єктивно підвищує ймовірність людини-носія професії опинитись у ролі жертви. Слід також пам'ятати, що поняття групової віктимності доволі широке й універсальне, і не обмежується тільки професійною віктимністю. Для прикладу, алкоголіки, бомжі й наркомани – теж представники групової віктимності, однак цих осіб поєднують інші набори групувальних ознак.

Віктимогенні ризики тих осіб, діяльність яких пов'язана із забезпеченням правопорядку і правозастосуванням, можна пояснити через категорію *професійного ризику*. Ризик у житті людини визначають як діяльність, пов'язану з *подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору*, у процесі якої є можливість кількісно і якісно оцінити ймовірність досягнення передбачуваного результату, невдачі й відхилення від мети, а також ступінь *власної безпеки* у цьому процесі. До основних факторів, що породжують невизначеність і, отже, ризик, належать: внутрішні фактори; фактори, пов'язані з неповнотою інформації, відомостей про об'єкт; фактори, обумовлені впливом суб'єкта на громадське життя з метою реалізації своїх потреб тощо. Крім невизначеності, необхідною властивістю ризику є альтернативність – можливість вибору із двох або декількох можливих варіантів, рішень, напрямів, дій. Відсутність можливості вибору знімає ситуацію ризику, однак може залишити небезпеку. Також ризик – це можливість того, що людські дії або результати його діяльності приведуть до наслідків, які впливають на людські цінності.

Професійний ризик. У контексті питання *професійного ризику* спочатку необхідно окреслити важливі психологічні моменти. Оскільки професійний ризик є невід'ємною складовою частиною професійного обов'язку і майже неминуче реалізується в процесі позитивної діяльності індивіда, останній неминуче потрапляє в ситуацію систематичного порушення вродженої ієрархічної системи пріоритету потреб людини (А. Маслоу, 1999). Закладений у цій системі принцип домінування потреб передбачає першочергове задоволення ієрархічно вищих потреб до того моменту, коли індивід може усвідомити наявність потреб, розташованих нижче в ієрархії. Серед п'яти основних потреб, за вченням А. Маслоу, потреба безпеки і захисту (як антагоніст ризику і небезпеки) посідає друге місце і поступається тільки задоволенню фізіологічних потреб. Потреба ж самоактуалізації (професійної реалізації) в цій ієрархії – на останньому місці. Вважається, що незадоволення потреби безпеки блокує всі наступні мотиви особистості. Отже, індивід, професія якого вимагає усвідомленого ризику, тобто небезпеки, перебуває в стані неусвідомленої фрустрації стосовно черговості задоволення потреб. Це – негативний психічний стан, він має психотравмуючу дію.

Ураховуючи, що професійний ризик є також і складовою конкретних унормованих службових обов'язків правоохоронця, з практичної точки зору доцільно розглянути процес віктимізації як імовірної властивості його особистості, через аналіз об'єктивних професійних ризиків.

Технічний ризик. Технічний ризик може проявлятися, наприклад, в імовірності відмови технічних пристроїв (зброї, боєприпасів, авто й іншої техніки). Внаслідок прояву цього ризику, наприклад, співробітник поліції може стати жертвою злочинця, а також і жертвою нещасного випадку, власної недбалості чи професійної помилки.

Корупційний ризик. Корупція в правоохоронних органах – це явище, що полягає у протиправному використанні співробітниками свого службового становища й наданих їм можливостей для одержання матеріальних і інших благ від фізичних і юридичних осіб, виконанні на забезпечення їх вимог якихось дій всупереч інтересам служби. Проявом корупції в органах правопорядку є здійснення співробітниками корупційних дій кримінально-правового характеру. Найнебезпечнішим наслідком цього ризику є включення співробітника в злочинну мережу. Функція контролю дає можливість співробітникам поліції для одержання хабарів, наприклад, за те, щоб відпустити затриманого правопорушника, не реєструвати матеріали про вчинений злочин, припинити кримінальне провадження тощо.

Криміногенний ризик – ризик формування контактів зі злочинним середовищем. У системі правоохоронних органів, на жаль, є факти взаємодії співробітників органів правопорядку із представниками організованої злочинності, коли кожна із сторін намагається використовувати іншу у своїх власних чи корпоративних інтересах. Це проявляється не тільки в дружніх відносинах конкретного співробітника поліції із представником організованого злочинного угруповання (наприклад, його колишнім однокласником, товаришем по строковій службі в армії), що в житті доволі поширене. Простежується встановлення професійно-корпоративних відносин між співробітниками органів правопорядку і організованими злочинними угрупованнями. Нерідко співробітники органів правопорядку прикривають злочинну діяльність, виправдовуючи це оперативними потребами й інтересами служби. Від співробітників органів правопорядку злочинці можуть отримувати оперативно-слідчу інформацію і використовувати її в зло-

чинних цілях. Таким чином, прослідковується своєрідний симбіоз двох нібито непримиренних ворогів – організованої злочинності і системи правопорядку. Зазначимо, що корупційні і криміногенні ризики – отримання хабарів, використання, прямо чи опосередковано, свого службового становища для реалізації злочинних задумів, несуть у собі значний віктимогенний потенціал. Формування способів поведінки, небезпечних як для оточення, так і для самої особи, пов'язане з процесами асоціалізації особистості та адаптації її до негативних (кримінальних) норм. У результаті чого особистість входить у конфлікт із нормальними цінностями. Асоціалізація інколи сягає такої глибини, що для особистості нормою стають деформовані явища («воровський» закон), а звичайні людські якості (чесність, порядність) вона вважає відхиленням. Психологія зрадництва заводить людину у глухий кут: вона зрадила інтересам служби і відчужена від приналежності до групи правоохоронців; в той же час вона чужа і серед представників криміналітету. За вченням А. Маслоу, потреба приналежності до певної групи – третя в ієрархії потреб (після фізіологічних потреб і потреби безпеки). Опиняючись у беззахисному, фрустрованому стані, особа швидко віктимізується і потерпає від злочинів.

Адиктивний ризик (від англ. *addiction* – залежність, згубна звичка, звикання) – ризик формування різних видів фізичних і психологічних адикцій (залежностей від алкоголю, наркотичних препаратів, гемблінг). Така форма поведінки є деструктивною, тобто завдає шкоди як самій людині, її життєдіяльності й здоров'ю, так і суспільним і державним інтересам. Адиктивний ризик може стати основою для формування психології жертви.

Стресогенний ризик. Діяльність правоохоронця відрізняється особливими, а часто й екстремальними умовами служби. Практично вся оперативно-розшукова діяльність є екстремальною, пов'язана із ненормованою працею, небезпекою для життя та здоров'я, порушенням правил етики і моральності. Також в екстремальних умовах правоохоронці забезпечують запобігання і припинення масових заворушень, затримання злочинців на місці події злочину та ін. Вирішення таких завдань накладає свій стереотипний відбиток на вміст, форми і процес спілкування людини в екстремальних ситуаціях. Найчастіше спілкування має конфліктний характер, і, отже, правоохо-

ронць набуває виразних рис жертви *агресивного* типу. Цей тип жертви, до речі, може стрімко реалізуватись за різних життєвих обставин, у тому числі й поза службовим часом (у сімейному побуті, під час дозвілля, у дріб'язковій суперечці у черзі до каси магазину тощо). Так, на буденному рівні сприйняття така віктимно-агресивна поведінка буде виглядати неадекватною професійному статусу особи. Насправді ж вона об'єктивно демонструє «темну сторону» професійних занять, систематично пов'язаних із ризиком, а саме – *професійну деформацію*.

Професійна деформація особистості – зміна якостей особистості (стереотипів сприйняття, ціннісних орієнтацій, характеру, способів спілкування й поведінки), які наступають під впливом тривалого здійснення професійної діяльності. Процес деформації необхідно контролювати, аби він не став перешкодою на шляху до професійного й особистісного розвитку, оскільки це явище приховує у собі багато негативних аспектів, як-от: акцентуалізація, зниження адаптивності особистості, зниження якості роботи, стомлення, *професійне «вигорання»*.

Феномен професійного «вигорання» гостро впливає на зростання професійної віктимності саме співробітників органів правопорядку. Проявляється він у наступних симптомах: хронічна втома, психосоматичні нездужання, почуття емоційного виснаження, негативне відношення до праці, до оточення, негативна Я-концепція, дратівливість, напруженість, тривожність, гнівливість, песимістичні настрої, цинізм. Почуття хронічної напруженості, тривоги порушують психічну рівновагу й фізичне здоров'я, психічну адаптацію, впливають на особистість і її структурні елементи (мотивацію, потреби, інтереси). Ці почуття становлять бар'єр для самостійної, творчої, ініціативної й повноцінної професійної діяльності, стандартизують поведінку, призвичаюють діяти за шаблоном у нестандартних ситуаціях. У співробітника відзначається емоційна нестійкість, схильність несприятливому впливу середовища контингенту спілкування (кримінального середовища), втрата емпатії, негативне ставлення до служби, відчуття професійної непотрібності й безсилля, формування установки на жорстокість тощо.

Дослідження взаємозв'язку рівня професійної деформації й агресивності особистості співробітників органів правопорядку надають

висновки (компетенції), які *слід знати, розуміти і вміти використувати у практичній діяльності* та професійному спілкуванні із службовцями органів правопорядку. З'ясовано, що професійна деформація особистості співробітників органів правопорядку залежить від: 1) статевої приналежності (чоловіки більш агресивні); 2) освіти (особи із середньою освітою більш схильні до професійної деформації); 3) виду безпосередніх робочих контактів (співробітники, які взаємодіють у ході роботи із громадянами й людьми з девіантною поведінкою, мають більш виражений агресивний стиль поведінки та емоційне виснаження, ніж співробітники, що працюють у відділі інформаційного забезпечення); 4) відношення співробітників до реформ системи правопорядку (співробітники, які вказують на нейтральний і негативний вплив реформ, мають більш виражені професійні деформації); 5) бажання змінити професію (співробітники, які націлені на перехід в іншу сферу професійної діяльності, мають більш агресивні тенденції в поведінці). Показники агресивності і професійного вигоряння проявляють позитивний кореляційний зв'язок, це свідчить про схильність до «вигоряння» співробітників з високим рівнем *агресивності і ворожості*.

Отже, практичне віктимологічне значення мають такі поведінкові маркери і взаємозалежності професійного «вигоряння»: чим більш демонстративні співробітники, тим сильніше в них виражена *ворожа поведінка*; чим сильніше розвинена ворожа й агресивна поведінка, тим вищий рівень розвитку професійної деформації особистості цих співробітників, що проявляється в наявності в них іпохондричних переживань, і менш розвинене *почуття страху*. Емоційне виснаження вище при більш вираженій агресивній і ворожій поведінці співробітників, схильності до фізичного насильства, залежної й демонстративної поведінки, іпохондричних переживань, а також зниженні загального рівня активності цих співробітників. Менш виражене бажання до соціального співробітництва спостерігається при високому рівні розвитку їх *емоційного виснаження*. Чим більш агресивні, ворожі і менш комунікабельні співробітники, тим сильніше в них виражені *цинічність*, схильність до знецінювання своїх досягнень у роботі. Чим сильніше в службовців органів правопорядку виражена професійна деформація особистості, тим менш вони прагнуть до соціального співробітництва. У співробітників з більш вираженим не-

гативним і одночасно залежним відношенням до керівництва й оточення, а також зниженим рівнем активності, менш розвинена активна безособовість, тобто службовці, які сприймають зовнішні стимули навколишнього середовища з інтересом, сильніше переживають професійне «вигорання». Чим вищий стаж служби, тим більше виражене *почуття образи* співробітників на оточення (М. А. Круглова та ін., 2015). Фактори професійної деформації і «вигорання» виступають віктимогенними чинниками і потенціюють віктимність службовців, тому обов'язково враховуються при девіктимізації співробітників органів правопорядку. В підрозділи, де рівень професійних ризиків високий, необхідно рекомендувати осіб з високим рівнем професійної ідентичності (усвідомленні себе в професії), психологічної стабільності й професійної спрямованості. Робота з девіктимізації особового складу виступає важливою частиною удосконалення професійного рівня службовців.

Специфічні риси потенційної жертви проявляються і в осіб, чия професійна діяльність пов'язана із судочинством, особливо – провадженням у кримінальному процесі. Для частини таких осіб залучення в кримінальний процес є ситуативним (потерпілий, свідок, понятий і т. п.), інші свідомо вибрали своє положення, яке стало професією (суддя, прокурор, слідчий, експерт і т. п.). Останню категорію учасників кримінального процесу теж розглядаємо як потенційну жертву професійного ризику.

Суд – це основа кримінального судочинства, оскільки він наділений владними повноваженнями та в остаточному підсумку вирішує долю винного. Внаслідок цього професійні судді і присяжні мають підвищений ступінь віктимності, оскільки сам процес прийняття судового рішення із психологічної точки зору охоплюється поняттям ризику (неминучий вибір). Тому основним віктимогенним чинником в контексті потенційної віктимізації суддів і присяжних можна вважати їх процесуальний статус. До причин здійснення злочинів щодо суддів і присяжних слід віднести традиційну агресивність, яка властива нашому суспільству, аномію, депресію і високий рівень тривожності, незадоволеність сторони перебігом справи (наприклад, тривалими строками розгляду), незгода з вироком суду тощо. Служителі Феміди стають жертвами психологічного «переносу» з боку осіб, що зазнають негативних емоцій внаслідок судової тяганини. До умов

віктимізації належить слабка правова і технічна захищеність суддів і присяжних від злочинних зазіхань. Аналогічним за генезою та детермінантами є процес віктимізації прокурора, адвоката-захисника чи представника потерпілого. Емпіричні дослідження (А. В. Яшин, 2013) свідчать, що серед злочинів, вчинюваних стосовно учасників кримінального судочинства, найпоширенішими є: побої й заподіяння різного ступеня тяжкості тілесних ушкоджень (22,4%); погроза вбивством або заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю (13,8%); злочини проти власності (7,5%); наклеп (6,8%); посягання на життя (5,1%); перешкоджання здійсненню правосуддя і провадженню досудового розслідування (4,1%); підкуп або примус до дачі показань чи відмови від дачі показань (3,9%).

Характерно, що досить значна частка злочинів, пов'язаних із професійними ризиками правосуддя, вчинюється проти адвокатів-захисників (8,1%). Отже, традиційне уявлення про безпечність адвокатської професії порівняно з іншими професійними учасниками кримінального провадження (суддя, прокурор, слідчий тощо) не відповідає реаліям сучасного суспільства і умовам функціонування системи кримінальної юстиції. Інша характерна обставина – значний відсоток злочинів, пов'язаних із судовим провадженням, вчинюваних стосовно потерпілих у кримінальному провадженні (9,9%). Це дозволяє поставити питання щодо генези повторної віктимізації жертви-потерпілого, однак вже поза межами теми професійної ризикової віктимності. Основою віктимологічної профілактики злочинів проти учасників кримінального судочинства є удосконалення правового і технічного захисту зазначених осіб від злочинних зазіхань.

Віктимність решти осіб, професійні заняття яких пов'язані із ризиком (водії таксі, приватні охоронці, касири, інкасатори, природоохоронні інспектори, журналісти тощо) не може бути пояснена однаковим набором віктимогенних чинників. Про таких жертв часто кажуть: «опинився не в тому місці і не в той час», а в науковій літературі позначають терміном «невинна жертва», хоча об'єктивно ці вислови не можна визнати точними. Аналіз стандартних рольових ситуацій цієї категорії осіб дає підстави виділити три основних напрями професійних ризиків: 1) доступ до грошей і товарно-матеріальних цінностей; 2) потенційна криміногенність сталих робочих ситуацій; 3) конфлікт інтересів під час виконання професійних функ-

цій. Цій категорії потенційних жертв, як правило, віктимогенна професійна деформація не властива взагалі, або проявляється у незначному ступені. Вирішальну роль у процесі їх віктимізації відіграють фактори індивідуальної віктимності, зокрема, прояви вербальної, невербальної і фізичної активності (Б. М. Головкін, 2016), особистісні акцентуації, ригідність мислення, стереотипізація форм поведінки, знижена чи відсутня самокритичність, переоцінка власних сил, розумових і фізичних здібностей, неухважність у роботі та елементарна недбалість. Викорінити ці чинники майже неможливо, адже їх корені криються у підсвідомості, базуються на спадковості і закладаються ранням вихованням.

Питання повторної віктимізації жертви або так званої «рецидивної віктимності», коли особа неодноразово стає жертвою злочинів одного виду, є важливим, актуальним і перебуває в стадії дослідження. Вже отримані попередні результати. Так, існує точка зору про значну поширеність повторного вчинення злочину жертви, у межах від 16% до 44% потерпілих від злочинів (І. Л. Ємельянов, 2013). Інші дослідники зазначають, що питома вага жертв злочинів у суспільстві – величина стала. Вона не перевищує 40%. Як правило, жертвами злочинів щороку стають нові особи, а повторної віктимізації зазнає лише кожна сьома жертва (Б. М. Головкін, 2016). Звернемо увагу, що при практично однакових показниках (адже кожен сьомий – це 14–15%), висновки науковців виглядають дискусійно. Практичні ж працівники, виходячи із досвіду роботи, в цілому підтримують думку щодо високої ймовірності типажу «рецидивної» жертви. Слід також враховувати, що поняття «рецидивної віктимності» має наукове обґрунтування через теорію К. Марбе щодо наявності в людини готовності і схильності до визначених дій – «теорія травматизму», відома ще як «теорія рецидиву». Суть теорії полягає в тому, що раніше отримані травми породжують схильність організму до подальших травм внаслідок утворення відповідної установки. Так, після серії невдач у людини виникає установка на невдачу, і навпаки. Дослідник безпеки діяльності людини Х. Гейдрих продовжив цю теорію і запропонував принцип «доміно»: нещасний випадок є наслідком ланцюга взаємопороджуваних подій. Такий детерміністський підхід не чужий кримінології, отже, питання циклічної повторюваності віктимізації цілком об'єктивне.

Наостанок зазначимо, що віктимність жертв професійного ризику значно *латентизована*. Найчастіше заходів і зусиль для приховування ознак віктимності вживають самі потенційні жертви: маскують ознаки стресу, пригніченості, заперечують адикції, професійні деформації, приховують дратівливість і агресію, не повідомляють про протиправні дії стосовно себе, вважаючи ці прояви недостойними їх гідності і професії. У найбільшому ступені така «захисна» поведінка характерна для працівників органів правопорядку і юстиції. Так, доволі типовою є ситуація, коли поліцейський, який зазнав злісного опору і тілесних ушкоджень під час виконання ним службового обов'язку, буде докладати всіх можливих зусиль для недопущення відкриття кримінального провадження по цьому факту: ухилитися від подання рапорту про подію, впливати особисто на слідчого і т. п. Така нібито нелогічна поведінка самою жертвою пояснюється просто: «...нічого страшного не сталося, це просто робота... По судах ходитиму, ніколи буде бандитів ловити», і тому подібне. Як бачимо, рація в цій позиція присутня; однак і присутня установка на виховання в собі психології жертви. А ось категорія так званих «невинних жертв» професійного ризику схильностей до самолатентизації, як правило, не виявляє.

Відповідно до традиційної схеми віктимологічної профілактики (нейтралізація факторів віктимізації, віктимологічне інформування, надання допомоги жертвам), заходи девіктимізації різних груп і категорій осіб, професійна діяльність яких пов'язана з ризиком, мають різні пріоритети і значення. Так, для працівників органів правопорядку і кримінальної юстиції пріоритетною є нейтралізація факторів віктимізації, яка переважно може реалізуватись у напрямі підвищення професійної майстерності та компетентності: навчання методикам ідентифікації злочинця за зовнішністю і поведінкою, ознайомлення із методами практичної психології, орієнтування на дотримання професійної культури, поваги до громадян, самокритичності. Для окремих службовців – це також і відточування навичок користування зброєю і засобами самозахисту, підвищення здатності чинити активний опір злочинцеві. Цей напрям профілактики слід доповнювати наданням високопрофесійної психологічної допомоги для усунення віктимогенних проявів професійної деформації і запобігання латентизації віктимності.

Щодо інших категорій осіб, чия професія пов'язана з ризиком, доцільно вживати заходів комплексного профілактичного впливу. Віктимологічне інформування буде корисним для типажу «невинної жертви». Крім значних загальних заходів, потрібно зважено, але послідовно впроваджувати на законодавчому й організаційному рівнях технічні заходи нейтралізації. Наприклад, забезпечення мисливськими рушницями громадських і професійних мисливських та рибальських інспекторів, які можуть опинитися віч-на-віч із браконьєрами, обладнання автомобілів таксі прихованими засобами екстреної сигналізації і «маячками» місцезнаходження і т. п.

У довгостроковій перспективі підготовки фахівців, майбутня професійна діяльність яких буде пов'язана з ризиком, слід включати у навчальні програми курси практичної психології і віктимології з метою формування у молоді навичок осмисленого передбачення розвитку життєвих ситуацій, тверезого розрахунку ризику і ступеня небезпеки, навичок психологічної самодіагностики і культури, вміння вибрати найбільш раціональну лінію поведінки в складних ситуаціях.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає гендерний аспект віктимології?
2. Назвіть особливості віктимізації неповнолітніх як жертв злочинів.
3. Як проявляється віктимна поведінка у осіб похилого віку?
4. Які соціальні і психологічні чинники сприяють віктимізації осіб у сфері бізнесу?
5. Наведіть 2–3 приклади віктимної поведінки користувачів мережі Internet.
6. Чи є віктимними особи, які займаються професійної діяльністю, пов'язаною з ризиком?

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ

5.1. Соціальні, психологічні та інші чинники формування віктимності і віктимної поведінки

Виходячи з визначення віктимності, стає зрозумілим, що однією з її головних ознак є підвищена здатність ставати жертвою злочину в певних обставинах. Ця здатність може формуватися протягом всього життя і залежати від низки різноманітних чинників. Можна говорити про так званий віктимний потенціал особистості, який робить її більш уразливою для злочинного посягання.

Серед основних чинників, що впливають на формування віктимності та віктимної поведінки, можна виділити: фізіологічні особливості особистості, соціальні, психологічні детермінанти, які є значущими для генезису злочину. Також важливе значення мають так звані «фонові» явища, які опосередковано генерують віктимність.

Соціально-демографічні характеристики (стать, вік, рід занять, місце проживання), вчинення правопорушень і злочинів у минулому, особливості взаємовідносин між жертвою та злочинцем, роль потерпілого у створенні криміногенної ситуації, а також низка інших факторів відіграють важливу роль у визначенні міри віктимності і способів впливу на неї.

Так, одним з основних факторів віктимності неповнолітніх є їх вік. Ця вікова віктимність, у свою чергу, обумовлена такими чинниками, як незавершеністю формування особи у біологічному плані, а виходячи з цього – неможливістю дати опір злочинним посяганням, а також незавершеністю формування особистості у соціальному плані і слідом нездатністю адекватно оцінювати обстановку, що веде до більшої вірогідності потрапити в криміногенну ситуацію як жертва злочину.

Також останнім часом у групу потенційних жертв потрапили і самотні люди похилого віку, які мають житло, певні цінності, анти-

кваріат, що робить їх об'єктом уваги злочинців. Незахищеність цих людей, слабкий стан здоров'я, самотність, – усе це привертає до них увагу злочинців.

Істотне значення мають гендерні особливості, які впливають на формування віктимності та віктимної поведінки. Як приклад можна навести специфічний характер віктимності жінок, яка детермінується статевою належністю. Стать відіграє одну із самостійних та головних ролей у виборі жінки як об'єкта посягання та повинна розглядатися як криміногенний та віктимогенний фактор, що визначає характер злочинних дій та можливі наслідки. Як вважають деякі дослідники, сама стать людини може виступати фактором ризику та актуалізувати модель протиправної поведінки, оскільки є дуже сильною домінантою у виборі конкретного типу дій протиправного характеру (В. В. Василевич, 2002).

Суттєво впливає на віктимність соціальний статус особи, його становище у суспільстві. Залежно від різних рольових функцій коливається ймовірність стати об'єктом злочинного посягання (наприклад, ризик потерпіти від протиправних дій порушників суспільного порядку у працівника правоохоронних є вищою, ніж у співробітника бібліотеки, що випливає з їхнього різного соціального стану).

Сьогодні можна говорити про так звану професійну віктимність – схильність особи ставати жертвою злочинного посягання завдяки виконувannya різних соціальних функцій та професійної діяльності. Тут віктимність має об'єктивний характер і залежить не від особистих властивостей людини, а від її соціальних ролей, статусу, які роблять її найбільш уразливим для злочинних дій.

Останнім часом з'явилися нові соціальні групи, представники яких найімовірніше можуть стати жертвою злочинів. Це підприємці різних рівнів, інкасатори, таксисты, банкіри, журналісти, що пишуть викривальні матеріали, політики, інші категорії громадян, які стають об'єктами уваги з боку кримінальних структур – від вуличної злочинності (дрібних кримінальників) до її організованих форм.

У сучасних умовах у зв'язку з ускладненням криміногенної ситуації, радикалізації суспільства, підвищений рівень віктимності можна спостерігати у працівників правоохоронних структур, суддів, депутатів, громадських діячів.

Отже, жертва може своїм способом життя сприяти вчиненню злочину, свідомо чи несвідомо створювати умови для вчинення злочин-

них дій проти себе. Однак говорити про поведінку зазначених категорій осіб як прояв віктимності було б не зовсім правильно. Необхідно визначити межі віктимності. Вживання цього терміна є доречним у випадках, коли людина свідомо поводить себе так, що сприяє, а іноді і провокує вчинення стосовно себе суспільно небезпечних дій.

Одним із важливих чинників, що впливають на віктимну поведінку, є особливості соціалізації особистості. Практично процес соціалізації збігається з процесом набуття особистістю такої властивості, як віктимність. Оскільки соціалізація починається з сім'ї, то величезне значення мають умови виховання дитини. Ризик віктимізації залежить також від ряду індивідуальних факторів соціалізації майбутньої жертви в дитинстві, а також індивідуальних психологічних факторів. Так, дослідження доводять, що виховання дітей за допомогою агресивних методів і засобів, застосування до них тілесних покарань ведуть, як правило, до проєкції насильства з боку дітей у більш зрілому віці. Вивчення багатьох кар'єр насильницьких злочинців свідчить, що більшість з них ставали жертвами злочинних посягань з боку членів сімей або найближчого соціального оточення ще в ранньому дитинстві. Коли діти змалку засвоюють, що найкращим засобом домогтися чогось у житті є примушення, вони починають поводитись таким же чином у дорослому віці. Людина, яка засвоїла виключно насильницький стереотип спілкування і поведінки, виявляється практично не здібною до нормальної соціалізації (Л. В. Багрій-Шахматов, В. О. Туляков, 2005).

Віктимність особи – поняття динамічне, це не вроджена особливість людини, вона може видозмінюватися протягом усього життя і залежить від різних чинників, та перш за все – від її носія, освідомлення, оцінки ним різних чинників, які можуть сприяти вчиненню злочину.

Вивчаючи механізм злочинної поведінки, вкрай необхідно враховувати психологічні чинники. Певні властивості психіки впливають на людину і визначають її поведінку в тій чи іншій ситуації.

Однак психологічні чинники, що впливають на вчинки людей, є різними стосовно конкретних видів злочинів.

Потенційна особистісна віктимність до навмисного убивства, вчиненого на ґрунті побутових конфліктів, відрізняється від віктимності до зґвалтувань, оскільки зміст психічних властивостей особистості виявляється по-різному в конкретних ситуаціях.

Можна відзначити, що в більшості насильницьких злочинів, таких, як убивства і нанесення тяжких тілесних ушкоджень, поведінка злочинця є начебто засобом самозахисту, репресії чи кари, бо вона не має одностороннього й однозначного характеру, а реалізується у відповідь на щось, на якусь дію чи причину, суттєвим елементом якої є жертва злочину.

Віктимність та віктимна поведінка можуть бути зумовлені певними патологічними особистостями, які можуть бути пояснені підсвідомим почуттям сорому, провини, страху, які викликані хворобливими станами психіки.

Можна сказати, що віктимна поведінка людини іноді ґрунтується на визначених типах акцентуації характеру. Під акцентованою особистістю розуміють крайній варіант норми, індивіда зі «слабкими місцями» у психіці. Акцентуації характеру – це посилення окремих рис характеру до такої межі, коли адаптаційні можливості суб'єкта значно знижуються в ситуації із сильним емоціогенним напруженням. За наявності «сприятливих» умов певні типи темпераменту прямо чи непрямо сприяють виникненню і розвитку міжособистісного конфлікту жертви і злочинця. Але, як зазначають деякі фахівці, адекватність форм поведінки людини залежить від поєднання темпераменту і соціального середовища, в якому він перебуває. Одна й та ж схильність може бути як вкрай корисною, так і вкрай шкідливою залежно від різних умов (В. Є. Христенко, 2001).

До числа психічних девіацій віктимологічного характеру можна також віднести певні розлади психічної діяльності, які ускладнюють адаптивні можливості людини до соціальних умов, а в окремих випадках можуть мати патологічний характер.

Економічні чинники є суттєво значущими для формування віктимності жертв корисливих та корисливо-насильницьких злочинів. Зубожіння значної частини населення, неможливість задоволення елементарних побутових потреб роблять людей більш уразливими, беззахисними перед злочинними посяганнями. Якщо у свідомості людини домінують такі властивості, як жадібність, користолюбство, бажання отримати легкий прибуток будь-яким способом, то такі особистості легко стають жертвами злодіїв, шахраїв, грабіжників, розбійних нападів. Маргінальність і низький рівень життя є супутниками віктимності та віктимної поведінки.

З розвитком соціального прогресу, зміною якісних характеристик злочинності відбувається і модифікування віктимності, про що свідчить поява нових категорій жертв злочинних посягань.

У зв'язку з розширенням інформаційного простору одним із потужних чинників формування віктимної поведінки є засоби масової інформації. На превеликий жаль, у ЗМІ, особливо на телебаченні, Інтернеті у наш час спостерігається пропаганда культури сили, вирішення будь-якого конфлікту шляхом насильства, знецінювання людського життя, аморальність, безкарність, відсутність толерантності, що негативно впливає на людину, особливо з несформованою мінливою психікою (насамперед, це стосується дітей і неповнолітніх), які нерідко проєктують побачене на екранах у реальне життя.

Не менш значущими факторами, що детермінують віктимну поведінку, є так звані «фонові явища», такі як пияцтво, наркотизм, міграція, урбанізація населення та ін.

Стан алкогольного та наркотичного сп'яніння роблять людину, з одного боку, більш уразливою для злочинного посягання, а з другого – сприяють зростанню у неї агресії, нерівноваги, суттєво знижують контроль над собою, що, у свою чергу, може провокувати неправомірні дії стосовно неї інших осіб. За численними дослідженнями тяжкі насильницькі злочини проти життя та здоров'я особи майже у половини випадків вчиняються, коли людина перебувала саме в такому стані.

Останнім часом дуже актуальними у всьому світі є проблеми, пов'язані з міграцією населення. Соціальною групою з підвищеним ступенем віктимності є самі мігранти, перш за все незаконні. В суспільстві формується їх негативний образ, нерідко вони стають об'єктами помсти, неправомірних дій як з боку правоохоронних органів, так і інших осіб. Має місце поширення ідей ксенофобії, які активно підтримуються окремими політичними рухами, що призводить до расової нетерпимості, зниження толерантності, зростання насильства і так званих «злочинів ненависті». Також одним із чинників віктимності є таке явище, як урбанізація. Великі міста притягують значну кількість населення, у тому числі кримінально активного, створюються нові соціальні групи, нові зразки культури та субкультури, що також може сприяти підвищенню рівня віктимізації суспільства.

Як справедливо відзначають деякі автори, віктимність є «помічником», «співавтором» (Д. В. Рівман, В. С. Устинов, 2000) злочинності, отже, вивчення цього явища, коригування віктимної поведінки залежно від різноманітних чинників повинно допомогти знизити кількість жертв від різних видів злочинності.

5.2. Дозлочинні зв'язки і відносини між злочинцем і жертвою та їх вплив на мотивацію і рішення про вчинення злочину

Відносини «злочинець – жертва» у віктимології є одним із основоположних питань, але достатньо складним, недостатньо розробленим як на теоретичному, так і на емпіричному рівні.

У віктимологічному плані інтерес передусім становить поведінка жертви і роль, яка відводиться їй або яку вона собі обирає, взаємодіючи тим чи іншим чином зі злочинцем.

Взаємовідносини, соціальні відносини, що виникають між людьми, формують мотиви людської поведінки. У психології мотив визначається як спонукання людини до діяльності, усвідомлена людиною особистісна суть її дій, усвідомлення відношення даної мети до задоволення відповідної спонуки. Мотиви поведінки людини у ряді випадків не лише характеризують саму особистість, але й указують на характер її взаємовідносин з іншими людьми. Тому, говорячи про мотиви злочину, можна сказати, що, розкриваючи особливості злочинця, вони водночас висвітлюють суб'єктивно сприйнятту життєву ситуацію і динаміку формування стосунків злочинця і жертви.

Значний вплив на формування мотивів вчинення злочину проти особи мають емоційні переживання, почуття, породжувані як атмосферою взаємовідносин, що встановилися між винним і потерпілим у передзлочинній ситуації, так і безпосереднім впливом негативних вчинків жертви злочину.

Поведінка жертви, її конкретні дії можуть у якихось ситуаціях викликати у злочинця стан афекту, ненависті, гніву, у інших же випадках він може ігнорувати поведінку потенційної жертви, ухилитися від конфлікту з нею. Така поведінка залежить багато в чому від

структури особистості злочинця, його взаємовідносин з жертвою як у передзлочинній ситуації, так і в момент вчинення злочину.

Однак емоційне переживання є лише структурним елементом, передумовою для виникнення майбутнього мотиву злочину. Щоб трансформуватися в останній, переживання мусить бути усвідомлене суб'єктом. Поведінку людини, як правило, визначає вплив конкретної життєвої ситуації, що стосується тих чи інших інтересів, позицій людини.

Стійкість почуттів залежить, зокрема, від тривалості процесу їхнього формування, від інтенсивності негативної поведінки потерпілого. Контакт певної інтенсивності чи тривалості між злочинцем і жертвою передує більшості насильницьких злочинів, зокрема, умисним убивствам і заподіянню тяжких тілесних ушкоджень, бо вони мають зазвичай найбільш особистий характер.

Зв'язок «злочинець – жертва» має об'єктивно-суб'єктивний характер, бо винного й жертву, незалежно від того, чи усвідомлюють вони це, об'єктивно пов'язують час, місце, конкретна ситуація, а суб'єктивно – стосунки, що склалися між ними до або під час вчинення злочину.

Зв'язок «злочинець – жертва» також має соціальний характер, оскільки включає кожного з учасників у певну соціальну систему (від подружжя до мешканців одного населеного пункту), усвідомлюється всіма сторонами-учасниками, свідомо орієнтує їхні дії на дії інших осіб.

Цей зв'язок є взаємним, оскільки у всіх випадках присутня взаємодія від «внеску» жертви у власну віктимізацію до «протидії» їй. Зв'язок цей є діалектичним і відносним, бо його можна розірвати практично в будь-який момент.

Під природою зв'язку жертви і злочинця розуміється характер стосунків, що виникають між винним і жертвою ще до вчинення злочину, що істотно впливає на весь механізм злочинної поведінки і на кінцевий наслідок, який багато в чому визначений попередньою поведінкою учасників конфлікту.

З розвитком вчення про жертву злочину існували дві позиції: прихильники антропологічної школи дотримувалися погляду, що поряд із природженим злочинцем існують і природжені жертви злочину. Представники соціологічної школи стверджували, що жертвою людина не народжується, а стає в процесі соціалізації.

Один із засновників віктимології Г. фон Гентінг намагався розкрити взаємодію між «діючим» злочинцем і «жертвою, що зазнає шкоди», яку він визначив як партнерство взаємодоповнення. На його думку, жертва формує, виховує злочинця і завершує його становлення, вона мовчазно погоджується стати жертвою, кооперується зі злочинцем і провокує його. Негласне взаєморозуміння злочинця й жертви є основоположним фактом кримінології. Злочинець намагається зробити жертву своїм об'єктом. І до, і в ході діяння злочинець і жертва залишаються суб'єктами, що перебувають один з одним у символічній взаємодії (Г. Гентінг, 1948).

Зараз більшість учених схиляється до погляду, що природа зв'язку між злочинцем і жертвою має соціальний характер, у процесі життєдіяльності особа віктимізується, набуває певних рис і якостей, які полегшують злочинцеві вчинення стосовно неї протиправних дій, хоча слід зазначити, що дискусії і дослідження з цього приводу продовжуються.

Будь-який соціальний стосунок має свій соціально-психологічний аспект і виявляється безпосередньо або опосередковано в контактах між людьми. Навіть під час найкоротшого спілкування мають місце свого роду міжособистісні реакції, зв'язки, що виникають всупереч бажанню людей. Під час триваліших контактів, коли люди не переривають спілкування, виникають більш сталі стосунки.

Соціальні зв'язки взагалі і, зокрема, соціальні зв'язки побутового й особистого характеру не існують без певних взаємовідносин. Взаємовідносини людей – це змістовний бік взаємозв'язку, взаємодія в певній «емоційній атмосфері» або динамічний вияв статистичного поняття взаємозв'язку. Процес будь-якої спільної діяльності людей обов'язково пов'язаний зі сприйняттям і розумінням однією людиною іншої.

Зв'язки між злочинцем і жертвою можуть складатися на різних рівнях.

У процесі життєдіяльності люди вступають між собою в найрізноманітніші відносини – суспільні, особисті, побутові, родинні, ділові, на ґрунті випадкового знайомства і на іншій основі. У процесі цих зв'язків між людьми виникають приятельські, товариські, нейтральні, любовні, неприязні, ворожі стосунки. Усі вони базуються на різних психічних властивостях людей: симпатії, антипатії, пасивності, страху, байдужості та ін.

Стосунки між злочинцем і жертвою можуть виникнути на основі будь-якого з можливих зв'язків. Однак не сам характер соціального зв'язку і стосунків між людьми з неминучістю створює той чи інший конфлікт, що породжує злочин. Тільки суб'єктивні особисті якості можуть призвести, але не обов'язково призводять до злочину. У будь-якій ситуації, зокрема конфліктній, людина має вибір у прийнятті того чи іншого варіанта поведінки. Форми й міра впливу злочинця і його жертви одне на одного дуже різноманітні і здійснюються не лише в момент вчинення злочину, але, головним чином, у передзлочинній ситуації. Саме від міжособистісних стосунків, що склалися задовго до вчинення злочину, багато в чому залежить майбутня конкретна життєва ситуація.

Стосунки, що виникають між злочинцем і жертвою, можна класифікувати за різними критеріями. Класифікаційним критерієм повинна слугувати тривалість існування взаємовідносин між злочинцем і жертвою, а також сталість і характер зв'язку між ними. Цей зв'язок може бути раптовим; він виникає найчастіше між незнайомими раніше людьми; намір здійснити злочинні дії стосовно саме цього потерпілого у злочинця з'являється спонтанно, вибір жертви, як правило, випадковий. Між жертвою і винним можуть існувати сталі зв'язки і стосунки, характерні найчастіше для людей з одного соціального середовища, побутового оточення. За характером зв'язку між злочинцем і жертвою можна виділити дружні, нейтральні, неприязні, конфліктні взаємовідносини. Останні мають більшу ймовірність переростання в злочин.

Найбільш тісний зв'язок між злочинцем та жертвою можна прослідкувати в злочинах, що вчинюються в так званій сімейно-побутовій сфері.

Злочини в побуті можна визначити як такі злочини проти особи і громадського порядку, мотиви й ситуація вчинення яких пов'язані з особистісними взаємовідносинами злочинця й потерпілого в побутовій сфері.

Значна кількість насильницьких злочинів вчиняється саме у сім'ї. Як засвідчують спеціалісти із цієї проблематики, насильство може існувати в сім'ї незважаючи на культурні, релігійні, соціальні аспекти і справляє руйнівний вплив на особистість, адже в сім'ї людина найбільш «відкрита» і тому найбільш вразлива до проявів насильства та образливої поведінки, що може призвести до виникнення фізичних

та нервово-психічних розладів. В основі такого конфлікту лежить протиборство між різними життєвими поглядами, інтересами, позиціями, потребами, ролями учасників зіткнення. Невід'ємним атрибутом сімейно-побутових конфліктів є шквал негативних емоцій, почуттів, а також тяжкі післяконфліктні психічні стани особистості (Б. М. Головкін, 2004).

Соціологи зазначають, що часто чоловік та жінка перекладають відповідальність за особисті невдачі на партнера чи на «долю». Причому, якщо для чоловіка це означає розрив (розлучення, «втеча» в алкоголь), то для жінки властивими є прагнення змінити чоловіка чи «закрити очі» на проблему. Як перший, так і другий варіант жіночої поведінки часто супроводжується проявами насильства з боку чоловіка.

Подружнє насильство – це той феномен, якому не властиво проявлятися на публіці, він не виражений безпосередньо і відкрито, до того ж він не приймається і не заохочується суспільством. Інциденти, на яких ґрунтується насильство взагалі і подружнє зокрема, як правило, сягають корінням у минуле, в історію взаємовідносин, що ускладнює можливості дослідника у виявленні дійсних причин і мотивів.

Подружнє насильство має ще й свою особливу специфіку: відносини між кривдником і жертвою в ситуації подружнього насильства набагато складніші, ніж у ситуації «простого» насильства (наприклад, при хуліганстві), коли між злочинцем і жертвою немає тісних емоційних, психологічних, фізичних зв'язків; ситуація насильства часто забарвлена різноманітними почуттями (між винним та жертвою можуть існувати як почуття ненависті, так і кохання) члени подружжя досить близько знають один одного, «слабкі» та «сильні» місця партнера, чинники, до яких він найбільш чутливий і вразливий, що дає можливість при бажанні або сильніше «вдарити», або, навпаки, обминути найуразливішу сферу; позиції образника і жертви в ситуації подружнього насильства чітко не розмежовуються і в процесі подружньої взаємодії часто переходять одна в одну.

Ці та інші особливості визначають специфіку подружнього насильства, яка полягає ще й в тому, що деякі форми поведінки, що є ненасильницькими у звичайній ситуації конфліктної взаємодії чужих людей, в ситуації подружньої взаємодії є насильницькими (О. Д Шинкаренко, 2000).

Як показують статистичні дослідження, дружні стосунки між злочинцем і жертвою до вчинення злочину найчастіше спостерігаються в тих випадках, коли вони перебувають у родинному зв'язку, і найрідше – між просто знайомими людьми.

Нейтральні взаємовідносини характерні для групи знайомих людей. Байдужі, нейтральні стосунки для родинних і подружніх відносин не є характерними і практично не зустрічаються.

Неприятні й конфліктні стосунки найчастіше можна спостерігати між подружжям і коханнями. Безпосередні, відносно близькі інтимні зв'язки, що мають тривалий характер, з більшою ймовірністю породжують конфлікти побутового характеру. Можливо, що певною мірою це пояснюється терпимістю близьких людей стосовно негативної поведінки членів сім'ї, надією на їхнє виправлення, усвідомлення неправильності своїх вчинків, і, відповідно, меншою терпимістю до образ з боку сторонніх людей.

Нейтральні стосунки можуть перерости як у хороші, дружні, так і неприємні, конфліктні.

Сприятливим тлом неприємних стосунків є образа, насильство чи загроза застосування насильства до винного або його близьких.

Взаємовідносини людей не є статичними, вони можуть змінюватися і трансформуватися. Мінливість визначається багатьма обставинами, серед яких і поведінка учасників уже усталених взаємовідносин. Існуюча між цими явищами взаємозалежність означає, що коли вплив поведінки однієї зі сторін взаємозв'язку може змінити взаємовідносини, то й існуючі взаємовідносини можуть впливати певним чином на поведінку їхніх учасників.

У сімейно-побутових конфліктах злочинець і жертва виступають, можна сказати, «нарівні». Потерпілим виявляється особа, яка внаслідок моральних або фізичних властивостей, через ситуацію, що несприятливо склалася, не захотіла або не змогла уникнути конфлікту ще на ранніх стадіях його розвитку.

Коли злочин вчинюється в тісному зв'язку з діями і вчинками жертви, неможливо відокремити одне від одного винного й потерпілого. Мотиви поведінки одного протистоять мотивам поведінки іншого, внаслідок чого вибудовується кримінальна ситуація.

Конкретні дії і вчинки жертв (особливо це характерно для насильницьких злочинів), виявляється найчастіше в активній наступальній

формі, яка не лише спричиняє, але й полегшує вчинення злочину. Значна кількість жертв тим чи іншим чином провокують злочинця на вчинення стосовно себе протиправних дій. Взаємодіючи зі злочинцем, жертва не тільки вносить щось від себе, але й «переробляє» дії злочинця в своє особисте. У цьому випадку і виявляється зв'язок «злочинець – жертва».

Категорія «зв'язок “злочинець – жертва”» повинна стати інструментом прогнозування кримінальної дійсності, зміни її в позитивному напрямі шляхом виявлення не лише потенційних жертв, але й майбутніх злочинців. Отже, дуже важливо розібратися в так званій інверсійній ситуації, коли потенційний злочинець стає реальною жертвою, а передбачувана, очікувана жертва – злочинцем.

Зв'язок «злочинець – жертва» може розглядатися як певний стан, коли в одній особі уживаються винний і жертва одночасно або по черзі. Питання про взаємовідносини злочинця і жертви вимагає подальшого серйозного та глибокого вивчення, що дозволить запобігти, звести до мінімуму вчинення правопорушень і злочинів з боку цих осіб, допоможе уникнути трагічних наслідків у різних життєвих та віктимогених ситуаціях.

5.3. Віктимогенна ситуація та її роль у механізмі злочинної поведінки

Всебічний аналіз ролі жертви в механізмі злочинної поведінки неможливий без дослідження категорії «віктимогенна ситуація».

Етимологічно термін «віктимогенний» утворений від латинського «victima» – жертва і грецького «genos» – рід, походження; друга складова частина складних слів, що означає – пов'язаний з походженням. Таким чином, термін «віктимогенний» пов'язаний з поведінкою жертви, зі створенням ситуації, здатної викликати застосування насильства або інші неправомірні дії щодо жертви.

Поняття віктимогенної ситуації є відносно розробленим в юридичній літературі. Однією з перших вчених, що дали визначення віктимогенної ситуації, можна назвати І. М. Тверду, яка розуміє під нею «виникнення обставин, умов, що створюються (І. М. Тверда, 1974).

На думку інших вчених, зміст віктимогенної ситуації складає сукупність обставин формування особистості з підвищеними віктимними потенціями, конкретна передзлочинна ситуація, злочин та обставини, що склалися після злочину і в яких реалізується індивідуальна віктимність (Д. В. Рівман, В. С. Устинов, 2000). Деякі науковці схиляються до того, що віктимогенна ситуація є складовою частиною конкретної життєвої ситуації, яка являє собою певне поєднання певних життєвих обставин людини, що безпосередньо впливають на її поведінку в конкретний момент (О. М. Джужа, Н. В. Кулакова, 2006).

Роль майбутньої жертви злочину в створенні віктимогенної ситуації є дуже важливою, а часто й вирішальною.

Жертва своєю неправильною, віктимною поведінкою начебто формує майбутню конкретну життєву ситуацію, впливає на злочинця, надаючи йому мотиву.

Віктимогенна ситуація є синтезом обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру. Вона об'єктивна, оскільки є сукупністю реально існуючих зовнішніх умов, у які потрапляють і в яких діють злочинець і жертва, а також суб'єктивна, оскільки винний та жертва вкладають в її оцінку свій суб'єктивний зміст, виходячи зі своїх особистісних характеристик та особливостей.

Віктимна поведінка жертви, яка викликає у іншого учасника конфлікту рішучість здійснити злочинні дії, є реакцією останнього на попередню поведінку жертви. В деякому сенсі віктимогенна ситуація являє собою концентрацію віктимної поведінки потерпілого або яскраве її виявлення.

Жертва може вступити в конкретну життєву ситуацію на будь-якому її етапі – від початку формування особистості злочинця до моменту вчинення злочину. І в цьому випадку поведінка злочинця буде наслідком взаємодії його особи із ситуацією, що склалася, у якій, як уже зазначалося, потерпілий відіграє неабияку роль. Жертва стає начебто «співучасником» винного, у тому значенні, що вони обидва втягнені в злочинний процес і кожний відіграє в ньому свою визначену роль. Саме від характеру тієї чи іншої поведінки постраждалого, іноді, як показує вивчення кримінальних справ, від її нюансу залежить становлення і розвиток та результат усієї конкретної життєвої ситуації.

У механізмі індивідуальної злочинної поведінки віктимогенна ситуація відіграє роль привида, починаючи від формування умислу до розв'язання останнього епізоду конфлікту. Як правило, на думку деяких вчених, самостійного детермінуючого значення ситуація не має, оскільки ще задовго до вчинення злочину між винним і потерпілим існував продовжуваний конфлікт. У зв'язку з цим обставини конкретної життєвої ситуації слід розглядати як активізуючий чинник, свого роду «детонатор», акумульований роками негативний емоційний психологічний потенціал як злочинця, так і нерідко потерпілого (Б. М. Головкін, 2004).

У межах зазначених ситуацій залежно від ролі поведінки потерпілого в їхньому формуванні можна у свою чергу виділити такі види віктимогенних ситуацій:

а) ситуація, заздалегідь ініційована злочинцем. Зловмисник створює ситуацію, в якій використовує віктимні якості жертви для здійснення злочинного наміру;

б) ситуація, де і для злочинця, і для жертви характерна наявність наміру (частіше за все тут відбувається так звана «інверсія ролей», коли в кожному з учасників «поєднуються» потенційний злочинець і потенційна жертва; обидва мають тотожні психологічні особливості та поведінкові характеристики, і тільки випадок вирішує, хто стане потерпілим, а хто особою, що вчинила злочин. Така ситуація може виникати внаслідок сварки, викликані взаємними образами, часто якимись силовими діями (наприклад, у бійці). У подібних ситуаціях вчинення злочину нерідко передують ціла низка конфліктних епізодів, у ході яких застосовується фізичне насильство. Для ситуацій цього виду часто характерне те, що застосування фізичної сили не є для учасників ситуації незвичайною і екстраординарною подією. Насильницькі дії – звичний для обох спосіб вирішення суперечностей, що виникають між ними. Накопичення взаємних образ і «досвід» застосування насильства одним до одного відіграють основну криміногенну роль. Нерідко передісторія ситуації є ланцюгом конфліктів з одностороннім спричиненням фізичної шкоди. Суб'єктом насильницьких дій у минулому був або тільки сам злочинець, або, навпаки, тільки жертва. Як досвід застосування насильства, так і досвід перебування його жертвою, формує готовність до подальшого загострення стосунків;

в) ситуація, ненавмисно створювана злочинцем і жертвою або ж одним з них (наприклад, реакція на справедливе зауваження і, як результат, нанесення тілесних ушкоджень або вчинення хуліганських дій);

г) ситуація, що виникає внаслідок аморальних дій жертви (так, значна кількість умисних убивств і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень відбувається на ґрунті ревнощів, що викликається поведінкою одного з подружжя (коханців);

д) ситуація, що виникає внаслідок непередбачуваної, легковажної поведінки потерпілого (зав'язування довірливих стосунків з незнайомими людьми, запрошення їх до себе, спільне розпиття спиртних напоїв нерідко призводить до вчинення злочинного посягання стосовно жертв).

У дослідженні, проведеному у м. Харкові і Харківській області, було вивчено понад 400 архівних кримінальних справ з умисних убивств і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень. Розглядаючи ситуації, що передували вчиненню злочинів, можна зробити висновок про те, що одноразовий конфлікт з раніше незнайомим винним можна спостерігати у 16,9% випадків; одноразовий конфлікт з дружинами, родичами, коханцями, сусідами мав місце в 10,6% справ; відносно тривала конфліктна ситуація була присутня в 30,1%; стала тривала – 22,4% і несподівана – у 20% випадків (О. Ю. Юрченко, 2004).

Ці дані свідчать про те, що найчастіше вчиненню злочинів, що передують тривалі або відносно тривалі конфліктні ситуації, які характеризують стосунки в маргінальному середовищі. Саме маргінальні верстви населення становлять основну потенційну базу, що за певних умов можуть суттєво впливати не тільки на злочинність, але й на стабільність політичної системи держави. Тому саме вони повинні стати об'єктом особливої уваги з боку правоохоронних органів.

Що стосується жертв корисливих та необережних злочинів, то, як правило, в більшості випадків створенню віктимогенної ситуації передують довірлива, легковажна поведінка майбутнього потерпілого. Так, злочинці користуються ситуацією для вчинення грабежу, коли особа необачливо впускає в житло незнайомих осіб або, перебуваючи в стані сп'яніння, не може дати опору посяганням. Кишенькові злодії успішно використовують ситуацію, коли потенційна жертва, пере-

буваючи в місцях скупчення людей, безпечно демонструє гроші, телефони, цінності, кладе їх у легкодоступні місця.

З точки зору кримінологічної теорії, проблема віктимогенної ситуації і її класифікація є істотним розширенням і поглибленням кримінологічних знань про людський чинник і причинну обумовленість злочинності як соціального явища. Оскільки віктимогенна ситуація складається завдяки поведінці особи, яка в подальшому виявляється жертвою, то всебічний аналіз поведінки таких осіб може дозволити застерегти її від якихось негативних дій з метою запобігання ймовірності стати жертвою злочину.

Віктимогенна ситуація, у якій опиняється особа, несе йому великий ризик стати жертвою злочину.

Класифікація віктимогенних ситуацій дозволяє визначити найбільш типові обставини, за яких відбувається вчинення злочинів, стандартні види поведінки злочинця і жертви, мотиви і мотивацію злочинної поведінки.

Досить складним завданням є виявлення джерел формування і закономірностей розвитку віктимогенних ситуацій. Головні труднощі тут полягають у практичній неможливості отримання достовірної інформації про соціально-психологічні механізми поведінки злочинця і його жертви в тій чи іншій ситуації. У матеріалах кримінальної справи (найдостовірнішого і найдоступнішого джерела даних про ситуації) висвітлюється лише остання стадія віктимогенних конфліктів, останній епізод. Причини ж, джерела їхнього зародження в переважній більшості випадків є малодоступними для детального соціально-психологічного аналізу.

Виявлення потенційних потерпілих має проводитися, виходячи з оцінки різних віктимогенних ситуацій, у яких виявляються як злочинці, так і їхні жертви.

З точки зору кримінологічної теорії, проблема віктимогенної ситуації і її класифікація є істотним розширенням і поглибленням кримінологічних знань про людський чинник і причинну обумовленість злочинності як соціального явища. Оскільки віктимогенна ситуація складається внаслідок поведінки особистості, яка в подальшому виявляється жертвою, то всебічний аналіз поведінки таких осіб може дозволити застерегти їх від певних негативних дій з метою запобігання ймовірності стати жертвою злочину.

5.4. Особливості вибору злочинцями жертв злочинних посягань

Вибір жертви злочину є одним з ключових моментів у поведінці. Тип жертви може бути достатньо різноманітним і залежить від намірів та мотивації злочинця. До передумов вибору жертви можна віднести спочатку зародження злочинного наміру, а потім уже пошук потенційного потерпілого.

Положення, статус жертви, спосіб її життя, особливості поведінки в сукупності з іншими факторами можуть сприяти виникненню злочинного наміру, стимулювати його антисуспільну мотивацію, підказати спосіб та засоби вчинення злочину. З другого боку, поведінка можливої жертви може суттєво змінити первинні наміри злочинця від відмови вчинити злочин до скоєння більш тяжкого кримінального правопорушення.

У кожному конкретному випадку все залежить від багатьох чинників, у тому числі місця, часу, ступеня взаємовідносин між учасниками злочину та багатьох інших. Вибір жертви може відбуватись спонтанно, а може бути заздалегідь ретельно продуманим. Все залежить від мотивації та об'єктивних умов.

У більшості випадків особа жертви є неперсоналізованою. Мова не йдеться про ситуації, коли постраждалими стають родичі чи знайомі злочинця і злочин є результатом помсти, неприязних стосунків тощо або вбивства на замовлення.

Конкретним видам злочинів, залежно від їх мотивації, притаманна своя специфіка, у тому числі це стосується вибору жертви.

Так, наприклад, при вчиненні корисливих злочинів жертва може бути обрана суто випадково, головним є бажання злочинця заволодіти її майном, яке вона необережно чи свідомо демонструє (мобільний телефон, планшет, гроші та ін.). Вік, стать, інші особистісні характеристики, які, як правило, не враховуються.

За дослідженнями вчених, в більшості випадків (75%) на вчинення злочинів корисливої мотивації підштовхує саме провокаційна поведінка потерпілих. Серед якостей, що привернули увагу зловмисників, були неуважність, нетверезий стан, легковажна демонстрація жертвою свого майна, запрошення незнайомих людей до себе, довірливість та ін. (О. М. Моїсеєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін., 2006).

Соціально-демографічні характеристики жертв також мають суттєве значення для полегшення реалізації злочинцем його наміру. Неповнолітні, діти та люди похилого віку є найбільш вразливими в силу неспроможності фізично дати опір злочинцю, критично оцінити ситуацію, також цій категорії жертв притаманна підвищена наївність, необережність, потреба в спілкуванні, цікавість тощо.

Підвищена віктимність завжди притаманна жінкам. В силу своїх біологічних особливостей жінка є привабливою для вчинення щодо неї злочинів різної спрямованості. Якщо мова йде про корисливі та корисливі насильницькі злочини, то для злочинця значення має наявність на жінці прикрас, коштовностей, дорогого одягу та можливість їхнього заволодіння. Приводом для вчинення таких злочинів є необережна, демонстративна, легковажна, самовпевнена поведінка жінки. Може мати місце свідомо провокація з боку жертви, яка проявляється у вихвалюванні цінними речами, позиціювання себе як забезпеченої людини. Все це підштовхує злочинця на вчинення протиправних дій.

Вибір жінок як жертв сексуального насильства залежить багато в чому ж від мотивації, прагнень, психічного чи патологічного стану злочинця, так і від поведінки безпосередньо потерпілої. В деяких випадках особа жертви не має для злочинця принципового значення, головним є його бажання задовольнити свою пристрасть та наявність відповідних для цього умов. Жертва в очах злочинця символізує психотравмуючий фактор і виступає своєрідним сигналом для вчинення злочину.

Також у багатьох випадках має місце відверта провокація з боку жінки, яка проявляється в спільному вживанні алкоголю зі злочинцем, демонстрації готовності до інтимних стосунків, нерозбірливість у сексуальних зв'язках, неадекватна оцінка ситуації, статева розбещеність. У цих ситуаціях подібна поведінка обумовлює, сприяє вибору злочинця та суттєво полегшує вчинення злочинних дій.

Останнім часом все більшого поширення набуває такий вид злочинної діяльності, як торгівля людьми. Вибір потенційної жертви має свої особливості і залежить від низки факторів, до яких можна віднести соціальне неблагополуччя, бідність, напруженість у суспільстві, бажання красивого життя та легкого заробітку, правова безграмотність, неінформованість щодо цього явища. Потерпілі, а серед них

зустрічаються як жінки, так і чоловіки і діти, можуть бути випадковими жертвами та привертають увагу злочинців привабливою зовнішністю, безпорадністю, відсутністю родичів, які можуть повідомити про їх зникнення. Такі особи вистежуються тривалий час та можуть бути викрадені і таємно перевезені за винагороду. Також серед жертв є так звані «групи ризику», які становлять для злочинців підвищену зацікавленість. До таких можна віднести жінок і чоловіків, які намагаються зробити кар'єру в сфері модельного або шоу-бізнесу, жінки, що шукають роботу за кордоном та звертаються в сумнівні агентства з працевлаштування, жінки, які є клієнтами шлюбних агентств і мають мету одружитися із заможним громадянином іншої держави та ін. (І. В. Фролова, 2011).

Дуже привабливими для злочинця є жертви шахрайства. Часто зловмисники є тонкими психологами та відразу виділяють потенційного потерпілого із загальної маси людей. Для постраждалих притаманні такі риси, як підвищена довірливість, жадібність, неспроможність повною мірою контролювати свої дії та усвідомлювати їх наслідки, невміння своєчасно зупинитися (наприклад, при участі в азартних іграх). З другого боку, злочинцем можуть бути використані позитивні якості людини: бажання допомогти як близьким, так і незнайомцям, хвилювання за своїх рідних, підвищена відповідальність, чутливість, щедрість. Такі риси часто використовують телефонні, комп'ютерні шахраї, ті, хто збирає кошти на фальшиві благодійні акції і т. п.

Найбільш тяжкі наслідки має поведінка жертв при вчиненні тяжких насильницьких злочинів. Знов-таки, іноді вибір жертви не залежить від конкретної особи, а є наслідком випадку, збігу обставин та мотивів злочинця. Але в переважній більшості злочинів віктимне поводження має неабияке значення. Йдеться перш за все про провокуючу поведінку. Для потерпілих цієї категорії характерне навмисне створення конфліктної ситуації, притаманні неадекватність, невідповідність реакцій до емоційної сили, нестриманість у зовнішніх проявах, виникнення спалахів гніву з незначних приводів, крики, образи та ін.). Вони схильні до нападу на людину, заподіяння жорстких ударів, побиття і навіть убивства. Відрізняються алкогольною та наркотичною залежністю. У стані сп'яніння у них різко посилюється збудливість і зникає здатність контролювати і стримувати свою

поведінку. Такі особи в основному стають жертвами вчинення вбивств у стані афекту. При вчиненні насильства також злочинець звертає увагу на фізичний стан людини, потенційну спроможність дати опір, на соціальний статус (наприклад, якщо має місце намір вчинити злочин щодо посадовця, працівника правоохоронних органів журналіста та ін.).

Таким чином, вибір жертв злочинцями має свою специфіку, при-
таманну саме конкретним видам злочинів, а отже, потребує від право-
охоронних органів вживання відповідних профілактичних та запо-
біжних заходів.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття віктимної поведінки, її основні види та роль у механізмі вчинення злочину.
2. Охарактеризуйте особистість жертви злочину, визначте її специфічні риси.
3. Надайте визначення віктимогенної ситуації та характеристику основних її видів.
4. Що слід розуміти під ступенем віктимізації особистості?
5. У чому проявляється специфіка вибору злочинцем жертви злочину?

ВІКТИМОЛОГІЧНЕ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

6.1. Віктимологічне запобігання злочинності: загальна характеристика, види та основні напрями. Об'єкт віктимологічного запобігання

Найбільш гуманним і одночасно кардинальним засобом вирішення проблеми жертви є скорочення злочинності взагалі і саме тих злочинів, тяжким наслідком яких виступає жертва злочину. Це можливо досягти шляхом здійснення комплексних засобів запобігання злочинності, складовою частиною якої виступає віктимологічне її запобігання. Запобігання злочинності у сучасному розумінні – це концептуально і програмно визначені заходи держави і суспільства, спрямовані на вдосконалення суспільних відносин з метою усунення різноманітних соціальних суперечностей, негативних явищ і процесів, що обумовлюють злочинність та її прояви і перешкоджають їх зниженню (так зване в кримінології загальносоціальне запобігання), а також недопущення формування злочинної мотивації і завершення початкових злочинних проявів на різних стадіях злочинної поведінки (спеціально-кримінологічне й індивідуальне запобігання).

Загальносоціальне запобігання – це такі продумані владою економічні, соціальні, політичні, культурно-виховні, організаційно-управлінські, правові, пропагандистські та інші за характером і природою реформування заходи, які обов'язково об'єктивно повинні здійснювати держава і суспільство з урахуванням і кримінологічних завдань: послаблення і усунення деструктивних об'єктивних і суб'єктивних явищ і процесів, що сприяють злочинності, і посиленню позитивних чинників, що її стримують.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинності – це сукупність різноманітних за спеціалізацією, галузями знання, права, масш-

табністю, суб'єктами, криміногенними об'єктами та інших видів діяльності по здійсненню заходів, що мають за мету послабити криміногенну обстановку в країні, скоротити кількість злочинних проявів взагалі і конкретних їх видів (наприклад, корупції), зокрема не допустити масового формування у свідомості громадян кримінальної мотивації, перешкодити скоєнню злочинів або своєчасне припинення їх розвитку.

Індивідуальне запобігання злочинам здійснюється стосовно конкретних осіб – можливих потенціальних злочинців при певних фактичних, правових та кримінологічних підставах. Усунення загрози потенційного злочину – головне завдання індивідуального запобігання.

Отже, всі види запобігання злочинності спрямовані не тільки на недопущення конкретних їх проявів з боку певних осіб, а й на ті небезпечні протиріччя у суспільстві, наявні у ньому негативні явища і процеси, які створюють, так би мовити, певний рівень і структуру криміногенного стану у суспільстві, що виявляються в частоті й тяжкості вчинення злочинів. Зважаючи на викладене, завданням запобігання злочинності є як створення перепон для виникнення детермінуючих злочинні прояви деструктивних об'єктивних і суб'єктивних явищ і процесів, її обмеження і усунення, так і запобіжне реагування на формування і динамічний розвиток злочинної мотивації і поведінки. У зв'язку з цим запобігання злочинності здійснюється за трьома головними напрямками, за якими розробляють і реалізують заходи: а) кримінологічної профілактики, б) відвернення, в) припинення злочинів¹.

Віктимологічне запобігання злочинності здійснюється на тих самих рівнях і напрямках, що і запобігання злочинності, а саме:

- загальносоціальне віктимологічне запобігання;
- спеціально-віктимологічне запобігання, яке так само, як і його кримінологічний аналог, що викладений вище, складається з віктимологічної профілактики, відвернення і припинення віктимності осіб;
- індивідуальне віктимологічне запобігання віктимної поведінки.

¹ Про систему запобігання злочинності та класифікацію запобіжних заходів див.: Голина В. В. Кримінологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений: учеб. пособие. Киев: УМК ВО, 1989; Кримінологія: підручник / В. В. Голина, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голини, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. С. 142–148.

Загальносоціальне віктимологічне запобігання. Цей запобіжний напрям є невід'ємною складовою частиною загальносоціального запобігання злочинності, яке спрямоване насамперед на вирішення економічних і соціальних завдань подальшого позитивного розвитку та вдосконалення суспільних відносин, зменшення соціальних суперечностей і конфліктів, криміногенного протистояння різних верств населення, рівнів безробіття, бідності, люмпенізації, спокусливості, необережності, створення нормального для цивілізованого суспільства правопорядку і стандартів життя, одержання достатніх легальних прибутків населення, впровадження високих моральних цінностей, особисту безпеку громадян, захист їх прав і свобод тощо. Вирішення цих завдань у масштабах держави безпосередньо і опосередковано сприятиме уповільненню темпу процесу віктимізації і зменшенню стану віктимності людей. Саме на зниження віктимного потенціалу суспільства, виявлення і обмеження дії детермінант масової віктимізації, на подолання страху стати жертвою від злочинності і націлений запобіжний вплив загальносоціального віктимологічного запобігання злочинності.

Таким чином, головним напрямом віктимологічного аспекту загальносоціального віктимологічного запобігання злочинності є припинення в країні пауперизації, люмпенізації населення, виконання стратегічних завдань подолання бідності. Бідність не можна подолати лише шляхом підтримки нужденних. Потрібні комплексні підходи, що орієнтуються як на бідність, так і на відносно забезпечені верстви населення. Необхідною передумовою подолання бідності є створення працездатним верствам населення умов для самостійного розв'язання проблем підвищення власного добробуту, що можливо лише у разі забезпечення продуктивної зайнятості, збалансування попиту і пропозиції на ринку праці, запобігання безробіттю, достойна заробітна плата. Отже, подолання бідності як довготривалий стратегічний напрям протидії злочинності шляхом зниження кримінальної віктимології пріоритетний вектор віктимологічного запобігання.

Другим важливим напрямом загальносоціального віктимологічного запобігання є активізація захисних можливостей потенційних жертв злочинів та забезпечення їх безпеки. Активізація захисних можливостей потенційних жертв злочинів означає кардинальну зміну ставлення людей, посадових осіб і взагалі суспільства до захисту

своїх особистих і майнових прав і законних інтересів від злочинних посягань і упереджуюче забезпечення з боку держави безпеки потенціальних жертв. Через явну недооцінку державою того факту, що безпека людини є основою безпеки суспільства взагалі, й Україні відсутня офіційна статистика щодо кримінологічної характеристики жертв злочинів, і це не дає можливості об'єктивно оцінити, з одного боку, розмах такого явища, як віктимність населення, а з другого – розробити на базі вивчення її причин й умов науково обґрунтовані і гідні для практичного впровадження віктимологічні програми.

До способів такої активізації слід віднести такі:

1. Кримінологічна і віктимологічна поінформованість населення та правова пропаганда, що передбачає постійне ознайомлення населення з кількісними і якісними характеристиками найбільш розповсюджених у даній місцевості, регіоні, області, районі злочинів з чітко визначеною метою, а саме: спонукання населення до позитивної активної поведінки, спрямованої на забезпечення ефективності запобіжних заходів; усунення віктимної поведінки, звертаючи увагу на її види, типові прояви, причини і умови віктимізації; підвищення рівня охоронної роботи державних органів, громадських організацій, громадян; оптимізації правового виховання, впровадження спецкурсів у школах, особливо в молодших класах та вузах, про запобігання віктимізації і віктимності.

2. Просвітницькі програми з питань захисту прав населення – це популярні навчально-роз'яснювальні заходи, спрямовані на підвищення правової культури і зменшення таким чином рівня віктимності і формування злочинної поведінки. Правову культуру органічно складають три ланки: правова поінформованість; компетентність, позитивне психологічне відношення до закону, до права, згода з ним; інтеріоризація права, тобто включення його в систему особистих ціннісних орієнтацій, потрібно – мотиваційної підсистеми особистості, які потім виражаються у правомірній, у тому числі, невіктимній поведінці (Н. Ф. Кузнецова). Мова, таким чином, йде про те, щоб навчити людей усвідомлювати коло своїх прав, знати їх законодавче забезпечення і вміння практично їх захищати. Тому просвітницькі програми повинні включати заходи щодо розповсюдження публікованих дешевих видань (довідників, каталогів, збірників тощо), які вміщували б і інформацію, що існують нормативні акти стосовно прав

і свобод людини взагалі і потерпілих від різних кримінальних посягань зокрема.

3. Адаптаційні заходи для певних категорій населення. Серед загрозливих соціальних явищ, що підвищують віктимність, є певні категорії населення, які потребують пильної уваги. Це та категорія населення, яка є «резервом» як злочинців, так і жертв. До цих прошарків населення належать бездомні і безпритульні громадяни, у тому числі неповнолітні, особи, які звільнилися (після відбуття покарання) з місць позбавлення волі, бродяги, жебраки та ін. Низка законів України спрямована на поліпшення матеріального і психічного становища зазначеної категорії осіб із такою метою, як упередження віктимізації, віктимності і злочинності. Це – закони України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк». Соціальна адаптація – комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються по відношенню до звільнених осіб з метою їх пристосування до умов спеціального середовища, захисту їх прав і законних інтересів, уникнення віктимізації і віктимності.

4. Навчання населення правилам безпечної поведінки. У кримінологів зарубіжних країн (наприклад, США) існує думка, що дитину потрібно виховувати з почуттям потенційної небезпеки. На жаль, не тільки діти, жертвами злочинів, як правило, стають і дорослі, яким у певних ситуаціях бракує почуття безпеки, тривоги при погрозі посягання, обережності при поводженні з оточуючими, у тому числі через Інтернет. У зарубіжній пресі звертається увага на те, що певна частина підприємств стають жертвами злочинів завдяки Інтернету.

У процесі віктимологічного виховання, починаючи з молодшого віку, повинні закладатися основи самоповаги, які неможливо собі уявити без турботи про захист свого життя, здоров'я, честі, гідності, статевої недоторканості, власності та інших благ. Без особистої турботи про захист цих людських цінностей реалізація державних гарантій уявляється марною, неефективною, тому що ні досконалий закон, ні висококваліфікована поліція, ні громадськість не здатні вберегти від злочинця, якщо відсутні знання про самозбереження і практика їх застосування у потенційної жертви. Основою таких знань є прищеплені з дитинства чіткі уявлення і розуміння небезпеки, екстремаль-

ної ситуації, погрози і, відповідно, певні навички щодо їх уникнення, вміння виходити з криміногенної обстановки з мінімальною для себе шкодою. Тому настав час не тільки обговорювати проблему, але й ставити питання про широкомасштабне віктимологічне виховання населення на державному рівні: впровадження у виховний процес дитячих дошкільних установ та в освітній процес учбових закладів (шкіл, вишів) спеціальних віктимологічних програм для дітей та підлітків; введення спецкурсу з основ віктимології в вузах; підготовки фахівців з віктимології; висвітлення віктимологічних знань у засобах масової інформації. В Указі Президента України «Про Концепцію забезпечення захисту прав та інтересів осіб, які постраждали від злочинів» від 28 грудня 2014 р. було передбачено здійснення практичних заходів, спрямованих на підвищення у населення рівня віктимологічних знань.

Не виключаються інші заходи загальновіктимологічного запобігання віктимізації, віктимності, злочинності.

Спеціально-віктимологічне запобігання злочинів – це специфічна складова частина спеціально-кримінологічного запобігання злочинності і являє собою підсистему заходів, спрямованих на випередження появи, обмеження, усунення, відвернення та припинення впливу тих явищ і процесів, які безпосередньо віктимізують людину, роблять її уразливою, віктимною для певних видів злочинів, а також на підвищення цінностей від злочинних посягань.

Спеціально-віктимологічним запобіганням злочинів охоплюються заходи віктимологічної профілактики, віктимологічного відвернення і припинення віктимізації і віктимності.

Віктимологічна профілактика – у практичному плані – мислиться як завдання держави і відповідних суб'єктів запобігання злочинності завчасно випередити процес кримінальної (не будь-якої) віктимізації людей і віктимності шляхом впливу на ті негативні явища й процеси, які можуть відбутися чи вже відбуваються у безпосередньому людському середовищі. Залежно від того, на які явища й процеси (об'єкти) спрямовані профілактичні віктимологічні заходи (на ті, що можуть віктимізувати людей і бути використаними злочинцями), виділяються такі їх види: заходи випередження формування групової чи масової віктимізації, заходи обмеження віктимізації і віктимності; заходи захисту і безпеки громадян.

Заходи випередження формування групової чи масової віктимізації. Вони включають, окрім заходів загальносоціального віктимологічного запобігання, специфічний комплекс різних за соціальною природою заходів, за допомогою яких держава та її інституції намагаються уникнути появи групової чи масової віктимізації, жертв і потерпілих від певних видів злочинів. Тобто мова йде про «мудрого законодавця», що дбає не про покарання злочинців, а, перш за все, про безпеку ймовірних потерпілих, на збереження їх майнових і немайнових прав. Наприклад, випередити низкою законодавчих актів появи фінансового шахрайства та його численних потерпілих (жертв); жертв від фальсифікату продукції; потерпілих від злочинів проти волі, честі та гідності особи та ін. Образно кажучи, зазначені заходи віктимологічної профілактики випередження – це постійно діюча державна віктимологічна варта, вимога до якої – максимально уникнути віктимізації і прояви групової чи масової віктимності та їх кримінальних наслідків. Віктимізація небезпечна ще й тим, що вона породжує як жертву, так і злочинця.

Заходи обмеження віктимності. Заходи віктимологічного обмеження віктимності і процесу віктимізації розраховані на перешкоджання поширення у суспільстві кримінальної віктимізації і скорочення тим самим кола віктимних осіб. Відомо, що віктимність певного прошарку населення усунути практично неможливо ніякій державі світу. Це є реальним фактом і його треба враховувати. Єдиний на сьогодні можливий засіб протидії цим явищам – впровадження профілактичних віктимологічних заходів обмеження. Серед різних заходів цього різновиду віктимологічної профілактики можна назвати такі:

- навчання потенційних потерпілих засобам нейтралізації конфліктів у сфері соціально-економічних та сімейно-побутових відносин, створення у свідомості людей зразків ненасильницького вирішення конфліктної ситуації, прийняття спеціально розроблених заходів щодо осіб з підвищеним ступенем віктимності;

- створення реабілітаційних центрів професійної, психологічної, психіатричної, медичної та правової допомоги особам, які постраждали внаслідок заподіяння їм фізичної, моральної або майнової шкоди;

- систематичний контроль кримінально-вражених місць, де відносно часто вчиняються правопорушення, з урахуванням часу їх вчинення, способу, видів (типів) жертв та ін.;

– правове виховання та навчання з розповсюдженням серед громадян відомостей про правомірну (необхідну) оборону, надання їм спеціальної інформації;

– створення «зворотного зв'язку» правоохоронних органів і населення: організація «телефонів довіри», «гарячої лінії» з метою отримання інформації від громадян про різноманітні правопорушення, конфліктні і віктимогенні ситуації та ін.

Це лише приклади, але можуть бути розроблені і впроваджені у життя більш ефективні заходи обмеження віктимізації і віктимності.

Заходи усунення віктимізації і віктимності. Цей різновид віктимологічного запобігання спрямований на придушення чи ліквідацію явищ і процесів, що формують масову чи групову віктимність громадян, а також до мінімуму звужують коло віктимних осіб певного типу (наприклад, кримінально-легковажних і необережних осіб, безпритульних дітей, бродяг, повій, жебраків, ризикових людей, осіб з різного роду залежностями та ін.). При наявності цього різновиду запобігання злочинності потрібно ще раз акцентувати увагу на тому, що державі потрібно виходити з сучасних запобіжних можливостей країни і не ставити перед суб'єктами протидії злочинності нездійсненних завдань.

Заходи захисту і безпеки громадян. Дані заходи мають на меті створення достатнього захисту і безпеки громадян та їх матеріальних благ, а також зовнішніх перешкод проти посягань на ці суспільні цінності. Практика йде як шляхом освоєння, так би мовити, інтелектуального захисного напрямку, в межах якого розробляються та впроваджуються у масову свідомість і поведінку прийоми і засоби захисту і самозахисту, завчасне прийняття запобіжних заходів і постійне дотримання їх, почуття самозбереження, самоконтролю, що передбачають обережність, пильність, збереження, самовладання тощо, так і розробки різних фізичних і технічних засобів безпеки людини, її майна, будівель, техніки та ін. У межах цього напрямку доцільно розповсюджувати спеціальні пам'ятки, листівки, об'яви, плакати для громадян, в яких викладаються поради, як уникнути долі стати жертвою певного виду злочинів. У багатьох європейських супермаркетах, до речі, не викликає подив об'ява: «Обережно, діють кишенькові крадіжки». Групою фахівців НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук Укра-

їни розроблені: План заходів, спрямованих на формування у громадян антикримінальної культури, поширення знань і навичок, необхідних їм для того, щоб не стати жертвами злочинних проявів насильницького і корисливого характеру, запобігання необережним злочинам; Пам'ятка для громадян: «Як не стати жертвами злочинних проявів насильницького і корисливого характеру», яка була опублікована і поширена серед населення; 10 пам'яток про попередження сімейного насильства, згвалтування, грабежу і розбою, хуліганства, необережних злочинів та ін.

Віктимологічне відвернення і припинення віктимізації і віктимності – складова частина заходів спеціально-віктимологічного запобігання злочинності, що має своїм об'єктом впливу окремі групи осіб з метою недопущення реалізації їх віктимних властивостей (підлітків, людей похилого віку, маргіналів, представників деяких професій – інкасаторів, таксистів, продавців тощо). Цими заходами можуть бути: а) утримання від вчинення злочинів певної категорії осіб, які провокуються на злочинне посягнення потенційними жертвами (наприклад, у сімейно-побутовій сфері); б) зберігання для суспільства тих осіб, які (у протилежному разі) могли б стати злочинцями – жертвами (так звана інверсія ролей); в) здійснення запобіжного впливу з використанням аргументації віктимологічного характеру, доводячи її до об'єктів запобігання через різні інформаційні канали – від ЗМІ до оперативних. Суб'єктам запобігання правопорушень рекомендується, у межах своїх компетенцій, вести серед населення, окремих його категорій, посадових осіб підприємств, фірм, банків, організацій, установ роботу з роз'яснення положень законодавства України, у тому числі з питань віктимологічного запобігання з метою відвернення, а можливо і припинення віктимізації і віктимної поведінки.

Індивідуальне віктимологічне запобігання віктимної поведінки – це різновид спеціально-віктимологічного запобігання, спрямованого на конкретних осіб з підвищеним рівнем віктимності, які з великою ймовірністю можуть стати жертвами злочинів. В основі такої діяльності лежать обґрунтоване припущення, прогноз і правова підстава, що та чи інша особа потенційно може опинитися в ролі жертви злочину. Спеціально-віктимологічними заходами на індивідуальному рівні охоплюються заходи відносно осіб, які, судячи з їх поведінки і виходячи з сукупності особистісних характеристик, со-

ціального статусу, з найбільшою ймовірністю ставлять у небезпеку своє життя, здоров'я, волю, честь, гідність, статеву недоторканість, майнові цінності тощо. Усунення небезпеки потенційних жертви/потерпілого – головне завдання віктимологічного запобігання на рівні конкретної особи. Для визначення кола конкретних осіб, які потребують індивідуального віктимологічного втручання, необхідно мати фактичні, віктимологічні та правові підстави. Фактичні підстави такого запобігання – реальна віктимна поведінка, яка – згідно зі здоровим глуздом та досвідом протидії злочинності – з високим ступенем ймовірності може завершитися злочинним посяганням. Під віктимологічними підставами необхідно розуміти наявність певних показників віктимності особи (особистісні соціальні та морально-психологічні риси, ігнорування попереджень про небезпечну поведінку, уразливий стан, різні негативні залежності та ін.). Правові підстави – це урегульованість індивідуального віктимологічного запобігання нормативно-правовими актами. Однак на сьогоднішній день майже не існує законодавчих актів, які можна було б використати для потреб віктимологічного запобігання і – головне – в яких містився б перелік осіб, що підлягають запобіжному впливу, а також види такого впливу. Це пояснюється такими обставинами.

По-перше, робота щодо виявлення осіб із підвищеною віктимністю практично не ведеться, що зумовлено, головним чином, відсутністю спеціальних методик виявлення таких осіб і суб'єктів, які здійснювали б цей вид запобігання.

По-друге, складність віктимологічного прогнозування і масштабність самої проблеми в країні, де у процесі віктимізації перебуває більшість населення. Мова може йти лише про осіб з найбільш суспільно небезпечною віктимністю, яка веде до вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів.

По-третє, віктимологічне запобігання нерідко пов'язане із вторгненням у сфери особистого життя людей, яким неможливо пред'являти претензії з позицій кримінального чи адміністративного закону. Тому воно може відбутися тільки за добровільної згоди потенціальних жертв чи на їх прохання. Тут частіше стикаються інтереси суспільства і охоронювані законом права і свободи особистості, порушення яких може бути виправданим виключно необхідністю забезпечення безпеки тих чи інших осіб.

Отже, заходи індивідуального запобігання не повинні протирічити конституційним правам і свободам людини і громадянина, обмежувати сфери приватного, статевого, громадського життя, а стосуватися лише тих суспільних відносин, що врегульовані нормами права.

Об'єкт віктимологічного запобігання. Об'єктом віктимологічного впливу охоплюються інформаційні джерела різного походження, що свідчать про витоки масової, групової, індивідуальної віктимізації та наявність на цих рівнях небезпечної віктимності, на які і спрямовується теорія і практика віктимологічного запобігання злочинності.

Аналіз кримінологічної літератури з проблем віктимології показує, що на різних суспільних рівнях існують і діють різноманітні інформаційні об'єкти соціального і психологічного характеру, з якими пов'язано виникнення і прояви масової, групової чи індивідуальної кримінально небезпечної віктимності і віктимізації.

До соціальних та психологічних чинників віктимізації і віктимності на масовому і груповому рівнях можна віднести такі.

1. Негативні явища, які з 90-х рр. ХХ ст. загалом характеризуються як соціально-економічна криза (а сьогодні до неї додалася і політична) в країні. Її складовими стали зниження життєвого рівня більшості населення. Соціальна сфера щорічно руйнується, порушення соціальних умов набуває системного характеру і впливає на якість життя не тільки незаможних прошарків населення, але й малочисельного «середнього» класу і навіть дрібної буржуазії, які часто вимушені діяти поза правовим полем. Ці та інші негативні обставини призвели до підвищення рівня обездолення, ризикованості, безнадії на офіційну допомогу з боку держави, зменшення соціальної солідарності, справедливості, обережності, безпідставної довіри рекламі, шахраям, злочинцям.

2. Спад виробництва та пов'язане з ним масове безробіття, прогресуюче зростання цін та комунальних тарифів, недоступно високі ставки багатьох форм позитивного дозвілля, майже відверта пропаганда порнографії, проституції, насильства та жорстокості, хоча в Україні і прийняті законодавчі акти, що забороняють або обмежують їх демонстрацію, як стандартів поведінки у суспільстві «крутих» хлопців «капіталістичного етносу», кулачного права, глуму над осо-

бистістю, чесною працею, порядністю та ін., зумовили віктимологічний занепад значних груп населення.

3. Дисфункція сім'ї зумовлює такий віктимогенний (і одночасно криміногенний) стан, як сімейне насильство, бездомність, безпритульність і бездоглядність. Це стосується і дітей, і дорослих. В Україні, за даними преси, 200 тис. безпритульних, бездоглядних дітей; під профілактичним наглядом служб по справах дітей знаходиться більше 145 тис. неповнолітніх випускників інтернатів, притулків. У 20% випадків стають «бомжами», у 15% – вдаються до суїциду.

4. Маргінальність, поширення соціальних патологій серед населення і особливо у молодшому середовищі – алкоголізація, наркотизм, проституція, безпритульність, судимість, зубожіння та ін. Саме вони є супутниками віктимізації.

5. Фактична відстороненість населення від наведення порядку в країні. Байдужість – ось загальний показник відношення значної частини населення взагалі до держави та правопорядку і зокрема до особистої безпеки. Беззаперечно, громадська і політична пасивність населення – це ідеальне сприятливе становище для розгулу насильства та іншого кримінального безкраю, що підвищує рівень реалізації віктимності населення.

6. Правовий нігілізм у державі. Це негативне соціальне явище полягає у легально-офіційному поширенні звичаїв, традицій і норм поведінки злочинців, вихвалення способу життя кримінальної еліти, незважаючи на те, що і пропаганда, і кримінальна субкультура суперечать загальнолюдській моралі (фільми, кліпи, інтерв'ю, барди, шансон та їм подібне). Кримінальна ідеологія виправдовує злочинну діяльність негативною, вважай, віктимною поведінкою потерпілих, які нібито провокують на вчинення злочинів, особливо насильницьких, статевих та ін.

7. Засоби масової комунікації здійснюють своєрідний інформаційний фон, на основі якого людина формує, можливо, переглядає свій світогляд щодо способу і стилю життя, моделей поведінки. Під впливом багато в чому розбещеної інформації людина втрачає позитивні орієнтири щодо соціальних цінностей і особистої небезпеки, перетворюючись на віктимний манекен, яким маніпулюють усі, кому загодно, у тому числі і злочинці.

8. Наявність злочинності як соціального явища припускає процес віктимізації певної частини населення. Злочинність, образно кажучи, мов би паразитує на віктимізації. Масова віктимізація населення нібито підштовхує криміногенну складову суспільства (криміналітет) до різних злочинних проявів.

9. Відставання, а точніше відсутність соціально-правового контролю за процесом віктимізації населення. Держава майже нічого радикального не робить, щоб припинити масову групову віктимізацію.

Зазначені та інші віктимогенні фактори і є об'єктами віктимологічного запобігання злочинності.

Соціальні та психологічні чинники віктимізації і віктимності як об'єкти запобіжного віктимологічного впливу на індивідуальному рівні

Не існує «уроджених жертв», риси яких у свій час намагався виявити Ч. Ломброзо, або «жертв від природи». Але набуті особою фізичні, психічні і соціальні риси і властивості можуть зробити її потенційною жертвою, тобто жертвою особа стає внаслідок індивідуальної віктимізації, під впливом певних соціальних і психологічних чинників. До найбільш поширених, помітних, вагомих об'єктів віктимологічного запобіжного впливу на індивідуальному рівні виступають такі з них, як:

1) рання деморалізація та соціально-психологічна деформація особистості. З поглибленням деморалізації відбувається все більша ізоляція підлітків від соціально-корисних зв'язків, і все більше зростає взаємозв'язок з асоціальним мікросередовищем, в якому людина легко стає або жертвою злочину, або злочинцем;

2) безробіття та відсутність гарантії працевлаштування і отримання нормальної заробітної платні, мізерні пенсії, низький рівень спеціальної забезпеченості, слабка (або взагалі відсутня) кримінологічна поінформованість про злочинні прояви роблять людину надмірно довірливою, необережною, легковажною. Вона стає резервом віктимізації і жертвою таких злочинів, як шахрайство, торгівля людьми, звалтування, вбивство та ін.;

3) легковажне ставлення особи до свого соціального статусу або до виконання функціональних повноважень, які зобов'язують дотримуватися підвищених (іноді простих) правил безпеки, елементарного передбачення можливого розвитку подій;

4) наявність психічних розладів конкретної особи, які порушують адекватність ситуації поведінки жертви. Виявлення і облік таких осіб з психічними аномаліями є центральною організаційною проблемою у сфері соціально-психіатричної профілактики останніх, оскільки ці особи мають підвищений рівень віктимності;

5) провокаційність, конфліктність, деякі негативні риси характеру, кримінальне минуле та інші якості особистості ускладнюють процес її адаптації і підвищують рівень віктимності, у зв'язку з чим вони стають об'єктами віктимологічного впливу;

6) певне місце серед чинників віктимізації відіграє і топографія злочинності, під якою у кримінології розуміється віктимогенна роль внутрішньої архітектоники будівель, ліфтів, природного ландшафту, міжетажних і квартирних розташувань, магазинів, готелів, дитячих установ, шкіл тощо. Ще у XIX ст. А. Геррі, А. Кетле, які здійснили кримінально-географічні дослідження, пов'язували (поряд з іншими наслідками) віктимізацію з моральним рівнем населення окремих районів та їх облаштування;

7) стан житла в Україні, ліфтового господарства, темрява, неосвітлення під'їздів, вулиць, провулків, відсутність засобів швидкого зв'язку з поліцією, страх населення перед злочинністю, складне кримінальне законодавство про необхідну оборону – все це соціальні і психологічні чинники віктимізації людей на індивідуальному рівні. В іноземних літературних джерелах у зв'язку з цим відмічається, що прикладом зменшення віктимізації населення є створення таких об'єктів, котрі виконували б функцію формування середовища, яке спричиняє солідарність мешканців, зокрема шляхом усунення місць, які важко проглядаються, де легко вчинити злочин, а також планування забудов з доброю видимістю; установки в достатній кількості вуличних ліхтарів, і, більш того, антивіктимогенного розпланування скверів, парків та інших осередків спілкування людей. Прикладом є, скажімо, Парк імені М. Горького у м. Харкові;

8) хворобливий стан, певні акцентуації характеру конкретної особи, її підвищена екстравертність, екстравагантність, ризикованість вчинків і висловів, фізичні вади, недостатня освіченість та культура, підвищене навіювання, релігійність тощо.

Існують й інші соціальні і психологічні чинники індивідуальної віктимізації і віктимності, що є об'єктами запобіжного віктимологіч-

ного запобігання, і які обумовлюються як зовнішніми типовими обставинами (конкретні життєві ситуації), так і внутрішніми властивостями і якостями особи.

6.2. Форми і методи віктимологічного запобігання злочинності

В основі спеціально-віктимологічного запобігання злочинності, завдяки якому скорочується віктимізація і усувається віктимність людей на масовому, груповому і індивідуальному рівнях, лежить метод девіктимізації як узагальнена назва віктимологічних напрямів, або конкретних методів запобігання злочинності. Специфічною рисою цих методів є те, що вони спрямовані на зниження потенційної віктимізації і віктимності громадян шляхом здійснення спеціальних заходів, що диференційовані за певними групами населення щодо усунення потенційної віктимізації і віктимності конкретної особи з підвищеним станом уразливості від злочинних посягань.

Такими спеціальними методами і відповідними їм заходами можуть бути:

а) виховно-профілактичний метод, мета якого – закріплення в масовій свідомості ідеї фізичної недоторканності особи – передбачає відповідну роботу серед молоді та учнів шкіл, упровадження програм стримування злочинності, викладання основ віктимології;

б) захисний метод – напрям, у межах якого розробляються і впроваджуються в масову й індивідуальну свідомість людей усвідомлення заходів і засобів захисту і самозахисту, завчасного їх вжиття, актуалізації поняття самозбереження, самоконтролю, які передбачають обережність, пильність, збереження самовладання при злочинних посяганнях;

в) організаційно-управлінський метод передбачає такі заходи, як, наприклад, належна освітленість міст, сіл, територій, дворів, під'їздів; організація сприятливого режиму роботи громадян; захисне обладнання кабін водіїв таксі; устаткування засобів негайного зв'язку населення з поліцією; безпечна архітектура будинків, дошкільних закладів, квартир тощо;

г) обмежувальний метод – це сукупність заходів по виявленню латентних потерпілих від злочинів, потенціальних жертв і запобігання їх ризикової, легковажній, безтурботній та некритичній, а загалом віктимній поведінці;

г) метод нормативного врегулювання питань, пов'язаних з віктимізацією, що припускає орієнтацію на максимальне правове забезпечення діяльності різних суб'єктів запобігання злочинності стосовно осіб, які проявляють віктимність, чим ставлять у небезпечне становище себе і оточуючих людей. Даний метод повинен стимулювати за допомогою законодавчого врегулювання впровадження та розвиток соціально-позитивної поведінки, протидіяти виникненню та дії потенційних віктимногенних і криміногенних об'єктів, їх розповсюдження і модифікації, допомогу жертвам злочинів, відшкодування шкоди злочинцем та ін. Наприклад, Закон України «Про попередження насильства у сім'ї» (2001 р.);

д) просвітницький – метод, спрямований на підвищення рівня кримінологічних і віктимологічних знань серед різних прошарків населення, незалежно від статі і віку;

е) метод подолання віктимного стану охоплює комплекс спеціальних заходів, що націлені на усунення провокуючих вчиненню злочинів чинників (алкогольне або наркотичне сп'яніння, малолітній вік, бездоглядність, конфліктність, можливість заманювання жертви у пастку злочинцем та ін.).

Методами індивідуального віктимологічного запобігання, окрім зазначених вище і розрахованих все ж таки на більш масове запровадження, є переконання, надання допомоги, примус.

Заходи переконання – процес логічного обґрунтування особі думки про підвищену небезпечність її поведінки. На практиці позитивно зарекомендували себе такі заходи, як: індивідуальні і колективні бесіди, обговорення поведінки особи, прослуховування курсу лекцій з віктимології, ознайомлення зі спеціальною літературою з віктимології, законодавчими актами, опублікованою практикою розгляду кримінальних справ та ін.

Заходи спеціальної допомоги полягають у працевлаштуванні, поліпшенні побутових умов, зміна способу життя, отримання престижної спеціальності, лікування, встановлення технічних пристроїв охорони, зміна режиму роботи тощо.

Заходи примусу тягнуть для особи несприятливі наслідки фізичного і психологічного характеру (скажімо, улаштування у приймальники-розподільники для дорослих і дітей, припинення бродяжництва і жебрацтва, офіційне попередження про неприпустимість віктимної провокаційної поведінки та ін.).

Індивідуальне віктимологічне запобігання не виключає усвідомлення особою персонально чи за допомогою будь-якої інформації своєї підвищеної віктимності і прийняття в зв'язку з цим заходів самооборони, самозбереження з дотриманням законності.

Віктимологічне запобігання злочинності здійснюється на різних соціальних рівнях у різноманітних формах діяльності суб'єктів по виконанню його заходів. Форма – це зовнішній прояв діяльності відповідних суб'єктів системи запобігання злочинним проявам.

Найбільш значущими формами, в яких відбувається втілення розроблених заходів вітчизняного віктимологічного запобігання, є такі:

1. Програми і плани заходів віктимологічного запобігання злочинності. Як правило, ці заходи включаються, як складова частина, у державне програмування і планування запобігання та протидії злочинності України. Наприклад, Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки п. 110 передбачала: «Розробити заходи, спрямовані на формування у громадян антикримінальної культури, поширення знань і навичок, необхідних для того, щоб не стати жертвами злочинних проявів насильницького і корисливого характеру, запобігти вчиненню необережних злочинів». Частково це завдання було виконано.

2. Наукові дослідження з низкою практичних рекомендацій стосовно підвищення рівня віктимологічної безпеки громадян у країні. Так, у 2006–2007 рр. Науково-дослідним інститутом вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України був здійснений міжнародний проект «Проблеми захисту прав та законних інтересів потерпілих від злочину». Фахівці у галузі кримінального права, кримінального процесуального права, кримінології, криміналістики розглянули комплекс питань, пов'язаних з жертвою/потерпілим від злочинів. З віктимологічної точки зору, особлива увага була приділена типовим проявам віктимної поведінки від певної групи злочинців, впливу її на формування кримінальної мотивації у злочинців, процесу віктимізації громадян у країні, віктимним запобіжним

заходам, законодавчому та іншому ресурсному забезпеченню віктимологічного запобігання злочинності. У 2008 р. за результатами проведеного дослідження була видана колективна монографія «Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження)» з додатком «Віктимологічне попередження злочинів насильницького та корисливого характеру (заходи, спрямовані на поширення серед громадян знань і навичок, необхідних їм для того, щоб не стати жертвами злочинів насильницького та корисливого характеру)». Ця монографія мала певний науковий і практичний резонанс у вітчизняній і зарубіжній практиці запобігання та протидії злочинності.

3. Брошури, буклети, плакати, пам'ятки запобіжного характеру, метою розробки і розповсюдження яких є зниження рівня віктимності і віктимізації потенціальних жертв злочинів. Скажімо, протягом 2004–2006 рр. Міністерством юстиції України, Академією правових наук України, Інститутом вивчення проблем злочинності були підготовлені і поширені серед громадян пам'ятки, що містять нескладні практичні рекомендації і поради населенню, як не стати жертвою ситуації, типу: «Як не стати жертвою злочинних проявів насильницького і корисливого характеру: пам'ятка для громадян» (2004); окремі невеличкі за форматом і змістом пам'ятки про запобігання віктимізації від грабежів, розбоїв, хуліганства, звалтування, сімейного насильства, шахрайства, необережних злочинів та ін.

4. Мережа консультативних пунктів, центрів соціально-психологічного впливу на громадян, основним завданням яких є інформування населення про способи захисту від злочинів, телефонів довіри; кризових центрів, що здійснюють прийом членів сім'ї, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї, повідомлення служби дільничих інспекторів чи кримінальну поліцію у справах дітей про виявлені факти вчинення такого насильства, вивчення і узагальнення причин й умов конкретних проявів сімейного насильства та ін.

5. Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї. Згідно з Примірним положенням про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї, затвердженим наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23 січня 2004 р. № 38, центр проводить науково-дослідну, науково-методичну та інформаційну роботу з питань агресології і віктимології, що, безумовно, повинно сприяти вдосконаленню віктимологічного запобігання злочинів.

6. Програми правового, організаційно-технічного, соціально-психологічного забезпечення безпеки осіб та надання допомоги свідкам/жертвам злочинів, які беруть участь у кримінальному провадженні. Ці програми мають за мету у першу чергу захист осіб від первинної та вторинної віктимізації. Так, відповідно до Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 р. № 3782/ХІІ правоохоронні органи здійснюють правові, організаційно-технічні та інші заходи, спрямовані на захист життя, житла, здоров'я та майна цих осіб від протиправних посягнень, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя (ст. 1)¹.

7. Віктимологічна поінформованість населення через засоби масової інформації, турагенства про кримінологічну і віктимологічну обстановку на території (у тому числі за кордоном), типові віктимологічні ситуації («пастки»), в яких можуть опинитися громадяни, що не дотримуються правил особистої безпеки, та надання їм практичних порад психологічного, фізичного, технічного характеру як уникнути віктимізації від можливих злочинних посягань.

8. Проведення широких пропагандистських кампаній, роз'яснювальних професійних бесід із певними категоріями населення, зокрема, з батьками, вчителями, працівниками дитячих закладів, педагогами, учнями, студентами, особами похилого віку, пенсіонерами, інвалідами, працівниками охоронних служб, сфер обслуговування, інкасаторами, медичними робітниками, представниками діаспор, мігрантів, працівниками правоохоронних органів та ін. з метою мінімізації особистої та рольової віктимізації.

9. Спеціально створені для потреб віктимологічного запобігання технічні оборонні засоби (зброя, набір індивідуальних захисних пристроїв, бронезилети, протиугонні прибори, навчання прийомам самозахисту, суворе дотримання службових інструкцій, благоустрій території, сигналізація, бронев автомобілі та ін.).

10. Центри адаптації для осіб, звільнених з місць позбавлення волі, громадські формування (наприклад, La Strada), волонтери, які у межах своїх повноважень, можливостей і ресурсів надають матеріальну допомогу і духовну підтримку нужденним і слабо захищеним

¹ Вісн. Верхов. Ради України. 1994. № 11. Ст. 51.

громадянам і віруючим, що також «звужує поле» віктимізації і віктимності населення.

Є й інші форми віктимологічного напрямку запобігання злочинності.

6.3. Відновлення прав жертв злочинів та відшкодування заподіяної їм шкоди

Проблема захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, поновлення їх прав, своєчасного відшкодування шкоди, заподіяної вчиненим злочином, як свідчать результати аналізу законодавства та практики його застосування, залишається надзвичайно актуальною¹. І хоча у багатьох випадках потерпілі можуть за рішенням суду отримати відшкодування шкоди, заподіяної вчиненим злочином (статті 127–130 КПК України), проте в повному обсязі це рідко здійснюється на практиці, а у випадках, коли особу, що вчинила злочин, не встановлено, або вона переховується, чи є неспроможною, – взагалі не здійснюється. Таку ситуацію значною мірою спричинено відсутність ефективного механізму відшкодування потерпілим майнової та моральної шкоди, заподіяної вчиненим злочином.

Розв'язання перелічених вище та інших проблем зумовлює необхідність активізації участі держави у забезпеченні гарантій захисту прав та законних інтересів потерпілих і реального відшкодування заподіяної їм шкоди, розроблення основних напрямів державної політики та стратегії у цій сфері.

Створення реальної системи відшкодування заподіяної шкоди потерпілим, як це, скажімо, здійснюється державою при різних видах аварій, катастрофах, стихійних лихах, бойових дій та ін. – одна з підвалин демократичного суспільства і правової соціально орієнтованої держави, захист прав і свобод громадян. Така система є засобом усунення несправедливості, забезпечення прийнятної якості життя. Необхідною для цього соціально передумовою є вирішення якнайменше трьох основних проблем:

¹ Про Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів: Указ Президента України від 26 груд. 2004 р. № 1560/2004. *Офіц. вісн. України*. 2004. № 52. Ст. 3435.

- суспільної актуалізації забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів;
- створення прозорого і доступного механізму відшкодування заподіяної потерпілому шкоди;
- законодавче забезпечення невідворотності реальності відшкодування шкоди потерпілому.

Суспільна актуалізація забезпечення захисту прав та законних інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, означає, перш за все, зміну ставлення держави і суспільства до цього питання. Суспільство і держава через свої соціальні інститути (установи, організації) ще не приділяють достатньої уваги потерпілим. Суспільство не поінформоване про те, як відшкодовується шкода, яка була заподіяна потерпілим; у якому стані вони перебувають; як ураховуються їх інтереси при помилуванні, амністіях, умовно-достроковому звільненні від подальшого відбування покарання, коли, наприклад, насильник повертається у середовище, яке передувало вчиненню насильницького злочину, і тяжко травмований ним потерпілий живе під страхом зустрічі зі злочинцем. Тому необхідно позитивно оцінити задекларовані в Указі Президента України «Про Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів» від 28 грудня 2004 р. основні принципи захисту прав та законних інтересів потерпілих, що застосовуються у практиці світової спільноти, зокрема, щодо:

- справедливого поводження з потерпілими – повага до їх честі, гідності, виявлення співчуття до них, нейтралізація негативних наслідків злочину, підвищення рівня безпеки особи, суспільства і держави;

- інформованість – усі потерпілі мають право на одержання інформації щодо розгляду справи і прийняття рішення. У процесі досудового розслідування і судового провадження має забезпечуватися право потерпілих на ознайомлення з матеріалами справи, що передбачено ст. 56 КПК України;

- забезпечення відшкодування шкоди – потерпілі повинні мати право на відшкодування заподіяної вчиненим злочином майнової та моральної шкоди, а також шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я, а близькі родичі потерпілого – на компенсацію шкоди, заподіяної йому смертю внаслідок злочину, навіть у тому ви-

падку, коли не встановлено особу, яка скоїла злочин, або якщо вона переховується чи є неплатоспроможною.

Особа, яка скоїла злочин, зобов'язана відшкодувати заподіяну злочином шкоду також у разі звільнення її від кримінальної відповідальності. Як підкреслюється у низці міжнародно-правових актів: у п. 8 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, прийняті Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 40/34 від 29 листопада 1985 р.; Резолюції 1989/57 ЕКОСОП ООН від 24 травня 1989 р.; Європейській конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів від 23 листопада 1983 р.; Рекомендації R (85) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо кримінального процесу, яка рекомендувала всіляко сприяти забезпеченню компенсації завданої потерпілому шкоди; Рекомендації R (87) 18 Комітету міністрів Ради Європи від 17 вересня 1987 р. про спрощення кримінального правосуддя, де підкреслювалася необхідність забезпечення жертвам можливості отримувати компенсацію за допомогою офіційних чи неофіційних правових процедур, а компенсацією шкоди, заподіяної потерпілому, може бути обумовлена відмова від кримінального переслідування тощо, що знайшло відображення у сучасному КПК України. Статтею 127 цього Кодексу передбачається ряд засобів відшкодування (компенсації) шкоди: а) добровільне відшкодування шкоди «підозрюваний, обвинувачений, а також за його згодою будь-яка інша фізична чи юридична особа, має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду, завдану потерпілому, територіальній громаді, державі внаслідок кримінального правопорушення» (ч. 1 ст. 127 КПК України); б) цивільно-правове відшкодування шкоди – «шкода, завдана кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням, може бути стягнута судовим рішенням за результатами розгляду цивільного позову в кримінальному провадженні» (ч. 2 ст. 127 КПК України); в) державне відшкодування шкоди – «шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету у випадках та в порядку, передбачених законом» (ч. 3 ст. 127 КПК України). Деякими нормами Цивільного кодексу України також наголошується право потерпілого отримати відшкодування шкоди (компенсацію), завданої злочином, за рахунок Державного бюджету

України (статті 1177, 1210 ЦК України), однак ними не врегульований порядок та умови такого відшкодування.

Умовами соціальної актуалізації забезпечення захисту прав та інтересів потерпілих від злочинів є відкритість, повнота, доступність кримінально-правової статистики стосовно кримінологічної характеристики особистості потерпілих та процедури відшкодування шкоди, тобто в офіційних даних повинна міститися інформація про соціально-демографічні, фізичні, кримінально-правові, віктимологічні, соціально-рольові та морально-психологічні риси особистості потерпілого / жертви, а також про якість відшкодування шкоди потерпілим. Це дасть широкий громадськості уявлення про реалізацію державою проголошених нею концептуальних принципів захисту прав та законних інтересів потерпілих.

Не менш важливою умовою зазначеної актуалізації є і проведення в країні реально здійснюваних заходів віктимологічного запобігання, про що йшлося вище. Віктимологічне запобігання має за мету, як уже відмічалось, захист майбутніх, потенційних потерпілих / жертв, чим взагалі скорочується їх кількість і загиблість. Суспільство повинно знати про наслідок впровадження віктимологічних заходів, бачити їх здійснення на власні очі і контролювати це через свої соціальні інститути.

Процес суспільної актуалізації даної проблеми і переведення її в русло практичного втілення поступово набуває першочергового значення. Разом з тим для підвищення рівня цього процесу необхідно:

– наполегливе проведення у життя вимоги щодо дотримання державними органами, установами, організаціями, їх посадовими особами і рядовими працівниками законності і справедливого поводження з потенційними і реальними потерпілими. Це повинно бути нормою поведінки посадовців, порушення якої загрожуватиме установленню законом відповідальністю;

– налагодження повноцінної соціально-кримінологічної грамотної кримінально-правової статистики з обов'язковим розділом, присвяченим віктимологічним рисам потерпілих. Сучасна статистика дуже слабо відображає цю сторону кримінальної дійсності;

– правове урегулювання умов і порядку відшкодування шкоди потерпілому, завданої злочином, за рахунок Державного бюджету України;

- законодавче забезпечення невідворотності реальності і своєчасності відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому злочиним;
- практичне і професійне здійснення заходів віктимологічного запобігання під постійним контролем відповідального державного органу, засобів масової інформації та громадськості.

6.4. Міжнародна практика віктимологічного запобігання злочинності

Процеси віктимізації населення вже тривалий час є предметом уваги відомих спеціалізованих інституцій. Щодо цієї проблеми плідною є, зокрема, співпраця фахівців на міжнародних симпозиумах з віктимології.

На першому міжнародному симпозиумі з проблем віктимології, проведеному в Єрусалимі у 1973 р., було розглянуто питання про засади відношення суспільства до жертв злочину. Його учасники також проаналізували терміни «віктимологія», «жертва злочину», «відносини між злочинцем і жертвою».

На другому міжнародному симпозиумі з проблем віктимології, що відкрився в 1976 р. у Бостоні (США), окрім теоретичних проблем порівняльних віктимологічних досліджень зачіпалися і практичні аспекти процесуального становища потерпілого у кримінальному процесі та у заходах віктимологічної профілактики злочинів. На третьому міжнародному симпозиумі з проблем віктимології, що відбувся у 1979 р. в Мюнстері (ФРН), поряд з проблемами методики виявлення потерпілих від злочинів окрему увагу було приділено процесам віктимізації у країнах, що розвиваються.

На четвертому міжнародному симпозиумі, який проходив у Токіо (1982 р.), предметом дискусії стало питання про надмірне розширення обсягу прав потерпілого, що може обмежити кримінально-процесуальні права обвинуваченого, особливо неповнолітнього. Також тут були представлені перші результати практики застосування закону про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів.

У 1985 р. у Загребі на п'ятому міжнародному симпозиумі з проблем віктимології у спектр обговорюваних питань було включено

матеріал щодо специфіки віктимізації різних шарів населення, іноземців і туристів.

На постійній основі науково-організаційну, консультативну та просвітницьку роботу щодо потерпілих здійснюють Всесвітнє товариство віктимології (створене у 1979 р. під егідою ООН) та Європейський форум підтримки жертв злочинів (створений у 1987 р. у Стокгольмі). З 2009 р. при ООН було запроваджено інститут Уповноваженого з питань насильства щодо дітей.

Нормативне ж оформлення прав жертв злочинів на міжнародному рівні відбулося ще у 1977 р. прийняттям резолюції №27 Комітету міністрів Ради Європи про компенсацію збитків жертвам «преднамісного насильства».

Пізніше – у 1983 р. було прийнято Європейську конвенцію про компенсацію збитків жертвам насильницьких злочинів. Конвенція стверджує необхідність розгляду державами – членами Ради Європи стану жертв навмисних насильницьких злочинів та осіб, що знаходилися на їх піклуванні. Згідно зі ст. 2 Конвенції держава має взяти на себе відшкодування збитків, коли їх відшкодування не може бути забезпечено з інших джерел – у випадках вчинення насильницьких навмисних злочинів, що обумовили суттєву шкоду фізичному стану та здоров'ю або смерть потерпілого і він не може це зробити самостійно. Вказане правило поширюється і на випадки, коли злочинець не може бути покараним у порядку кримінального переслідування. У Конвенції передбачено, що відшкодування збитків може бути зменшене чи скасоване з урахуванням поведінки жертви до, під час чи після злочину. Розділом «Міжнародне співробітництво» Конвенція встановлює норми співпраці держав у сфері відшкодування збитків.

Не менш значущою є Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 28 червня 1985 р. № R(85)11 «Комітет міністрів – державам членам відносно становища потерпілого в рамках кримінального права та кримінального процесу». З урахуванням основної функції кримінального судочинства – задоволення та охорони інтересів потерпілого у Рекомендаціях встановлено необхідність додаткової уваги та етичної поведінки з боку поліції по відношенню до потерпілих. Пропонується встановити обов'язки уповноважених осіб щодо інформування потерпілого про можливість надання юридичної та соціальної допомоги, про можливість стягнення компенсації зі злочин-

ця та держави. В розділі «Особливий захист потерпілого» встановлено, що коли це є доцільним, а особливо – коли йдеться про боротьбу з організованою злочинністю, потерпілому та його родині має бути забезпечено ефективний захист від залякування та можливої помсти з боку злочинця.

Суттєва нормотворча робота щодо віктимологічної безпеки та допомоги відбувається й за результатами діяльності Організації Об'єднаних Націй. Зокрема, цією інституцією було прийнято Декларацію основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою (затв. Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 40/34 від 29 листопада 1985 р.), яку обґрунтовано називають Великою хартією жертв.

У Преамбулі Декларації стверджується необхідність прийняття національних та міжнародних заходів забезпечення загального права жертв злочинів та зловживань владою із забезпеченням балансу інтересів жертв та правопорушників. Задля цього державам-учасникам пропонується здійснити заходи законодавчого, профілактичного, реабілітаційного характеру; заходи, спрямовані на виконання етичних норм особами, що працюють із жертвами злочинів; брати участь у міжнародному співробітництві. Щодо останнього Генеральна Асамблея рекомендує реалізувати заходи міжнародного та регіонального рівня для проведення віктимологічних досліджень та обміну інформацією про ефективні способи допомоги жертвам, зниження рівня віктимізації.

У розділі «Доступ до правосуддя та справедливе спілкування» підкреслюється необхідність своєчасної консультативної допомоги жертвам, швидкої компенсації за спричинену шкоду та забезпечення безпеки жертв та їх сімей.

Питанню відшкодування шкоди, завданої потерпілим, присвячені розділи Декларації «Реституція» та «Компенсація». Державам рекомендується при неможливості отримання від правопорушника компенсації спричиненої шкоди забезпечити таку компенсацію, зокрема – розвиваючи систему спеціальних фондів.

У 2000 р. як доповнення до Конвенції ООН проти транснаціональної насильницької злочинності було затверджено Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за це. Стаття 6 даного Протоколу передбачає без-

посередню допомогу жертвам торгівлі людьми – надання належного житла, консультаційної інформації щодо їхніх юридичних прав, медичну, психологічну і матеріальну допомогу; можливість працевлаштування, професійну підготовку; забезпечення фізичної безпеки, а також можливість одержання компенсації за заподіяні збитки.

Проблеми потерпілих від злочинів неодноразово розглядалися на Конгресах ООН із запобігання злочинності та поведження з правопорушниками. Так, на VII Конгресі, що проходив у 1985 р. у Мілані, була прийнята розглянута вище Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою.

На VIII Конгресі, що проходив у Гавані у 1990 р., державам було запропоновано розглянути питання про розробку програм допомоги жертвам злочинів щодо компенсації спричиненої їм шкоди.

IX Конгрес ООН із запобігання злочинності та поведження з правопорушниками прийняв рекомендації щодо дітей-жертв та виконавців злочинів.

X Конгрес (Відень, 2000 р.) розглядав питання альтернативного правосуддя в порядку реституції як більш доцільний варіант відновлення прав потерпілого та ефективного покарання правопорушника у місцевій громаді. У його рішеннях стверджувалась необхідність забезпечити баланс між правами жертви та правопорушника.

У відповідності до міжнародно-правових актів формується національне законодавство щодо захисту прав жертв злочинів. З 1972 р. в Австрії діє Федеральний закон про надання допомоги жертвам злочинів, у ФРН з 1976 р. – Закон про відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів. У Великобританії було прийнято Хартію жертв злочинів (1990 р.), у Сполучених Штатах Америки – Закон про захист жертв и свідків злочинів (1982 р.) та Закон про права жертв злочинів та реституцію (1990 р.).

Ці та інші документи стали нормативною базою для діяльності державних та недержавних національних установ, що забезпечують права потерпілих.

У США значну роботу проводить Американська асоціація посередництва між правопорушником та потерпілим. Зараз вона є організацією міжнародного рівня, яка забезпечує впровадження віктимологічних програм та процедур відновлювального правосуддя по всьому світу.

Вагомою є й діяльність Віктимологічної онлайн-асоціації (Канада), що надає консультативну допомогу юристам-практикам, науковцям-віктимологам, свідкам, потерпілим та іншим зацікавленим особам. З Асоціацією офіційно співпрацюють більш ніж 20 країн світу.

Починаючи з 1987 р., у м. Менхенгладбах (ФРН) за ініціативою Всесвітнього віктимологічного товариства стала видаватися комп'ютерна бібліографія джерел з науковою та практичною інформацією з проблеми жертв злочинів. Названий ресурс фактично став всесвітнім інформаційним координатором цих відомостей.

У більшості західних країн заходи віктимологічної профілактики базуються на теоріях, дієвість яких перевірена практикою. Одна з таких теорій – екологія безпеки – стверджує про вплив на процеси віктимізації факторів культурного характеру, природного ландшафту даної конкретної місцевості, а також ступеня комфортності приміщень, де мешкають люди. Дослідження, проведені у відповідності до цієї теорії, підтвердили впливовість елементів архітектурного стилю великих міст щодо ймовірності вчинення злочинів. Архітектурне проектування населених пунктів з урахуванням цих обставин (розширення будівництва малоповерхових домівок; скорочення кількості тупиків, прохідних дворів, підвалів і підземних переходів; знесення будинків, що визначають «криміногенний ландшафт») отримало важливе віктимологічне запобіжне значення. Зокрема, воно дозволило мешканцям сусідніх будинків швидко відрізнити чужих людей, вільно і безпечно користуватися своєю територією.

У різних країнах реалізується дієва практика втручання в кризові ситуації, коли потенційні жертви злочинів перебувають у стані емоційного порушення (сварки між чоловіком і дружиною, домашнє насильство, сварки між коханцями, випадки жорстокого поводження з дітьми, кризи в міжособистісних відносинах між підлітками і дорослими, надзвичайні напруги між людьми і т. п.). У процесі проведення тренінгу вербальних і невербальних форм комунікації робиться акцент на пошук можливостей для безпосереднього керування ситуацією і перетворення її з небезпечної в належну. За допомогою такого спілкування вдається запобігати агресії при вирішенні міжособистісних конфліктів.

За кордоном затребуваною є практика віктимологічного запобігання злочинам, що базується на властивому всім людям прагненні

до самозахисту і не вимагає значних матеріальних витрат. У багатьох країнах виникли об'єднання на підтримку жертв злочинності, наприклад, так зване «Біле кільце». Також поширюється взаємодопомога населення у формі «асоціацій сусідів», члени яких самостійно або разом з поліцією патрулюють мікрорайони й селища. Показовою також є діяльність організацій самодопомоги у США і Канаді, де особи, що раніше самі постраждали від злочинів, реалізують численні програми соціально-психологічної реабілітації потерпілих. Поширені також неспеціалізовані та спеціалізовані центри допомоги всім жертвам злочинів. В останніх обслуговують тільки жертв деліктів одного виду (наприклад, зґвалтування).

У розвинених країнах вже тривалий час існують інститути компенсації шкоди жертвам злочинів. Так, у Японії ще у 1973 р. було організоване Товариство за введення інституту компенсації потерпілим. За участю цієї організації передбачалася компенсація перш за все сім'ям осіб, загиблих у результаті «жахливих» вбивств, зокрема при масовому терорі угруповань.

У США починаючи з вісімдесятих років почав діяти Федеральний фонд допомоги жертвам, що додатково фінансує дві основні національні програми цього спрямування. Перша програма розрахована на утримання державних, громадських і приватних служб, що займаються допомогою постраждалим від злочинів. Друга – на виплати потерпілим державної компенсації за шкоду, заподіяну злочинцем. У цій країні діє більш 2000 таких програм із захисту жертв злочинів, з них більш 1400 підтримується Мін'юстом.

У Західній Європі та США публікуються численні популярні статті і рекомендації як убезпечити себе, свою родину, житло і власність від злочинних посягань. Також у навчальних закладах – від початкової школи до вишів – проводяться заняття з прикладної віктимології, лекції, тренінги з опанування прийомів самозахисту, вироблення навичок оптимальної поведінки в екстремальних ситуаціях.

Координацію профілактичної діяльності у багатьох країнах здійснюють уповноважені органи (Національні ради та ін.). Основними їх функціями є реалізація та оцінка програм щодо профілактики злочинів, координація діяльності поліції й інших органів у цій сфері, залучення до співпраці населення та засобів масової інформації, науково-дослідна робота, співробітництво із законодавчими органами,

навчальна підготовка. Наприклад, у США створено Національну організацію допомоги жертвам злочинів, при Міністерстві юстиції функціонує Департамент допомоги таким особам.

Фундаментальний підхід у дослідженні процесів віктимізації населення проявився, окрім іншого, в організації та проведенні масштабних віктимологічних досліджень. У 1987 р. на конференції країн – членів Європейського Союзу було прийняте рішення про проведення міжнародного віктимологічного дослідження та підготовки узагальнюючої доповіді щодо віктимізації у різних країнах. На виконання цих рішень у 1992 р. було опитано більш 80 000 респондентів з 41 країни світу. З середини 90-х рр. XX ст. міжнародне дослідження кримінальної віктимізації проводить Міжнародний інститут віктимізації (м. Амстердам).

22 лютого щорічно, починаючи з 1990 р., у світі відмічають Міжнародний день підтримки жертв злочинів.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття віктимологічного запобігання злочинності та охарактеризуйте основні його напрями.
2. Як ви розумієте «об'єкт віктимологічного запобігання»?
3. Що означає «загальносоціальне віктимологічне запобігання»? Які основні його напрями?
4. Охарактеризуйте структуру спеціально-віктимологічного запобігання злочинності.
5. Назвіть підстави індивідуального віктимологічного запобігання злочинності.
6. Конкретизуйте спеціальні та психологічні чинники віктимізації.
7. Які форми і методи віктимологічного запобігання злочинності?
8. Обґрунтуйте положення про відновлення прав жертв злочинів та відшкодування заподіяної їм шкоди.
9. Чим вражає Вас закордонний досвід віктимологічного запобігання злочинності?

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

Розділ 7

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ЗАПОБІГАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИМ ЗЛОЧИНАМ

7.1. Віктимна поведінка жертв злочинів, пов'язаних із насильством у сім'ї, сферах побуту і дозвілля, та запобігання їм

У широкому сенсі під побутом розуміють невиробничу сферу повсякденного життя людини, яке стосується задоволення її матеріальних та духовних потреб. Частіше за все побутові стосунки зводяться до спілкування людини у колі сім'ї, з сусідами або з тими, кого вона вважає за друзів. Як правило, такі взаємини пов'язані із задоволенням суто вітальних потреб у їжі, одязі (взутті), житлі, підтримці фізичного здоров'я, продовженні роду тощо.

Під поняттям «дозвілля» розуміють той час, коли людина не зайнята роботою, будь-якими виробничими справами. У реальному житті побут і дозвілля дуже тісно переплітаються: досить часто більшу частину свого вільного часу (дозвілля) людина, яка орієнтована на пріоритет сімейних стосунків, присвячує побуту. Але трапляються випадки, коли небажання приділяти необхідну увагу побутовій сфері проявляється в ігноруванні сімейних обов'язків, байдужості щодо забезпечення власного та/або сімейного благополуччя. У таких випадках особа віддає перевагу витраті часу на дозвільні розваги. Причому, як правило, вона обирає досить сумнівні, з точки зору культури

та моралі, способи проведення часу. Незбалансованість побуту і дозвілля може тягнути за собою виникнення конфліктних ситуацій як у родинних стосунках, так і поза їх межами.

Найчастіше насильство у сфері побуту пов'язано із конфліктними родинними та/або сусідськими стосунками і може проявлятися у вчиненні злочинів проти громадського порядку та моральності: хуліганство (ст. 296 КК України), жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України), злочинів проти життя та здоров'я особи, як-то: умисне вбивство (ст. 115 КК України), тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, побої і мордування (ст. 126 КК України), погроза вбивством (ст. 129 КК України); злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи та ін. За період 2013–2015 рр. Генеральною прокуратурою України в країні щорічно реєструвалося у середньому 1387 кримінальних правопорушень, пов'язаних із насильством у сім'ї.

Конфлікти між сусідами, як правило, обумовлені порушенням Правил користування приміщеннями житлових будинків у випадках, коли окремі мешканці будинку здійснюють дії, що викликають псування приміщень, приладів та обладнання будинку, порушують правила утримання тварин у домашніх умовах, особливо у випадках, коли громадяни займаються розведенням на балконах і лоджіях худоби, птиці, бджіл тощо; заважають проживанню інших сусідів захаращенням та/або забрудненням сходових клітин та інших допоміжних приміщень будинку. Також викликає справедливе обурення громадян, які проживають у багатоквартирних будинках, голосний спів і крики, користування звуковідтворювальною апаратурою та іншими джерелами побутового шуму з двадцять другої до восьмої години; проведення ремонтних робіт, що супроводжуються шумом, який перевищує санітарні норми, у святкові та неробочі дні, або у робочі дні з двадцять першої до восьмої години.

Ще частіше конфлікти виникають у комунальних квартирах, гуртожитках, коли кілька сімей разом користуються санвузлами, коридором та кухнею. На ґрунті таких порушень досить часто розвивається конфліктна ситуація, яка з часом набуває усталеного характеру і може проявитися у формі правопорушень різного ступеня тяжкості. Фоновими явищами для таких правопорушень, як правило, є асоціальні погляди, правовий нігілізм, алкоголізація однієї або обох сторін конфлікту тощо.

Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» надано визначення насильства в сім'ї, під яким розуміються будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю. При цьому фізичне насильство в сім'ї полягає в умисному нанесенні одним членом сім'ї іншому побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності; сексуальним насильством у сім'ї є протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до дитини, яка є членом цієї сім'ї; психологічне насильство в сім'ї – це насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю; економічним насильством у сім'ї є умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Частіше за все від «домашнього» насильства страждають німечні особи, щодо яких мають місце злочинні прояви з боку більш сильних членів сім'ї. Зазначені злочини вчинюються переважно чоловіками стосовно дружини (співмешканки), неповнолітньої дочки або членів сім'ї похилого віку (батьків винного або його дружини). Дослідження Організації Об'єднаних Націй свідчать, що всюди у світі – як у благополучних, так і в бідних країнах – жінки страждають від побиття, їх гвалтують, порушують їх права на свободу, вбивають, що завдає не тільки страждання окремим особам, а й підриває основу цілих спільнот. Але у сімейно-побутовій сфері трапляються випадки вчинення насильницьких злочинів (аж до вбивства) й проти чоловіків (співмешканців). Значно рідше констатуються насильницькі дії проти рідних сестер (братів), інших родичів або близьких винного – дідусів, бабусь, онуків, дядьків, тіток, племінників та ін.

Причини сімейного насильства коріняться у викривленій системі цінностей та психологічній деформації тих осіб, які вчиняють означені злочинні дії. Відсутність поваги до членів родини, небажання поважати права слабших осіб обумовлені як вадами у ранній соціалізації винного (неналежному вихованні його батьками, дошкільними та іншими освітянськими закладами), так і існуючими у суспільстві поглядами на надлишкову широту повноважень чоловіка по відношенню до інших членів сім'ї, особливо щодо жінки та дітей. Великою мірою сімейне насильство обумовлено позицією суспільства щодо цього явища. Історія розвитку соціуму містить відомості про патріархальність сімейного укладу, обмежену роль жінки як у сім'ї, так і у позасімейних справах. Це підпорядкування суттєво обмежувало можливості жінок відстоювати досить великий спектр їх громадських прав.

Щодо положення жінки та дітей у родині у часи Російської імперії дізнаємося з анонімного пам'ятника російської літератури XVI ст., «Домострой», який, хоч і не мав законодавчого закріплення, але містив у собі правила, поради та повчання, які підтримувалися практично усім суспільством і стосувалися основних аспектів життєдіяльності людини: сімейних стосунків, спілкування з іншими членами соціуму, релігійних питань. Повчаннями «Домострою» наказувалося чоловікові «виховувати свою дружину так, щоб розуміла, як і Богу догодити і до чоловіка свого пристосуватися». А дружині наказувалося чоловікові догоджати і в усьому йому коритися, «а що чоловік накаже, з любов'ю і страхом слухати і виконувати по його повчання». Дітей пропонувалося вчити і «страхом рятувати»: «Карай сина свого в юності його... І не шкодуй, немовляти б'ючи: якщо жезлом накажеш його, не помре, але здоровіше буде, бо ти, страчуючи його тіло, душу його від смерті позбавляєш». Держава воліла не втручатися зайвий раз у сімейні справи, релігійні догмати наполягали на беззаперечному підпорядкуванні жінки та дітей «голови родини». На жаль, сьогодні у соціумі все ще залишилися атавістичні погляди на права жінок та дітей і їх місце у сім'ї. Але доступність інформації про світові стандарти соціальної справедливості сприяє усвідомленню найслабшими прошарками населення своїх прав, свобод та можливостей щодо їх захисту.

Конкретна життєва ситуація вчинення насильницьких злочинів у сім'ї має яскраве конфліктне забарвлення. Досить часто ця ситуація

ускладнюється пияцтвом та аморальною поведінкою чоловіка, що викликає справедливе обурення інших членів родини. У відповідь на це, використовуючи фізичну перевагу, чоловіки досить часто вчиняють насильницькі злочини різного ступеня тяжкості. Важливою детермінантою, яка формує напруженість у сімейному колі, є економічна нестабільність як на рівні суспільства, так і на рівні окремих мікросоціумів, одним із різновидів яких є сім'я.

За узагальненими даними досліджень встановлено, що найчастіше – у 63,5% випадках – насильство у сім'ї вчиняється особами у віці 31–40 років, у 70% сімейні злочинці не займалися суспільно корисною працею, а решта заробляла на життя виконанням «непрестижних» робіт. Результати різних досліджень також свідчать про те, що у 50–73,2% випадків засуджені за означені злочини на момент його вчинення перебували у нетверезому стані. Стан алкогольного сп'яніння винних виступав своєрідним каталізатором їх протиправних дій. Безперечно, що вживання алкоголю знижує здатність контролювати поведінку, але серед чоловіків-кривдників є й такі, що не вживають алкоголь і взагалі не мають шкідливих звичок. Однак вони, як правило, мають суттєві порушення у психіці. З іншого боку, деякі особи, пройшовши курс лікування від алкоголізму, продовжують лишатися агресивними і жорстокими стосовно до близьких. Отже, фоновими явищами насильницької злочинності у побуті та сім'ї є проблеми психічного здоров'я винних, асоціальні погляди, аморальний спосіб життя, прояви культурної та економічної кризи у суспільстві, алкоголізація населення, безробіття тощо.

Відсутність працевлаштування чоловіка у віці, який передбачає максимально можливу соціальну активність, з одного боку, тягне за собою його фінансову неспроможність, а з другого – вимагає активного прояву фізичних сил назовні. Звідси об'єктивно безпідставне прагнення до лідерства, неадекватність сприйняття дійсності у стані алкогольного сп'яніння, деградація особистості, на тлі чого має місце цілком природне обурення інших членів родини. А оскільки досить часто фізичний стан здоров'я злочинця надає йому можливість чинити насильницькі дії щодо більш слабких членів сім'ї, він не вагається це робити, оскільки з точки зору психології такі особи характеризуються відсутністю емпатії, емоційною тупістю, обмеженістю духовного світу тощо. У їх мотиваційній сфері емоційні компоненти свідо-

мости переважають над інтелектуально-оціночними, через що має місце імпульсивний характер процесу прийняття рішення про вчинення злочину.

Але не можна сказати, що такі проблеми оминають сім'ї з більш високим рівнем доходів та освітнього рівня. Контент-аналіз преси свідчить, що мають місце непоодинокі випадки, коли від різних видів насильства страждають члени сімей з багатотисячними та мільйонними статками, отже, не тяжке матеріальне становище є вирішальним фактором насильства в сім'ї.

Як правило, конфліктна ситуація, що передує злочину у побуті та сім'ї, має тривкий характер і досить часто більшість протиправних дій сусідів або агресивно налаштованого члена родини лишаються латентними для правоохоронних органів. Це тягне за собою накопичення психологічної напруги та фізичне виснаження жертв. У зв'язку з цим мають місце випадки, коли злочинець сам стає жертвою – у відповідь щодо нього може бути вчинено насильницькі дії тим, проти кого він чинить правопорушення, або тим, хто захищає слабку жертву. Досить типовими є ситуації, коли порушник правил користування жилими приміщеннями стає жертвою побиття інших сусідів або дружина (співмешканка), захищаючи себе та/або дітей, наносить нападникові тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості аж до вбивства.

Як правило, саме члени сімей, у яких мають місце внутрішні проблеми, обтяжені гострими конфліктними ситуаціями, намагаючись віддалитися від сімейних проблем, обирають такий спосіб проведення дозвілля, який містить у собі небезпеку стати жертвою насильства й поза межами родини. Але обрання небезпечного (з точки зору можливого насильства) способу проведення вільного часу, може бути обумовлено особливостями соціально-психологічних характеристик та уподобань конкретної особи. Взагалі людина може обирати спосіб проведення дозвілля, як у соціально схвалених формах: діяльністю, що спрямована на творчість, культурне самовираження, підвищення своєї духовної культури (відвідування музеїв, бібліотек та ін.), заняттям спортом, танцями, переглядом розважальних програм, концертів, рибалкою, подорожами у межах своєї країни або за кордон тощо, так і, удаючись до асоціальних (антисоціальних) способів проведення вільного часу, як-то: розпиття алкогольних напоїв, вживання наркотиків,

участі у неформальних групуваннях, які орієнтовані на соціально-негативну діяльність, пов'язану із завданням шкоди соціуму, вчиненні суспільно небезпечних діянь. Залучаючись до таких видів проведення вільного часу, що мають низьку або негативну моральну оцінку, людина підвищує рівень своєї віктимності, тобто піддає себе підвищеній небезпеці стати жертвою насильницького злочину.

Специфіка побутового насильства полягає у тому, що жертвами злочинних дій можуть стати усі сторони зіткнення: як ті, що порушують права інших громадян, так і ті, які намагаються самотужки призвати порушників до законослухняного способу життя. У випадку, коли потерпілими стають призвідники конфлікту, їх віктимність обумовлена протиправною, провокуючою поведінкою, особливостями їх соціально-психологічних характеристик, порушенням їх соціально-рольових функцій, підвищеною агресивністю, схильністю до неповаги прав інших осіб, зловживанням алкогольними напоями тощо. Віктимність тих, хто намагається захистити законні права, полягає у недооцінці ступеня ворожнечої налаштованості правопорушника та/або переоцінці власного фізичного потенціалу.

Підвищена віктимність жертв сімейного насильства (а ними, як уже зазначалося, стають найслабкіші члени сім'ї: дружина (співмешканка), діти, престарілі члени родини), перш за все, обумовлена їх фізичною та психологічною слабкістю і, досить часто, фінансовою залежністю. Таке насильство відрізняється циклічністю і поступовим посиленням актів насильства. Дослідження дозволяють виділити основні закономірності існування та розвитку сімейного насильства: починаючись з вербальних форм, які спочатку можуть починатися просто з критики, згодом обертаються приниженнями, образливими висловлюваннями на адресу жертви. Потім від словесних форм кривдник переходить до фізичного насильства: від ізольованої ляпаса, удару до регулярного побиття, яке дедалі стає більш жорстоким, повторюється частіше, і, хоч може чергуватися із вибаченнями та обіцянками змінитися, але насправді продовжується, іноді призводячи до смертельного результату. Спроби жертви розірвати стосунки, піти від насильника, як правило, призводять до загострення конфлікту, нових погроз, посилення психологічного тиску, фізичної розправи. Причому опір жертви також може призвести до тяжких наслідків.

Дуже погіршує становище жінок – жертв сімейного насильства наявність у соціумі міфів про причини насильства в сім'ї, як-то: жінки заслуговують бути побитими, тому й терплять таке ставлення; жінка отримує сексуальне задоволення від того, що її б'є чоловік, якого вона любить; якщо жінці не подобається насильство, то вона завжди може піти від кривдника тощо. Насправді ж жертва опиняється у безвихідному становищі, з якого не може вирватися власними силами.

Віктимна поведінка жертв злочинності у сфері дозвілля полягає у їх особистісних схильностях до асоціальних, ризикованих способів проведення вільного часу, особливостях поведінки, яка характеризується необачливістю, відмові слідувати моральним нормам, зухвалому зовнішньому вигляді, поведінковою тенденцією до порушення не тільки етичних, а й нормативних заборон. Такі жертви за особистісними характеристиками певною мірою схожі з тими, хто чинить щодо них насильство. Але трапляються й такі жертви, віктимність яких полягає у їх небажанні чи нездатності адекватного розуміння небезпечностей, які містить у собі обраний ними спосіб дозвілля. Як правило, частіше за все жертвами «дозвільної» злочинності стають неповнолітні та особи молодого віку, які не бажають чи не мають можливості культурного розвитку. Брак життєвого досвіду ускладнює прогнозування можливих наслідків сумнівних розваг у вигляді вживання алкоголю, наркотиків, схильність до протесту та авантюр обумовлює обрання ними нічного часу для прогулянок, відвідування місць, де збираються особи з кримінальним минулим, тощо.

Запобігання насильству у сфері побуту, у сім'ї та при проведенні дозвілля є важливим завданням не тільки правоохоронних органів, а й інших суб'єктів запобіжної діяльності. Загальносоціальний напрям віктимологічного запобігання побутовому насильству має полягати у підвищенні рівня благоустрою та стандартів проживання громадян у багатоквартирних будинках, зменшенні сектору комунальних квартир, підвищенні загального рівня культури соціуму.

Стосовно віктимологічного запобігання сімейному насильству дуже важливою є позиція суспільства щодо проблем реальних та потенційних жертв таких злочинів і впливаючий звідси обсяг захисту та допомоги найслабкішим членам сім'ї. Профілактична та роз'яснювальна робота з потенційними жертвами повинна проводитися

у дошкільних та шкільних закладах. Суспільство має рухатися у напрямку створення сприятливих умов для укріплення інституту сім'ї, доводити до широких верств населення інформацію про необхідність взаємної поваги між членами родини, підвищувати загальний культурний рівень сімейних стосунків, залучати сім'ї до освітньо-культурного та фізкультурно-оздоровчого способу проведення дозвілля, розширювати мережу сімейних консультацій, виділяти кошти для цільової допомоги сім'ям, які опинилися у скрутному фінансовому становищі або потребують психологічної допомоги.

Концепцією державної сімейної політики передбачено створення умов для дозвілля, культурного відпочинку і оздоровлення всієї сім'ї шляхом: формування індустрії всебічної просвіти населення на основі використання найвищих досягнень людства та історико-культурних надбань Українського народу із залученням до цього засобів масової інформації; розроблення і впровадження інфраструктури сімейного дозвілля і активного відпочинку з урахуванням потреб та інтересів різних вікових груп; забезпечення доступності (за цінами та розташуванням) закладів культури, відпочинку та оздоровлення для дітей і сімей з дітьми; впровадження ефективних форм і методів активного сімейного дозвілля шляхом фізичного виховання і спорту насамперед за місцем проживання населення; розвиток мережі дитячо-юнацьких спортивних шкіл.

Важливим також є забезпечення умов для фактичного встановлення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків на ринку праці; забезпечення належного співвідношення зайнятості у суспільному виробництві та виконанні сімейних обов'язків; сприяння забезпеченню життєвого рівня членів сім'ї не нижче, ніж прожитковий мінімум, установлений законом; розвиток і вдосконалення системи соціальної підтримки сімей з дітьми тощо.

В Указі Президента України «Про невідкладні додаткові заходи щодо зміцнення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя», зазначено недостатність здійснюваних заходів щодо зміцнення моральних та етичних засад у суспільстві, що створює все відчутнішу загрозу національній безпеці держави, гідному майбутньому народу. Тому захист моральності, утвердження в суспільстві загальнолюдських гуманістичних цінностей, здорового способу життя, вдосконалення системи духовного, морально-етичного, патріотич-

ного, правового, естетичного та екологічного виховання перш за все молоді та дітей, забезпечення реалізації відповідних конституційних прав і свобод людини і громадянина, захист прав та інтересів дитини, підвищення суспільного значення сім'ї, утвердження шанобливого ставлення до жінки, постійна турбота про підростаюче покоління, його виховання, широке залучення до цієї загальнонародної справи творчих спілок, органів місцевого самоврядування, всієї громадськості визначено як один із найпріоритетніших напрямів діяльності Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, навчальних закладів, засобів масової інформації та правоохоронних органів.

Жертви насильства у сфері дозвілля, які обирають небезпечні способи проведення вільного часу, як правило, мають невисокий культурний рівень, тому віктимологічне запобігання цьому виду злочинності на загальносоціальному рівні полягає у прищепленні особі орієнтації на такі способи проведення вільного часу, які перманентно підвищують її моральні якості, реалізують інтелектуальний потенціал, розвивають духовно та фізично. Пропаганда таких способів відпочинку сприятиме зменшенню сектора криміногенних розваг, а отже, й зниженню злочинності у цій сфері.

На спеціально-кримінологічному рівні віктимологічної протидії побутовому та сімейному насильству підвищується роль поліцейських, закріплених за відповідними секторами. Також потребують розробки та втілення у життя нормативні акти щодо захисту особистісних прав найслабкіших членів суспільства – жінок, дітей, осіб похилого віку та осіб із фізичними вадами – їх життя, здоров'я, ставової недоторканості, честі та гідності.

Значущою подією у справі поліпшення становища жінок стала IV Всесвітня Конференція ООН (Пекін, 1995) де були прийняті два документи – Пекінська Декларація та Пекінська платформа дій. Пункт 118 Пекінської платформи дій говорить про те, що насильство щодо жінок має історичну основу і виникає з проблеми нерівності між чоловіками і жінками. В остаточній резолюції Пекінської зустрічі йдеться про те, що держави повинні протистояти всім видам насильства по відношенню до жінок і дітей, і це має знайти своє відображення у законодавстві. Затвердження цього стратегічного напрямку на міжнародному рівні дало поштовх для розробки принципів, юридич-

них норм, програм та планів дій по боротьбі із насильством щодо жінок у всьому світі. Моніторингом реалізації Платформи дій займається Комісія зі становища жінок, яка щорічно у березні проводить зустрічі в Нью-Йорку. У 1996 р. була прийнята Резолюція 1996/12 Економічної і Соціальної Ради ООН про викорінення насильства щодо жінок. У грудні 1997 р. було прийнято Резолюцію ООН «Заходи у сфері запобігання злочинності та кримінального правосуддя з метою викорінення насильства щодо жінок». Моніторингом Пекінської платформи дій займається ЮНІФЕМ – UNIFEM (Міжнародний фонд розвитку ООН з питань жінок), який став організатором наступної конференції «Пекін плюс п'ять» у Нью-Йорку у 2000 р.

У квітні 2002 р. Радою Європи були прийняті Рекомендації щодо захисту прав жінок. У цих Рекомендаціях містяться визначення різних форм насильства і пропонуються заходи, які правоохоронні та судові органи повинні застосовувати до підозрюваних і засуджених за насильство щодо жінок. І хоч зазначені Рекомендації не є обов'язковими для застосування, але їх пропонується використовувати для розробки відповідних національних законодавств. Ураховуючи прогресивну орієнтацію України на закріплення у законодавстві демократичних цінностей та розвиток нормотворчої діяльності у відповідності до найвищих надбань людства, слід сказати, що у світлі запропонованих ООН «Типових рамок для законодавства про насильство стосовно до жінок» юридична оцінка форм та проявів насильства по відношенню до жінок варіюються у залежності від конкретного соціального, економічного, культурного і політичного контексту. І поза залежністю від того, якою мірою і наскільки в тому чи іншому законодавстві або у його окремих положеннях розглядаються форми насильства, для кожної форми насильства рекомендується застосовувати всеохоплюючі правові рамки, включаючи заходи щодо запобігання насильству, захисту і підтримки потерпілих (тих, що пережили насильство) і призначення покарання винних, а також заходи, які надають можливість забезпечення повного дотримання закону. Вітчизняне законодавство, що, як уже йшлося, включає фізичне, сексуальне, психологічне та економічне насильство, повністю відповідає Рамковим рекомендаціям законодавства про насильство стосовно до жінок, прийнятим ООН.

Разом з тим аналіз світової практики протидії сімейному насильству свідчить, що правозастосовний аспект притягнення до відпові-

дальності осіб, що чинять сімейне насильство, яке включає психологічне та економічне насильство, є вельми складним. Розглянуті судами справи про насильство у сім'ї виявили той факт, що багато жінок не розраховують на жорсткі судові дії у зв'язку з актами вчиненого щодо них психологічного або економічного насильства. Причому психологічне насильство досить складно довести. Тому вкрай важливо, щоб будь-яке визначення сімейного насильства, що включає психологічне та/або економічне насильство, застосовувалося належним чином і з урахуванням гендерного фактора. Для встановлення того, що конкретна поведінка є насильством, рекомендується спиратися на досвід відповідних фахівців, у тому числі психологів, юрисконсультів, адвокатів і співробітників служб, що надають допомогу потерпілим, які пережили насильство, а також на розробки вчених.

На індивідуальному рівні віктимологічного запобігання щодо осіб, які постраждали від насильства у побуті, у сім'ї або під час дозвілля, можна виділити два основних рівні: профілактична робота із тими, хто входить до «групи ризику» такого насильства, та запобіжна робота з постраждалим від нього. У кожному випадку побутового та сімейного насильства необхідно з'ясувати, з яких причин жертва своєчасно не звертається по допомогу до компетентних органів, не припиняє свої стосунки зі злочинцем. Постраждалі найчастіше пояснюють такий стан речей тим, що їх попередній досвід свідчить, що намагання скористатися чиеюсь допомогою, провокують зростання інтенсивності насильства або кривдник може завдати шкоду тим, кого вони люблять, або тому, що є цінним для них (дітям, домашнім тваринам тощо), і вони приносять себе в жертву заради спокійного життя інших. Жінка часто побоюється, що їй ніхто не повірить, що від неї відвернуться люди, що провину покладуть на неї, відберуть дітей, а чоловік може втратити роботу та ін. Такі страхи можуть навіювати жертві партнер, психологи, суди, священники, родичі та ін. Інколи жертва вважає, що вона ще й досі любить партнера-насильника і залежить від нього емоційно, інколи їй здається, що тільки вона одна може допомогти йому вирішити якісь проблеми (наприклад, позбутися алкогольної/наркотичної залежності, підтримати у побуті, посприяти виходу з депресії тощо).

Крім страхів та уявних переконань, можуть існувати й об'єктивні причини, які суттєво ускладнюють розрив стосунків жертви з парт-

нером. До них належать: відсутність реальних перспектив зміни місця проживання, самозабезпечення (працевлаштування, фінансових ресурсів), відсутність окремого житла для жертви (та її дітей). Специфіка судового провадження, завдяки якому насильство може бути зупинено не одразу, але у довгостроковій перспективі, також може бути неадекватно розцінена жертвою насильства, яка бажає зупинити насильство негайно. Тому вона вважає за краще знов і знов вірити в обіцянки кривдника, що і дійсно може тимчасово допомогати, але у такій ситуації жертва сама провокує недовіру до себе з боку правоохоронних органів, чим збільшує небезпеку свого майбутнього.

Найбільш типовими психічними станами для постраждалих від насильства є: жах, втрата впевненості у собі, посилена пильність, пригніченість, занепокоєння про безпеку аж до розвитку фобій, почуття безпорадності, безнадійності або безсилля, почуття провини, самозвинувачення, думки про самогубство, алкогольна (наркотична) залежність, бажання помсти тощо.

У процесі девіктимізації жертві (потенційній жертві) має бути роз'яснено механізм та закономірності «домашнього» насильства задля того, щоб уже на найперших стадіях вона могла розпізнати небезпеку того, що відбувається стосовно неї, мала можливість прогнозувати подальший розвиток подій та завчасно вжити заходів щодо відвернення несприятливих для себе наслідків.

Основними напрямками роботи з особами, постраждалими від насильства, є: 1) медична допомога; 2) психологічна допомога; 3) навчання способам самозахисту; 4) соціальна допомога.

Представники медичних служб мають не тільки надати кваліфіковану медичну допомогу, а й повинні збирати точну інформацію про характер пошкоджень, отриманих пацієнтами. У випадках, коли фіксуються систематичні звернення однієї й тієї ж особи зі скаргами, які дають підстави підозрювати насильницьке походження тілесних ушкоджень, медичні працівники зобов'язані сприяти юридичному захисту травмованої особи.

Психологічна допомога полягає у процесі подолання жертвою існуючих у неї патогенних комплексів, фобій, позбуття хибних думок. Результатом роботи психолога має бути не тільки зняття психічного тягара з жертви, а й відновлення її у соціумі як людини, яка

може самостійно розпоряджатися собою, відповідати за своє теперішнє становище, планувати майбутнє, розвиватися та самовдосконалюватися. Це, як правило, тривалий і складний процес, який вимагає індивідуального підходу та втручання висококваліфікованого фахівця.

Навчання способам самозахисту може бути ефективним лише за умови вирішення психологічних проблем жертви, оскільки практика свідчить, що навіть спортсмени, які мають високий рівень фізичної підготовки у сфері бойових мистецтв, опиняються у ролі жертви під час дозвілля. І хоч загальноновизнано той факт, що той, хто збирається вчинити насильство, обираючи жертву, орієнтується на її зовнішність (одяг, осанку, погляд, спосіб поведження, особливості розмови тощо), висловлюються також думки про те, що природа віктимності тих, хто зовні має досить упевнений вигляд, ще остаточно не з'ясована.

Соціальна допомога полягає в інформуванні жертви про існуючі служби, які можуть надати їй необхідну підтримку (медичну, психологічну, матеріальну), притулок. Суб'єктами надання такої підтримки можуть бути спеціалізовані органи та установи, які належать до системи органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, та функціонують за рахунок коштів бюджету відповідного рівня, а також аналогічні заклади (кризові центри, тимчасові притулки, сімейні консультації тощо), що створені підприємствами, установами, організаціями, благодійними фондами, об'єднаннями громадян чи окремими громадянами і фінансуються з їх власних коштів.

Питання для самоконтролю

1. Окресліть структуру злочинності у сфері побуту, у сім'ї та під час дозвілля.
2. Дайте узагальнену кримінологічну характеристику особистості тих, хто вчиняє насильницькі злочини у сім'ї.
3. Якими властивостями характеризується жертва насильницьких злочинів у сім'ї?

4. Охарактеризуйте конкретну життєву ситуацію, у якій вчиняються насильницькі злочини у побуті та у сім'ї.
5. Які види насильства виділяють у сім'ї?
6. Які фонові явища сприяють насильницькій злочинності у сім'ї?
7. Охарактеризуйте жертву насильства при проведенні дозвілля.
8. Окресліть міжнародну стратегію у справі подолання насильства в сім'ї.
9. Назвіть основні напрями запобігання насильства у побуті, у сім'ї та під час проведення дозвілля.
10. Які основні напрями роботи з особами, постраждалими від насильства?

7.2. Віктимна поведінка жертв статевих злочинів та запобігання їм

7.2.1. Загальна характеристика статевих злочинів

Статева (сексуальна) злочинність – це сукупність злочинів, спрямованих проти статевої свободи та статевої недоторканості, що вчиняються із погрозою чи застосуванням фізичного, психічного насильства або з використанням безпорадного стану потерпілої особи з метою задоволення сексуальної потреби у природний або збочений спосіб (А. С. Лукаш, 2009). За Кримінальним кодексом України розд. IV «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості» передбачено п'ять статей з відповідними обтяжуючими провину злочинця обставинами, зокрема, зґвалтування (ст. 152); насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153); примушування до вступу у статевий зв'язок (ст. 154); статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155); розбещення неповнолітніх (ст. 156). З офіційних статистичних джерел убачається, що найбільш поширеними злочинами цього розділу є: зґвалтування; насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом і розбещення неповнолітніх (див., наприклад, табл. 7.1).

Таблиця 7.1

**Злочини проти статевої свободи
та статевої недоторканості особи за 2013 р.**

Обліковано злочинів у звітному періоді	Види кримінальних правопорушень	Особами, які раніше вчинили кримінальні правопорушення	Групою осіб	У стані алкогольного сп'яніння	Неповнолітніми або за їх участю
1126		233	34	293	45
508	Зґвалтування	118	20	168	20
292	Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом	66	12	82	15
3	Примушування до вступу у статевий зв'язок	0	0	0	0
71	Статеві злочини з особами, які не досягли статевої зрілості	11	1	12	4
252	Розбещення неповнолітніх	38	1	31	6

Кількісно-якісні показники найбільш поширених статевих злочинів зазнали суттєвих змін за період 2007–2016 рр. Якщо в окремі роки і мали місце певні коливання динаміки цих злочинів, вони не вплинули на тенденцію її різкого скорочення, особливо за останні чотири роки (2013–2016 рр.), що представлено табл. 7.2.

Таблиця 7.2

**Динаміка найбільш поширених статевих злочинів в Україні
за період 2007–2016 рр.¹**

Види статевих злочинів	Роки								
	2007	2008	2009	2010	2011	2013	2017	2015	2016
Згвалтування	878	880	758	635	630	508	421	323	349
Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом	235	184	161	157		292	211	188	214
Розбещення неповнолітніх	307	347	262	267	272	252	208	230	272

Як видно з таблиці 7.2, певне зменшення кількості облікованих у країні статевих злочинів, особливо згвалтування, мало місце впродовж усіх років, які аналізуються. За думкою деяких фахівців, динаміка цих злочинів найбільш наочно демонструє вплив змін у соціально-економічній і соціально-психологічній сферах життєдіяльності суспільства на стан злочинності (О. Г. Кулик, 2011). Навряд чи це так. Статеві злочини високолатентні, де частка прихованих коливається від 90% до 98%. За даними зарубіжних кримінологів, лише 2% жертв сексуального насильства звертаються до органів охорони правопорядку. Але й тут, після деяких маніпуляцій, розслідується не більше 1% поданих заяв жертв статевого насильства (В. В. Лунєєв, 2005). Якщо взяти до уваги, що за останні роки соціально-економічний і соціально-психологічний клімат в Україні не покращився, а суттєво погіршився, то позитивна динаміка статевих злочинів не викликає оптимізму.

Якісну характеристику статевої злочинності надає її структура. Структура (від лат. *structura* – побудова, розташування, порядок) –

¹ Дані за 2012 рік не наводяться у зв'язку зі змінами умов реєстрації злочинів в Україні.

це прийнятий у науці спосіб розподілу, диференціації, «розчленування» наявної множинності – у даному виді статевої злочинності – за певними критеріями на однорідні групи, класи, підрозділи і визначення їх частки (у відсотках) до усіх облікованих статевих злочинів за той чи інший звітний період. Такими класифікаторами у кримінології є: кримінально-правова, кримінологічна і соціально-демографічна структура.

Кримінально-правова структура статевої злочинності являє собою розподіл усієї сукупності облікованих статевих злочинів за такими критеріями, як: стаття, її частина або пункт Кримінального кодексу України; форма вини; ступінь тяжкості злочинів (ст. 12 КК України), форма співучасті; повторність; рецидив злочинів; мотив і цілі вчинення злочинів; спосіб їх скоєння та ін.

За офіційними даними у структурі зареєстрованих статевих злочинів найбільшу частку становили зґвалтування, серед яких у свою чергу питому вагу склали кваліфіковані його прояви (частини 3 і 4 ст. 152 КК України), тобто зґвалтування, вчинені групою осіб; зґвалтування неповнолітньої або неповнолітнього; зґвалтування, що спричинили особливо тяжкі наслідки, а також зґвалтування малолітньої чи малолітнього, які нерідко поєднані з іншими видами злочинних проявів.

Друге місце у структурі статевих злочинів посідають злочини, пов'язані з насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом. Більшість цих злочинів вчинено шляхом застосування такого фізичного насильства, як побой із заподіянням тілесних ушкоджень. Що стосується психічного насильства, то частіше застосовуються такі його види, як погроза фізичного насильства та погроза вбивством. Нерідко злочини вчиняються з використанням безпородного стану жертви – малолітні або особи похилого віку (О. С. Рябчук, 2012).

Розбещення неповнолітніх – третя за поширеністю група злочинів у структурі статевої злочинності (ст. 156 КК України). Розбещення передбачає вчинення дій щодо особи, яка не досягла 16-річного віку (ч. 1 ст. 150 КК України), а також ті самі дії, вчинені щодо малолітньої особи або батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього (ч. 2 ст. 156 КК України). Роз-

пусні дії носять сексуальний характер. Вони можуть набути вигляду фізичних дій (оголення статевих органів винної чи потерпілої особи, мацання їх, вчинення в присутності неповнолітнього статевого акту тощо) або інтелектуального розбещення (оповідання цинічних сексуальних випадків та анекдотів, демонстрування порнографічних зображень, магнітофонних записів такого ж змісту тощо)¹.

За формою вини розглядувані злочини мають прямий умисел, повторність, сукупність і рецидив злочинів. Більшість із них вчиняється одноособово, а є й групові злочини. Ці групи характеризуються попередньою змовою співучасників. У сукупності зі ст. 152 КК України зґвалтування часто поєднується з насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК України), а також з хуліганством, крадіжкою, грабежем, розбоем. За вбивство потерпілого засуджується майже 20% гвалтівників, вбивається близько 15% жертв (А. С. Лукаш, 2008).

Кримінально-правову характеристику статевої злочинності доповнює кримінологічна структура, яка відображає її узагальнену якість за низкою кримінологічних ознак, зокрема: адміністративно-територіальна поширеність («географія» злочинності); види насильства; спосіб, знаряддя, зброя, прийом вчинення та приховування вчинених злочинів; часові виміри (пора року, місяць, день тижня, час доби); тип конкретних життєвих ситуацій перед вчиненням або протягом вчинення цих злочинів; стан потерпілої особи та ін.

За даними кримінологічних та інших емпіричних досліджень статеви́х злочинів (Б. Л. Гульман, О. Г. Кальман, А. С. Лукаш, О. С. Рябчук та ін.), «географія» зазначених злочинів тяжіє до східних областей України, де обліковується більша їх кількість. Це пояснюється низкою чинників, серед яких, по-перше, густина населення, яка на сході є вищою ніж на заході і, по-друге, велика концентрація промислових об'єктів і низка історичних передумов, за яких не були створені відповідні умови для задоволення потреб людей, котрі займалися низькокваліфікованою, важкою та небезпечною працею на виробництві, у поєднанні з сучасною маргіналізацією суспільства. Що стосується місць вчинення статевих злочинів, то серед них до-

¹ Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С. С. Яценко. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ: А. С. К., 2002. С. 324–325.

мінують приватні квартири злочинця і потерпілої особи, парки, сквери, лісопосадки, безлюдні місця, споруди, залишені будинки, ліфти, зупинки транспорту, територія дитячих садків, вулиці тощо (А. С. Лукаш, О. С. Рябчук).

Найбільш поширеним способом вчинення статевих злочинів (за даними цих дослідників) є застосування фізичного і психічного насильства. Фізичне насильство проявляється у виді побоїв з заподіянням тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості. Що стосується психічного насильства, то воно виражається у погрозах побиття, жорстокості або вбивства. З використанням безпорадного стану жертви, особливо за статтями 153 і 156 КК України, було вчинено близько 45% злочинів, при цьому основний його вид – малолітній, неповнолітній або похилий вік жертви (біля 80%). Криміногенною порою року і часом доби є літо і вечірній час.

Одним із найнебезпечніших проявів статевих злочинів є педофілія. За визначенням деяких вчених (наприклад, К. Імелінського, 1987), педофілія – це сексуальне збочення, яке проявляється у прагненні до сексуальних дій із дитьми. У цьому випадку стать дитини не має особливого значення, оскільки тіло дитини, тобто тіло з ознаками незрілості, складає істинний сексуальний стимул, роль якого подібна ролі фетиша. Глобалізація розпусти перетворила педофілію у світову епідемію. За думкою З. Лев-Старовича, педофілія відноситься до однієї з найбільш розповсюджених сексуальних девіацій. Він наводить дані по Польщі. В цій країні з педофілією стикаються від 1% до 3% людей. Серед засуджених за сексуальні злочини близько 45% (приблизно 500 осіб на рік) складають педофіли, в основному чоловіки¹. Про масштабність проявів педофілії свідчать її види (типи): 1) в залежності від статі об'єкта сексуального посягання розрізняють гетеросексуальний, гомосексуальний і бісексуальний варіанти педофілії; 2) в залежності від віку сексуального об'єкта, якому віддається перевага, виділяють: інфантилію (потяг до особи дитячого віку і навіть немовляти); педофілію – сексуальне посягання на дітей від дитинства до пубертата; ефебофілію – потяг до підлітків; 3) в залежності від тривалості і кратності сексуального насильства поділяють на: сексуальне посягання однократного характеру і багатократні сексуальні

¹ Лев-Старович З. Нетипичный секс. М., 1995. С. 248.

посягання, які характеризуються певною тривалістю; 4) за сферою здійснення педофільні дії бувають позасімейні і внутрішньосімейні¹.

Ці положення наводяться з метою показати, що педофілія – не просто окремі прояви сексуальних збочень стосовно дітей і підлітків, а загрозливе доволі розповсюджене явище сексуальної патології, що руйнує моральні устої суспільства. Між тим цій нагальній проблемі в Україні не приділяється належної уваги.

Особистість статевих злочинців представлена чоловіками віком від 14 до 30 років, у більшості своїй неодружені, з середньою освітою, ніде не працювали і не навчалися, хоча і є працездатними. Більш як 1/3 з них мали попередні судимості з відбуванням покарання у місцях позбавлення волі. Зловживаючи спиртними напоями у момент вчинення злочинного посягання, майже 80% перебувало у стані алкогольного сп'яніння; фізично вони розвинені, але у переважній частці чоловіків мало місце порушення психосексуального розвитку.

Що стосується морально-психологічного стану статевих злочинців, то для них за результатами емпіричних досліджень характерними є такі властивості, як: імпульсивність поведінки, порушення емоційного контакту з особами протилежної статі, агресивність, дефекти правосвідомості та утруднення соціальної адаптації, примітивізм і цинізм у поглядах на взаємовідношення між чоловіком і жінкою, байдужість або позитивне ставлення до жіночої статі, статева нестримність, грубість, відхилення у психосексуальній орієнтації по об'єкту і віку потерпілого та ін. (Б. Л. Гульман, О. Г. Кальман, А. С. Лукаш, Ю. М. Антонян, О. С. Рябчук, Д. В. Рівман та ін.).

Особистість злочинця-педофіла має певні особливості. Педофілія буває у підлітків, у дорослих і літніх чоловіків. Педофілія-насильники зустрічаються рідко, частіше за все сексуальне розбещення здійснюється шляхом умовляння, домовленості з жертвою злочину. Як показують психологічні дослідження, педофілія і ефебофілія спостерігаються звичайно в осіб з психоастеничним, істероїдним, астеничним типом психопатії, з акцентуаціями характеру тих самих типів. Причинами цих девіацій можуть бути психосексуальний інфантилізм,

¹ Педофілія: основные криминальные черты: монография / под ред. Ю. М. Антоняна. М.: Проспект, 2012. С. 10–11.

сексуальні фрустрації, зниження сексуальної функції, сексуальні фобії. Переважна більшість педофілів і ефебофілів не перебувають у шлюбі або розлучені. Дуже часто вони росли у неповних сім'ях і отримали викривлене виховання (Б. Л. Гульман). Емпіричні психологічні і психіатричні дослідження підтверджують гіпотезу про те, що в основі формування розладу сексуальних переваг, у тому числі педофілії, лежить складне сполучення соціально-психологічних і біологічних факторів, які створюють передумови до фіксації нетрадиційних сексуальних стимулів. Визначається, зокрема, що існує високий ризик виникнення девіантних форм сексуальної поведінки в осіб, котрі у дитячому віці були піддані сексуальному насильству¹.

В основі детермінації статевої злочинності лежить концепція багаторівневої саморегуляції соціальної поведінки. Виникненню будь-якої, у тому числі протиправної поведінки, передують поява певної потреби, яка у процесі її осмислення людиною обумовлює мотив до пошуку способів її задоволення. Зміст мотиву, як і сам мотив, що збуджує особу до діяльності, залежить від комплексу чинників, різних за природою походження і силою впливу на неї, усвідомлених і неусвідомлених психічних процесів і станів, особистісних настановок, набутих особою у процесі соціалізації, конкретної життєвої ситуації, оточуючого середовища та ін. Тобто статево поведінку особи можна пояснити єдністю соціальних, психологічних, соціально-психологічних та біологічних чинників. Окреме їх розглядування виправдане лише у порядку наукового абстрагування². Статеві злочини – один із різновидів соціальної поведінки на основі викривленої потреби і доцільності певного типу поведінки для її задоволення. Існує думка, що антисупільними є не потреба, а засоби і форма її задоволення, оскільки, мовляв, за своєю природою людина – істота соціальна (А. Ф. Зелінський, 1986). Але як бути з такими сексуальними переверсіями, як гомосексуалізм, педофілія, ексгібіціонізм, некрофілія та ін.? Вважаємо, що в залежності від глибини викривленості потреб, особа «вимушена» визначати об'єкт і засоби їх задоволення. Не слід змішувати

¹ Педофилия: основные криминальные черты. С. 73.

² Гульман Б. Л. Сексуальные преступления. Харьков: ИМП «Рубикон», 1994. С. 4, 5–6.

природні нормальні сексуальні потреби з неприродними. Це важливо з точки зору підходів до запобігання статевим злочинам.

Отже, причини і умови статевих злочинів укорінені у соціальних, психологічних, соціально-психологічних і біологічних чинниках формування і життєдіяльності особистості в суспільстві.

Шлях соціалізації людини є складним і неоднозначним. Соціалізація, тобто засвоєння особою ідей, уявлень, переконань, поглядів, схильностей, переваг, стандартів думок і поведінки, які у поточному і наступному періодах її життя визначають зміст діяльності людини, здійснюється у процесі її взаємодії з різноманітним оточуючим середовищем. Формування мотивів, у тому числі тих, що мають криміногенне значення, відбуваються в таких ланках ланцюга соціалізації, як сім'я, учбовий чи трудовий колектив, неформальні групи, шляхом засвоєння особистістю групових цінностей, починаючи з ранніх етапів онтогенезу. Саме протягом соціалізації з її недосконалістю, видами, протиріччями, перекрученнями, аморальними зразками, поганим впливом тощо відбувається поява і закріплення таких, зокрема, кримінологічних психічних властивостей особи, як агресивність і користолоубство, дезадаптованість до повсякденного буття, інфантилізм, сексуальна неповноцінність (закомплексованість) з її наслідками труднощів і навіть боязні спілкування з дорослими жінками та ін. Як зазначає Ю. М. Антонян, боягузливі і тривожні ті особи, котрі реалізують свій потяг до дітей і підлітків. Вони, як правило, є сексуальними банкрутами, не здатними зав'язувати стосунки і підтримувати сексуальні відносини з дорослими жінками. Сексуальні посягання на дітей і підлітків для таких людей є компенсацією їх недостатності¹. До соціально-психологічних чинників належать: стан статевої моралі і культури членів суспільства, особливо осіб молодіжного віку (а це чоловіки від 18 до 35 років), правосвідомість яких відкидає надбання цивілізованого людства – настановок у сфері статевої поведінки, появи модерністської системи цінностей і формування інших життєвих принципів гендерної моралі, як-то: лібералізація статевої моралі, розповсюдження дошлюбних і позашлюбних сексуальних зв'язків, спрощення ритуалів сексуальних стосунків, легалізація го-

¹ Педофилия: основные криминальные черты. С. 73.

мосексуалізму, поширення дитячої порнографії і проституції, віктимності і віктимізації, алкоголізації і наркотизації, культивуванні сексуального аморалізму, упереджене відношення до фактів сексуального насильства з боку правоохоронних органів, розширення переліку кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення (ст. 477 КПК України). Зазначені та інші обставини (наприклад, конкретна життєва ситуація) соціально-психологічного характеру знижують «поріг сексуальної стриманості» у суспільстві і конкретних суб'єктів.

На мотивацію статевих злочинів суттєво впливають аномалії особистості: різні патології психіки, розумова відсталість, алкоголізм, акцентуації характеру, хвороби тощо, які не виключають осудність особи. Психічні аномалії не є першопричиною статевих злочинів, але вони, безумовно, відіграють важливу роль у формуванні делінквентних і кримінальних схильностей особистості та виступають як катализатори їх реалізації (Б. Л. Гульман, 1994).

7.2.2. Віктимна поведінка жертв статевих злочинів

Статеві злочини мають певну часову протяжність, яка включає зовнішній прояв віктимності, вибір злочинцем жертви, урахування конкретної життєвої ситуації, прийняття рішення на вчинення злочину, процес його здійснення і постзлочинні дії винного і жертви. Тому можна розрізняти ніби три фази прояву віктимності при статевих злочинах, а саме:

- віктимність поведінки у дозлочинний період;
- поведінка в момент і протягом вчинення злочину;
- посткримінальна віктимна поведінка (Б. Л. Гульман, 1994).

При цьому треба брати до уваги особливості віктимної поведінки у трьох означених фазах малолітніх і неповнолітніх потерпілих.

Віктимність поведінки жертв статевих злочинів у дозлочинний період

Слід спочатку зауважити, що за кримінологічними і психологічними дослідженнями частка осіб, поведінка яких перед вчиненням сексуальних злочинів була нормальною, складала (в залежності від

виду статевих злочинів) від 60 до 90% (Б. Л. Гульман, В. Є. Христенко, А. С. Лукаш, О. С. Рябчук та ін.). Тобто потерпілі свідомо чи підсвідомо не брали участь у створенні криміногенної ситуації, не мали наміру до будь-яких сексуальних зв'язків зі злочинцем. В залежності від проявів віктимності можна виділити три типи віктимної поведінки: 1) поведінка-поштовх, коли дії жертви більшою чи меншою мірою сприймаються злочинцем як згода чи натяк на інтимну близькість. Інакше таку поведінку називають провокуючою (кокетство, прояв підвищеної уваги, дружні почуття, закоханість, спільне проведення часу та вживання спиртних напоїв, знайомство у громадських місцях, знаходження у безлюдних місцях та ін.); 2) безвідповідально-байдужа поведінка, що створює об'єктивну можливість вчинення статевих злочинів (безпечна та безвідповідальна поведінка особи, що викликає рішучість на злочинне посягання; надмірно довірлива, навіть наївна поведінка, котра характеризується самовпевненістю, некритичністю в оцінці конкретної ситуації, легковажність, пасивність у припиненні посягання при реальній для цього можливості тощо); 3) поведінка, пов'язана з віктимогенними властивостями жертви, які нею ігноруються або недооцінюються їх можливий вплив на формування злочинного наміру (похилий вік особи, її безпорадний стан, психічні відхилення, емоційна та вольова вразливість, певні соматичні захворювання, що утруднюють опір злочинцю та ін.).

Віктимна поведінка малолітніх і неповнолітніх, які зазнали сексуальних посягань, пов'язана, як правило, з віктимною поведінкою дорослих, що своїми необережними діями віктимізують дітей і підлітків. Разом з тим вікові і деякі психофізичні властивості часто мають при цьому першорядне значення, оскільки саме вони обумовлюють їх віктимність. Незрілість, підкореність авторитету дорослих, довірливість, неосвіченість у сфері статевих взаємовідносин, а також нездатність повно, всебічно оцінювати характер передкримінальної ситуації, передбачати можливі наслідки як інших осіб, так і своїх вчинків – усе це слугує передумовами сексуальних посягань. Сексуальна віктимізація малолітніх і неповнолітніх завжди указує на відсутність соціальної захищеності з боку сім'ї, суспільства, держави, яка тягне за собою бездомність, бездоглядність, сімейне насильство, інцест, педофілію, сексуальну експлуатацію тощо.

Віктимність поведінки жертв статевих злочинів у момент і протягом вчинення злочину

Мова йде не взагалі про поведінку жертви при скоєнні статевого злочину, а про наступний етап прояву віктимності у момент сексуального нападу, коли була реальна можливість уникнути злочинного посягання. В залежності від цього можна виділити такі типи віктимної поведінки:

– відсутність опору, що може бути характерним при такому прояві віктимності, як «поведінка-поштовх», коли жертва, провокуючи сексуальний контакт, розуміє, що ситуація виходить з-під контролю. Була можливість учинити опір, покликати на допомогу, вербально вплинути на свідомість злочинця, припуститися хитрощів та ін., але цього не відбулося;

– пасивна оборона як різновид віктимної поведінки, характеризується у початковий період посягання короткочасною млявою протидією, що спонукає злочинця довести початий злочин до кінця. Пасивною обороною віктимізація жертви посилюється;

– імітована оборона, коли захисна реакція жертви «спрацьовує» на короткий термін, жертва не намагається спричинити злочинцю (підкреслюємо ще раз – при реальній можливості) фізичну шкоду. Пояснюючи цей феномен, В. Є. Христенко зауважує, що на першому місці у жертв статевих злочинів найчастіше перебуває не захист честі та гідності, як це було у 80-х рр. ХХ ст., а острах отримати тілесні ушкодження, каліцтво, смерть, зараження невиліковними хворобами та ін., що веде до боязні чинити будь-який дійсний опір статевому злочинцю¹.

Що стосується віктимної поведінки малолітніх і неповнолітніх у цей період, то вона обумовлюється полімотивністю. Підлітки, поступаючи злочинцю-розбещенцю, часто не розуміють характер і значення сексуальних дій, що пояснюється природними для даного віку ознаками несформованості базових психологічних структур, а також притаманними для дитячого і підліткового віку такими рисами, як підвищена навіюваність, цікавість, бажання стати дорослим, підлеглість, довіра, острах та ін.²

¹ Христенко В. Е. Психология жертвы: учеб. пособие. Харьков: Консум, 2001. С. 137.

² Педофилия: основные криминальные черты. С. 29, 30.

Посткримінальна віктимна поведінка

Не дивлячись на те, що за даними офіційної кримінально-правової статистики динаміка статевих злочинів щорічно суттєво знижується, реальна картина інша. За даними зарубіжних досліджень, поліції стають відомими 1–2% випадків зґвалтування, що свідчить про дуже високий рівень латентності даного та інших видів сексуального насильства. Певною мірою це пояснюється і посткримінальною віктимною поведінкою жертв, яку можна звести до трьох її різновидів:

1) острах публічного розголосу, погіршення соціального статусу, шантаж з боку злочинця, побутовий осуд, які здатні нанести ще більшу шкоду, змушують жертву приховувати факт вчиненого злочину;

2) недовіра до поліції, до судових органів, до її здатності розшукати, доказати вину і покарати злочинця, острах отримати додаткову моральну шкоду, а можливо, і повторну віктимізацію;

3) так званий «стокгольмський синдром», коли жертва основним винуватцем події вважає себе, свою віктимну поведінку, збіг обставин, провокуючий одяг, і примушує жертву сприймати те, що відбулося, як фатальну неминучість, а тому нічим не перейматися.

Відносно віктимної посткримінальної поведінки малолітніх і неповнолітніх відомо, що вона обумовлена як поведінкою дорослих, які з різних мотивів намагаються приховати сексуальні посягання на дітей, так і почуттям страху перед дорослими і батьками, перед злочинцем або сором перед друзями і знайомими, побоювання осуду, глузу і висміювання з їхнього боку, що типово притаманно для підліткового середовища, тощо.

7.2.3. Віктимологічне запобігання статевим злочинам

Віктимологічне запобігання статевим злочинам ґрунтується на загальних положеннях вітчизняної кримінологічної теорії запобігання злочинності, в якій віктимологічне запобігання є складовою її частиною. Саме воно визначає особливості запобігання статевим злочинам на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Загальносоціальні запобіжні заходи здійснюються у державі з далекоглядних цілей. Вони передбачають покращення в ній суспільних відносин у напрямі обмеження, а то й за можливості усунення насильства у різних колах людського буття при вирішенні міжособистісних стосунків і задоволення потреб; підняття рівня правосвідомості громадян, зокрема, найпоширенішого пласта правової свідомості, що формується на основі буденного досвіду людей у сфері правового регулювання, і значною мірою залежить від формальних і неформальних інформаційних джерел (наприклад, ЗМІ, звичаї, традиції, чутки, особистий досвід та ін.). Віктимологічний аспект загальносоціального запобігання статевим злочинам полягає у зменшенні процесу віктимізації і рівня проявів віктимності шляхом кардинальної зміни ставлення людей до самозбереження і упереджаюче забезпечення з боку держави безпеки потенційних жертв сексуальних насильств.

При різноманітності за природою заходів загальносоціального запобігання все ж слід виділити такі основні їх напрями:

– зміцнення моральних та етичних засад у суспільстві з метою посилення захисту моралі, а також збереження культурних традицій у державі від негативного впливу культу насильства, жорстокості, порнографії, наркоманії, сексуальної розбещеності та ін. Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. (зі змінами) спрямований на заборону продукції у будь-якому виді, яка не відповідає моральним критеріям, ображає честь і гідність людини, спонукає негативні інстинкти;

– запровадження програм сімейного виховання, що ґрунтується на чітких моральних принципах. Такі програми повинні спонукати підлітків (а потім і дорослих) розвивати в собі самоконтроль та спрямовувати сексуальну енергію у правильне русло¹;

– розвиток широкомасштабного віктимологічного навчання населення елементарним правилам безпечної поведінки на державному рівні. У першу чергу необхідно розробити і запровадити у виховний процес дитячих установ, навчальних середніх і вищих закладів спеціальні програми щодо викладання основ віктимології;

¹ Василевич В. В., Левченко Ю. О., Соловей О. О. Запобігання дитячій порнографії: вітчизняний та міжнародний досвід: монографія / за заг. ред. О. М. Джуки. Київ: Вид-во ТОВ «НВП» Інтерсервіс», 2013. С. 124–125.

– запобігання бездоглядності, прискорення ліквідації безпритульності та бродяжництва серед дітей та підлітків, розширення мережі відповідних закладів для тимчасового перебування, соціальної реабілітації таких дітей та запровадження для них навчальних планів і програм компенсуючого впливу та ін.;

– розроблення з урахуванням міжнародної практики пропозицій щодо удосконалення державної практики в інформаційній сфері стосовно захисту моральності та затвердження здорового способу життя.

Особливість спеціально-віктимологічного запобігання статевим злочинам полягає у тому, що воно тісно пов'язане і повинно йти паралельно з кримінологічною практикою запобігання цим злочинам і передбачає передусім статеve виховання, котре включає соціально-психологічні, педагогічні, медико-сексологічні аспекти.

Віктимологічна профілактика статевих посягань охоплює систему випереджаючих, обмежуючих, усуваючих і захищаючих особистість заходів, які спрямовані на зниження імовірності стати жертвою статевих злочинів невизначеного кола осіб. Численні заходи даного виду спеціально-віктимологічного запобігання злочинності, що можливо використати з метою зменшення проявів віктимогенного потенціалу суспільства – одного з джерел кримінальної мотивації статевих злочинів, доцільно сформулювати у вигляді узагальнених комплексів.

1. Широкомасштабна на державному рівні інформаційна робота з населенням через мас-медіа, Інтернет та ін., яка включає: поінформованість населення на регіональному (місцевому, районному) рівні, зокрема, і про найбільш типові прояви віктимізації і віктимності жертв сексуального насильства, і коментар щодо того, яким чином можна було б уникнути того, що відбулося, які помилки допущені потерпілим і що необхідно було б ужити у подібних ситуаціях; роз'яснювально-профілактичну роботу з різними верствами і групами населення (діти, молодь, жінки, старше покоління жінок, розумово неповноцінні, психічно хворі, наркомани, алкоголіки тощо); заборону пропаганди насильства, жорстокості, порнографії, сексуальної розбещеності, вільних сексуальних стосунків та ін.; моніторинг на місцевому рівні кримінально вражених місць, де відносно часто вчиняються дії сексуального характеру; правове виховання та навчання з розповсюдженням серед громадян відомостей про необхідну оборону, затримання особи, що вчинила злочин; створення у місцевих ЗМІ постійних ру-

брик, що висвітлювали б криміногенну і віктимогенну обстановку в регіоні, містили б відповіді фахівців (юристів, кримінологів, віктимологів, психологів) на запитання громадян про стан злочинності та шляхи її запобігання.

2. Зменшення практичних можливостей вчинення статевих злочинів шляхом упередження і обмеження використання злочинцями віктимного стану потерпілого: здійснення систематичного патрулювання найбільш кримінально вражених місць, де відносно часто скоюються насильницькі, у тому числі сексуальні посягання з урахуванням часу їх вчинення, виду віктимної поведінки осіб та інші криміногенні і віктимогенні чинники (відсутність світла у нічний час, транспорту, необлагородження парків, скверів, дворів, під'їздів, зелених насаджень біля будівель, дитячих садків тощо); створення реально діючого «зворотного зв'язку» поліції і населення («телефони довіри», «гарячі лінії» та ін.) з метою отримання інформації від населення про різноманітні віктимогенні фактори, небезпечну поведінку і беспорядний стан громадян, дітей; поширення серед населення знань і навичок, що дозволяє усвідомлювати свою віктимну поведінку і уникати криміногенних ситуацій, здатних викликати насильницьке посягання; урахування віктимогенних факторів при архітектурному плануванні споруд, вокзалів, аеропортів, парків, скверів, гаражів, недосконалість обладнання яких сучасними електронними системами спостереження об'єктивно підвищує віктимність жертви; розробка і впровадження індивідуальних засобів захисту і самозахисту від сексуальних посягань та багато інших подібних заходів, які, по-перше, унеможливають або суттєво обмежують чи захищають віктимну особу від статевих злочинів, а, по-друге, змушують і самих громадян підвищити турботу про свою особисту безпеку.

3. Покращення якості профілактичної роботи в маргінальному середовищі, недопущення дитячої бездоглядності і безпритульності, підвищена увага до неблагополучних сімей з метою мінімізації віктимної поведінки.

Індивідуальне віктимологічне запобігання спрямоване, перш за все, на виявлення осіб, які через власну небезпечну поведінку, спосіб життя, професійну діяльність, спеціальний статус, сукупність особистісних якостей, фізичних і психічних особливостей і стану можуть стати жертвами сексуальних злочинів. Крім того,

цим напрямом охоплюється здійснення щодо них і оточуючого середовища відповідного запобіжного впливу з метою активізації їх індивідуальних захисних можливостей, позитивні корекції поведінки, усунення процесу віктимізації і віктимності (Л. В. Чехонюк, 2010).

Уявляється, що основу індивідуального віктимологічного запобігання складає метод девіктимізації поведінки конкретних осіб. Він передбачає усунення віктимності конкретної особи, набір якостей, рис і особливо проявів поведінки якої може сприяти кримінальній сексуальній мотивації злочинця. Реалізація індивідуального віктимологічного запобігання статевим злочинам може відбуватися у вигляді виховально-захисних заходів і порад потенційним жертвам, зокрема: впровадження в індивідуальну свідомість актуалізації понять самозбереження, самоконтролю, якими охоплюються обережність, пильність, збереження самовладання при злочинному посяганні, розповсюдження через Інтернет або публікації пам'яток типу «Як не стати жертвою злочину», плакатів, буклетів, статей, в яких викладаються поради щодо ухилення від долі стати жертвою статевих злочинів (наприклад, відповідально підходити до вибору знайомих, слід уникати проведення дозвілля, сумнівних розваг у компаніях з чоловіками, які знаходяться у нетверезому стані, не сідайте в автомобілі до незнайомих осіб, особливо у вечірній та нічний час, не поспішайте заходити вночі у неосвітлений під'їзд, заходити з незнайомими та підозрілими людьми до ліфту та ін.).

Питання для самоконтролю

1. Надайте кримінологічну характеристику статевих злочинів за 2007–2016 рр.
2. Охарактеризуйте віктимну поведінку та її три фази.
3. Назвіть три різновиди посткримінальної віктимної поведінки.
4. Перерахуйте заходи загальновіктимологічного запобігання статевим злочинам.
5. Які заходи спеціально-віктимологічного й індивідуального характеру живаються для запобігання статевим злочинам?

7.3. Віктимна поведінка жертв вуличного насильства та його запобігання

7.3.1. Загальна характеристика злочинів, вчинених на вулицях

Питання злочинності в кожній країні, зокрема в нашій державі, було і залишається досить актуальним. Вулична злочинність завжди турбувала громадськість і викликала негативні реакції населення. Кожен житель нашої держави має страх стати жертвою вуличних злочинців, і як наслідок, посилюється психологічне напруження в районі, місті, області та країні в цілому. Регламентація та реалізація заходів запобігання та протидії вуличній злочинності постає вагомою проблемою для влади і потребує негайного вирішення.

Організація Об'єднаних Націй у резолюціях 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13 Конгресів віднесла протидію насильству на вулицях у великих містах до пріоритетних напрямів міжнародної політики ООН у сфері запобігання злочинності і кримінального правосуддя. Міжнародна спільнота стурбована масовістю вчинення злочинів на вулицях. За станом їх вчинення можна оцінити безпечність проживання та правопорядку в певній державі (Б. М. Головкін, 2013).

За результатами досліджень Київського інституту проблем управління імені Горшеніна, 75% громадян визнають існування в їхньому населеному пункті місць, де небезпека стати жертвою кримінального насильства найбільш висока. Найчастіше такими є вулиці, прибудинкова територія, зупинки транспорту та інші громадські місця (Київський інститут проблем управління імені Горшеніна, 2011).

У кримінологічній літературі справедливо відзначається, що найбільший страх населення перед злочинністю виникає від кримінальних посягань на вулицях. Побоювання виходити на вулиці в денний і особливо у вечірній і нічний час – одна з характерних ознак кримінальних країн, міст, населених пунктів. Соціологічні опитування показали, що лише 7% опитаних українців почуваються цілком безпечно на вулицях міст, а 54% почуваються в небезпеці.

Над проблемою вуличного насильства працювали такі науковці, як В. В. Василевич, Б. М. Головкін, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін,

О. Г. Кулик, Д. В. Петров, А. В. Півень, В. В. Тіщенко, В. І. Шакур, В. Ю. Шепітько та ін.

За статистичними даними МВС України і Генеральної прокуратури України, щороку в умовах вуличного простору в Україні виявляють близько 44 тис. злочинів. Проведений А. В. Півнем аналіз статистичних даних свідчить, що кількість зареєстрованих «вуличних» злочинів починаючи з 2009 р. постійно зростає: 2009 р. – 35 625, 2010 р. – 40 265, 2011 р. – 52 589. За цей час збільшилася і частка цих злочинів у загальній структурі злочинності з 8,2% до 10, 2% (А. В. Півень, 2013). У 2012–2016 рр. кількість вуличних злочинів зросла у півтора-два рази. А за останні два роки (2014–2015 рр.) різко зросла кількість убивств, грабежів, квартирних крадіжок і викрадень автомобілів. Так, наприклад, у 2014 р. було обліковано 9659 крадіжок з автомобілів, 5693 кишенькові крадіжки, 20 525 грабежів і 3858 розбоїв (більше половини з них мають вуличний характер). У 2015 р. було обліковано 10 789 крадіжок з автомобілів, 6619 кишенькових крадіжок, 22 077 грабежів і 3524 розбої. У 2016 р. було обліковано 13 610 крадіжок з автомобілів, 9602 кишенькові крадіжки, 27 177 грабежів і 3877 розбоїв.

Як відзначає О. Г. Кулик, характер злочинів, що вчиняються у громадських місцях, є відносно стабільним, оскільки в середньому 77,5% діянь належать до категорії невеликої і середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі злочини становлять 22,5%. У 2011 р. структура злочинів, учинених у громадських місцях, була такою: крадіжка – 58,0%, грабіж – 17,2%, хуліганство – 7,1%, незаконне заволодіння транспортним засобом – 2,4%, розбій – 2,1%, умисні тяжкі тілесні ушкодження – 0,9%, умисні вбивства – 0,3%, решта – інші злочини. У середньому за аналізований період 61,9% злочинів, учинених у громадських місцях, становили посягання на вулицях, майданах, у парках, скверах (О. Г. Кулик, 2013).

Вуличні злочини представляють собою різноманітні діяння, передбачені різними статтями Особливої частини Кримінального кодексу України. Однак всі вони мають об'єднуючу ознаку – місце здійснення злочину, а саме вулиця.

Генеральна прокуратура України в своєму наказі від 6 квітня 2016 р. № 139 «Про затвердження Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань» зазначила, що вулицею

вважається відкрита частина території міста чи населеного пункту (крім приміщень та будівель), на якій перебувають громадяни, рухається транспорт і до якої є вільний доступ у будь-яку пору року та час доби. Також вулицею вважається проїжджа частина дороги, у тому числі автомагістралі, тротуари, площі, проспекти, бульвари, набережні, мости, шляхопроводи, естакади, проїзди, зупинки громадського транспорту, парки, сквери, провулки, завулки, двори, за винятком приватних домоволодінь, уключаючи зелені насадження та елементи благоустрою.

А. В. Півнем запропоновано класифікувати вулиці за їх роллю в інфраструктурі міста та характером кримінальних загроз. Так, вони поділяються на: вулиці і магістралі, що знаходяться в центральній частині міста, де зосереджені великі магазини, банки, різні управлінські, владні, політичні структури, економічні та культурні центри; вулиці в інших районах міста і на його околицях, на яких знаходяться представництва різних комерційних фірм, торгіві, промислові підприємства, ринки, ярмарки, магазини; вулиці, прилеглі до розважальних закладів (ресторани, казино, бари, дискотеки, нічні клуби тощо); вулиці, розташовані в районах приватного житлового сектора; вулиці, прилеглі до кварталів житлових багатоквартирних будинків і новобудов, а також двори цих будинків і утворені між ними провулки і тупики; міські парки, сквери та інші місця відпочинку населення; вулиці, прилеглі до стадіонів, палаців спорту, а також зупинки громадського транспорту і підземні переходи, які знаходяться поблизу них; вулиці, що знаходяться поблизу аеропортів, залізничних, річкових (морських) і автовокзалів (А. В. Півень, 2013).

Із кримінологічної точки зору, територіальна або топографічна ознака характеризує місце кримінальної події у зв'язках і залежностях з іншими елементами механізму злочинної поведінки – із мотивацією злочинця і прийняттям рішення, плануванням та підготовкою посягання, способом реалізації злочинного умислу в конкретних умовах простору і часу. На сьогодні є всі підстави визнати вулицю як самостійний інститут соціалізації окремих груп населення (В. М. Дрьомін, 2009).

Вуличне середовище відіграє вагому, а подекуди і визначальну роль у формуванні особистості майбутніх злочинців та становленні їх на шлях вчинення правопорушень і загальнокримінальних злочинів.

Вулиця – це соціальний простір, у межах якого складаються і діють наближені до кримінальних цінності, традиції і звичаї, правила поведінки та взаємовідносини між людьми (Б. М. Головкін, 2013).

7.3.2. Віктимна поведінка жертв вуличного насильства

Вуличні злочини в більшості випадків вчиняються раптово, в темну пору доби, переважно в містах. Значна кількість таких злочинів вчиняється групами злочинців, особами, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Потерпілими здебільшого стають жінки, особи пенсійного віку та діти, і особи, що перебувають в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Причому питома вага жертв вуличних злочинів невинно зростає.

В основному вуличні злочини здійснюються на вулицях біля будинків, будівель (77,6%), на зупинках громадського транспорту (6,9%), пустирях (5,2%), відкритих ринках (3,4%), в парках і скверах (1,7%). При цьому найбільш характерним для вчинення вуличних злочинів часом доби являється час з 18 години до півночі (48,8%), а також з 12 до 18 годин (31,9%).

На вулицях і магістралях, що знаходяться в центральній частині міста, де зосереджені великі магазини, банки, різні управлінські, владні, політичні структури, економічні та культурні центри, існує високий ризик стати жертвою кишенькових крадіжок, шахрайства, викрадень грошових коштів і майна із підприємств, установ, організацій та житла. На вулицях в інших районах міста і на його околицях, на яких знаходяться представництва різних комерційних фірм, торгіві, промислові підприємства, ринки, ярмарки, магазини, є сприятливі умови для крадіжок, грабежів, викрадень транспортних засобів та шахрайства. Нерідко тут реєструються і факти вимагань. Вулиці, прилеглі до розважальних закладів (ресторани, казино, бари, дискотеки, нічні клуби тощо), відрізняються наявністю на них підвищеної концентрації громадян, які, перебуваючи у нетверезому стані, часто агресивно налаштовані проти оточуючих їх людей, що створює умови для вчинення злочинів – хуліганства, грабежів, а іноді й убивств. Вулиці, розташовані в районах приватного житлового сектора, особ-

ливо вразливі для корисливо-насильницьких злочинів. Найчастіше тут жертвами грабежів, розбійних нападів і згвалтувань стають поодинокі перехожі у темний час доби. Злочинцєв в даній ситуації можуть завадити реалізувати намір тільки хороша оглядовість місцевості або наявність сторонніх осіб. На вулицях, що прилегли до кварталів житлових багатоквартирних будинків і новобудов, а також дворах цих будинків і утворених між ними провулках і тупиках найчастіше вчиняються злочини стосовно знайомих осіб на побутовому ґрунті або при спільному проведенні дозвілля. Причому зароджена конфліктна ситуація може починатись зовсім не на вулиці, а, скажімо, в квартирі, й надалі перерости у злочин вже поза приміщенням. Міські парки, сквери та інші місця відпочинку населення найбільш специфічні, оскільки призначені для масового відпочинку громадян, особливо у вихідні та святкові дні. Велике споживання громадянами спиртних напоїв і скупчення значної кількості людей супроводжується підвищеною збудливістю і конфліктністю між ними, що і є причиною виникнення сварок, а згодом і вчинення насильницьких злочинів. Вулиці, прилегли до стадіонів, палаців спорту, а також зупинки громадського транспорту і підземні переходи, які знаходяться поблизу них, відрізняються підвищеним рівнем криміногенності, наприклад, вчиненням групового порушення громадського порядку, умисним знищенням або пошкодженням майна, що перебуває у комунальній власності. Вулиці, що знаходяться поблизу аеропортів, залізничних, річкових (морських) і автовокзалів відрізняються підвищеною концентрацією на них приїжджих з інших міст людей і наявністю у них матеріальних цінностей, що є причиною вчинення крадіжок, грабежів та шахрайства (А. В. Півень, 2013).

Важливого значення набуває необхідність вивчення поведінки жертв. Адже поведінка жертви може спровокувати на вчинення злочину, може сприяти його здійсненню або бути нейтральною. Найчастіше саме демонстрація жертвою наявності цінних речей та великих сум грошей викликає у злочинця остаточну рішучість на вчинення злочину.

Характерною рисою кишенькових крадіжок є те, що під час їх вчинення майже кожен четвертий потерпілий перебував у нетверезому стані, що, зрозуміло, певним чином знижувало контроль не тільки за своєю поведінкою, а і за оточуючими.

Особливістю відносин між злочинцем та жертвою при вчиненні кишенькових крадіжок є те, що вони виникають і розвиваються за ініціативою правопорушника і за пасивної ролі потерпілого. Пасивна роль жертви пов'язана з її особистісними властивостями і виражається в її поведінці. Саме прагнення бути в центрі уваги, мрійливість, звеличення себе у поєднанні з безтурботною, самовпевненою та неуважною поведінкою полегшують злочинцеві вибір потенційної жертви (О. М. Джужа, 2006).

Кишенькові злодії, виходячи із власного кримінального досвіду, спостерігають за поведінкою та психологічними ознаками особи і виявляють таких людей. Так, інколи особи навіть самі провокують на вчинення кишенькової крадіжки. Відвідуючи ринки, магазини, перебуваючи у громадському транспорті, вони безтурботно, необережно демонструють гаманці з грошима, кладуть їх у легкодоступні місця, створюючи тим самим сприятливі умови для вчинення злочину.

38,2% жертв від кишенькових крадіжок мають ознаки екстравертів і такі риси особи, як низький самоконтроль і безпечність, імпульсивну поведінку, схильність змінювати поведінку під впливом певних ситуацій.

Останнім часом у містах України збільшилася кількість учинених кишенькових крадіжок мобільних телефонів школярів. Чимало жертв, виявивши пропажу портмоне чи гаманця, не повідомляють про це правоохоронні органи, зокрема поліцію, оскільки не впевнені, що відносно них було вчинено кишенькову крадіжку, гадають, що втратили, десь залишили або, навіть зафіксувавши крадіжку, не розглядають її як таку, вважаючи, що нічого істотного не викрадено. Саме таке ставлення жертв і впливає на високий рівень природної латентності даного виду злочинів, як і загалом корисливої злочинності (О. М. Джужа, 2006).

Навіть самі злочинці часто заявляють, що саме жертви винні в тому, що відносно них вчинено кишенькову крадіжки, адже цьому сприяла провокуюча поведінка потерпілого.

Вчиненню корисливих злочинів сприяє не тільки необачна та некритична, а іноді навіть провокуюча поведінка, а й вивчення психологічних особливостей особи жертви.

Почастішали випадки крадіжок з автомобілів. Так, у 2015 р. було 11 тис. жертв таких злочинів. Найчастіше розбивають скло, розкривають машини за допомогою брелоків, які ловлять код сигналізації, знімають двірники, ковпаки. У автомобілів преміум-класу знімають

фари. Почастішали випадки сезонного викрадення коліс. За майбутньою жертвою слідкують вже від магазину, у якому вона замінила гуму (Корреспондент.net, 2016).

При детермінації вуличних згвалтувань важливу роль відіграє віктимна поведінка жертви. Найбільш поширеними її видами є спільне вживання спиртних напоїв, стан сп'яніння (за даними спеціальних досліджень, близько 40% жертв перебували в нетверезому стані), легковажна поведінка, що створює враження доступності. Крім матеріалів кримінальних справ, про це свідчать і соціологічні опитування. Дві третіх осіб, які були згвалтовані, визнали, що самі необережно провокували згвалтування і їх пізні протести не сприймалися серйозно (О. М. Джужа, 2006).

7.3.3. Заходи запобігання злочинам, вчиненим на вулицях

Особам, які не хочуть стати жертвою вуличного злодія, слід дотримуватись таких рекомендацій щодо запобігання їх вчиненню: намагатися не перебувати одному на погано освітленій вулиці в темний час доби та малолюдних місцях; якщо ви кудись вийшли, намагайтеся повідомити про це когось із близьких; не носити з собою цінні речі та великі суми грошей, а якщо такі є, зберігати їх у внутрішніх кишенях одягу; якщо помітили, що за вами слідкує підозріла особа, не змінюйте різко траєкторію руху або не вчиняйте якісь несподівані дії, що спровокують злодія, а навпаки, вступіть із ним у невимушену розмову. Для прикладу запитайте котра година, чи як знайти будинок за певною адресою. Як наслідок, ви дезорганізуєте злочинця, в якого виник умисел; уникайте розмови з незнайомими та підозрілими особами тощо.

Та все ж визначальними повинні бути заходи запобігання та протидії з боку органів державної влади. Для дієвої протидії і розроблення заходів важливим є правдивий і реальний аналіз стану злочинів на вулицях. Чим правильнішими і дійсними будуть статистичні показники у даній сфері, тим ефективнішими будуть заходи, що впроваджуватимуться. Важливим елементом також є прогнозування на регіональному та державному рівнях. Розробка рекомендацій у відпо-

відній сфері на теоретичному, науковому та законодавчому рівні зробить вагомий внесок для вирішення даної проблеми.

Принципово нова позиція МВС України має сприяти формуванню позитивної динаміки боротьби з вуличною злочинністю. Вона повинна полягати у відкритій роботі, соціально орієнтованому характері, опитуванні та анкетуванні громадян, посиленій роботі патрульних працівників, негайному реагуванні при виявленні порушень, достовірному обліку малозабезпечених сімей та осіб, посиленому контролі найбільш криміногенних частин населених пунктів.

Важливого значення набуває дослідження індивідуальної віктимності жертв вуличних злочинів. Виявлення осіб з підвищеною віктимністю і прогнозування їх віктимної поведінки є складним завданням. Якщо особа негативно та аморально поводить себе в громадському місті, демонструє зневагу до оточуючих, не контролюючи при цьому ситуацію, то слід негайно припинити її очевидну віктимну поведінку.

Заходи індивідуального запобіжного впливу можна поділити на два види: переконання й допомоги. Заходами переконання є бесіди, роз'яснення того, як не стати жертвою злочину, не допускати випадки пияцтва і аморальної поведінки, забезпечити цілісність свого майна тощо. У центрах психологічної допомоги слід організовувати групові й індивідуальні консультації з потенційними жертвами злочинів, під час яких надавати їм соціально-психологічну та юридичну допомогу, прогнозувати їх індивідуальну поведінку, виявляти й намагатися разом з ними нейтралізувати віктимологічно значимі якості особи (А. В. Півень, 2013).

Отже, аналізуючи стан та динаміку вуличних злочинів, можна зробити висновок, що модернізовані заходи та протидія в цій сфері необхідні на теоретичному, законодавчому, віктимологічному та практичному рівнях.

Питання для самоконтролю

1. Надайте визначення поняття вулиця відповідно до наказу Генеральної прокуратури України від 6 квітня 2016 р. № 139.
2. Розкрийте особливості віктимологічної характеристики жертв вуличних злочинів.
3. Назвіть основні заходи запобігання вуличним злочинам.

7.4. Віктимна поведінка жертв насильства на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості та його запобігання

7.4.1. Загальна характеристика злочинів, вчинених на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості

Статті 24 і 35 Конституції України встановлюють, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками; кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Проте расова, етнічна й національна ненависть та релігійні переконання сьогодні є новим викликом, який рік у рік набуває нових форм, які ще не отримали належної оцінки з боку суспільства. Злочини ненависті є відносно новою проблемою і для вітчизняних кримінологічних досліджень порівняно з аналогічними дослідженнями у західноєвропейських країнах та США. Адже вперше термін «злочини ненависті» визначив американський конгресмен, суддя Джон Коньєрс на слуханнях Конгресу ще у 1985 р.

Над проблемою віктимної поведінки жертв насильства на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості та запобігання їй працювали такі вітчизняні дослідники, як Т. С. Безрук, О. В. Горбачова, Н. В. Дрьоміна-Волок, О. А. Мартиненко, Д. О. Назаренко, В. М. Панькевич, В. В. Рябінчак, А. В. Савченко, Н. В. Скляр та ін.

Психологія неприйняття та відкидання «чужого», поділ суспільства на категорії «ми» та «вони» і як наслідок нетерпимість до представників іншої національності, віросповідання, носіїв мови набуває ознак небезпечної соціальної хвороби, що вимагає невідкладного державного, у тому числі і кримінально-правового реагування. У Кримінальному кодексі України злочини ненависті

закріплені у ст. 67 як обтяжуюча обставина. У статтях 115, 121, 122, 126, 127 та 129 містяться формулювання «з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості» як кваліфікуюча ознака. У національному законодавстві визначення «злочинів ненависті» доводиться виводити із диспозиції ст. 161 КК України «Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками», як «умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками», адже окремого визначення кримінальний закон не містить.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) надає визначення злочинам ненависті як:

«(А) будь-який злочин, зокрема проти життя, здоров'я або приватної власності, об'єкт якого був обраний через дійсний або уявний зв'язок жертви з групою, що характеризується спільними ознаками, які перелічені у частині другій (Б);

(Б) група може мати такі спільні ознаки: існуюча або уявна раса, національне або етнічне походження, мова, колір шкіри, релігія, стать, вік, психічні або фізичні особливості, сексуальна орієнтація, або будь-який інший аналогічний фактор».

У 2013 р. було обліковано 16 кримінальних правопорушень, що пов'язані з порушенням рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань, у 2014 р. обліковано 26 таких правопорушень (динаміка є позитивною і становить 62,5%). За повідомленням Конгресу національних громад України жертвами нападів на ґрунті етнічної і расової ненависті в Україні у період 2010–2014 рр. стала 141 особа. За період з 2009 по 2014 р. Конгресом національних громад України повідомляється про 142 акти вандалізму на ґрунті етнічної та релігійної ненависті в Україні. За-

гальною ж тенденцією, яка спостерігалася протягом здійснення численних моніторинрів, є високий рівень латентності цих злочинів. Часто жертви самі не зацікавлені в оприлюдненні факту злочину (наприклад, нелегальне перебування на території держави, проблеми з реєстрацією, страх депортації, помсти чи осуду) (О. В. Горбачова, 2009).

У різних суспільствах жертвами злочинів ненависті стають різні групи – залежно від особливостей історичного, політичного та конфесійного розвитку країни, від рівня толерантності та відкритості по відношенню до національних меншин. В Україні жертвами злочинів ненависті стають передусім роми, кримські татари, євреї, вихідці з країн Африки, Азії, Кавказу, ЛГБТ-спільноти (О. В. Горбачова, 2009; Н. В. Дрьоміна-Волок, 2012; Д. О. Назаренко, 2013).

Злочини цієї групи виявляються у найрізноманітнішому спектрі дій: від вербальних закликів, спрямованих на розпалювання ворожнечі та ненависті, приниження честі та гідності, до насильницьких дій, включаючи пошкодження майна та вбивство.

Вони можуть докорінно різнитись елементами, але об'єднуються у групу «злочини ненависті» саме завдяки мотиву – ненависті, неризні, нетерпимості до людей, як реальних чи уявних членів відповідної групи. Обов'язковими складовими є злочин та мотив.

Завдяки тривалій діяльності фахівців увесь обсяг злочинів ненависті наразі можна умовно поділити на дві групи. Першу групу складають міжнародні злочини, вчинені на ґрунті ненависті, – геноцид, апартеїд, расова дискримінація, рабство. До другої групи відносять будь-які злочини за національним кримінальним правом, суб'єктивна сторона яких характеризується наявністю мотиву ненависті та спеціального наміру заподіяння шкоди саме носію однієї з перелічених ознак (раса, релігія, національність, мова і т. д.) (ОБСС, 2015).

Основними проявами цих злочинів є: вбивство, фізичний напад/насилля, шкода майну, вандалізм, погрози, заклики до вчинення злочинів, домагання, корекційне насилля.

Щодо мотиву, то він може проявлятися в: уявній необхідності «захисту» від представників інших рас, національностей, релігій; бажанні показати «перевагу» представників однієї раси над іншими; ненависті до представників інших рас, націй або віросповідань.

7.4.2. Віктимна поведінка жертв насильства на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості

У різних життєвих ситуаціях поведінка жертв може провокувати злочини ненависті, бути каталізаторами їх вчинення, наприклад, зневажливе ставлення до цінностей держави, суспільства, в якому вони перебувають; яскраві прояви зухвалої поведінки, публічне засудження національних традицій і релігійних свят та ін. Але є випадки, де саме існування особи може бути причиною ненависті та вчинення щодо неї в подальшому злочинів.

Індикаторами злочинів на ґрунті ненависті виступають: особа злочинця, її належність до молодіжних угруповань, які пропагують агресивність, жорстокість, насилля, націоналістичну та профашистську ідеологію; вік злочинця, як правило, від 14 до 30 років; потерпіла особа має ознаки зовнішності, які притаманні людям африканського, азійського походження; при цьому вік, рівень освіти і культури, належність до будь-якої соціальної групи населення не має значення; у більшості випадків потерпіла особа – одиначка, вона може бути як громадянином України, так і іноземцем або особою без громадянства; характерними способами вчинення насильницьких дій, що спрямовані на спричинення смерті, тілесних ушкоджень, побоїв та мордування є дії в складі групи, побиття ногами із застосуванням підручних засобів та ножів; обстановка злочину обумовлена очевидністю злочину, він носить відкритий, демонстративний характер, дії з приховування слідів злочину та інсценування, як правило, відсутні, місцем злочину є громадські місця. Слід звернути увагу й на те, що не важливо, чи дійсно належить людина до якої-небудь групи. Важливо, чи ідентифікують її як таку злочинці. Тому жертвою злочинів на ґрунті ненависті стають не лише представники меншин, а й представники більшості, яких злочинці помилково прийняли за представника меншини, або які спілкуються чи співпрацюють з представниками меншини (журналісти, адвокати, правозахисники). Такими відмінностями (маркерами, на які реагують нападники) можуть бути: зовнішність (колір шкіри та інші особливості, за якими потенційні злочинці ідентифікують євреїв, ромів, арабів, вихідців з Кавказу, країн Азії тощо); одяг: традиційний одяг релігійної або етнічної групи, особли-

вий одяг субкультури, одяг, який вважається належністю до сексуальних меншин, інші особливості одягу, які сприймаються як маркер належності до «чужих»; символи: релігійні символи, національні або етнічні символи, символи належності до субкультури, символи, які вважаються належністю до сексуальних меншин тощо; інша мова, якщо її почули потенційні злочинці; особливості поведінки, якщо їх помітили потенційні злочинці: хрещення «не тією рукою» або відмова від хрещення, ритуал певної релігії, поцілунок осіб однієї статі тощо (О. Сулова, А. Ярошенко, І. Федорович, 2015).

Експерт Конгресу національних громад України В'ячеслав Лихачов поділяє жертви на групи традиційних меншин, тобто етнічних та релігійних меншин, які вже століттями живуть в Україні (євреї, кримські татари та роми) і групи «нових меншин», до яких зарахує іноземних студентів, бізнесменів, туристів, дипломатів та біженців з Азії, Африки, Кавказу, Близького та Середнього Сходу.

Становище «нових меншин», на думку В. Лихачова, складніше, ніж традиційних, які живуть в Україні декілька століть. Вихідці з Африки, Азії та Кавказу значно частіше стають жертвами злочинів на ґрунті ненависті. Якщо говорити про релігійні меншини, то це, наприклад, євреї, яких легко впізнати за характерними ознаками – одягом, зачіскою і т. д. У випадку з мусульманами приводом для агресії може стати хіджаб. Крім цього, в останній час в Україні розповсюджується такий привід для ненависті, як належність особи до місцевості Криму і Донбасу.

Злочини та інциденти на ґрунті ненависті часто залишають у жертви страх наступних нападів та ще більшого насильства. Крім цього, вони сигналізують, що жертва не визнається частиною суспільства, в якому проживає.

Як показують дослідження, постраждалі від злочинів ненависті відчують більше негативних емоцій, ніж жертви інших злочинів. Бездіяльність або реакція, що принижує гідність жертви, може завдати ще більшої шкоди вже травмованій людині. Така вторинна віктимізація може мати місце, зокрема, коли представники суспільства (правоохоронці, працівники соціальних служб, лікарі чи судді) заперечують або применшують серйозність вчиненого злочину. Для багатьох жертв злочинів ненависті вторинна віктимізація призводить до навіть більшого приниження, деградації та ізоляції.

7.4.3. Заходи запобігання злочинам, вчиненим на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості

Стаття 7 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (від 6 вересня 2012 р.) встановлює основні напрями державної політики щодо запобігання та протидії дискримінації і зазначає, що державна політика щодо запобігання та протидії дискримінації спрямована на: недопущення дискримінації; застосування позитивних дій; створення умов для своєчасного виявлення фактів дискримінації та забезпечення ефективного захисту осіб та/або груп осіб, які постраждали від дискримінації; виховання і пропаганду серед населення України поваги до осіб незалежно від їх певних ознак, поширення просвітницької діяльності у цій сфері.

Основною ж проблемою протидії злочинам ненависті в Україні є проблема порушення кримінального провадження за відповідною статтею Кримінального кодексу України. Загалом працівники правоохоронних органів допускають помилки при кваліфікації відповідних діянь, а жертви неохоче повідомляють про вчинення злочинів на ґрунті ненависті.

Для вирішення цієї актуальної проблеми необхідно внести зміни у політику запобігання злочинам ненависті шляхом створення державного органу по боротьбі з расизмом та расовою дискримінацією; удосконалити систему повідомлень та обліку цих злочинів (наприклад, шляхом активізації інституту перенаправлення жертв, створення лінії довіри); розвивати координацію та співпрацю правоохоронних органів з громадськими організаціями; проводити національні кампанії по здійсненню заходів, спрямованих на боротьбу зі злочинами ненависті (різноманітні культурно-освітні фестивалі).

Питання для самоконтролю

1. Надайте визначення поняття «злочини ненависті» та історію його розвитку.
2. Охарактеризуйте нормативно-правову основу злочинів на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості у кримінальному законодавстві України.

3. Що виступає індикаторами злочинів на ґрунті ненависті?

4. Розкрийте особливості віктимологічної характеристики та особливості вторинної віктимізації жертв злочинів на ґрунті національної, расової та релігійної нетерпимості.

5. Проаналізуйте зміст ст. 7 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

6. Ознайомтеся із діяльністю Конгресу національних громад України.

7.5. Віктимна поведінка жертв торгівлі людьми та її запобігання

7.5.1. Загальна характеристика торгівлі людьми

Торгівля людьми у сучасному світі є одним із найнебезпечніших порушень прав і свобод людини. Суспільна загроза торгівлі людьми, як надзвичайно небезпечного злочину, полягає в посяганні на невід’ємні права людини – право на вільний розвиток своєї особистості, право на повагу до її гідності, на свободу та особисту недоторканність, свободу пересування і вільний вибір місця проживання, право на охорону здоров’я та медичну допомогу, а інколи і право на життя. Торгівля людьми становить значну суспільну небезпеку для жінок, чоловіків і дітей, яких використовують з метою жебракування, сексуальної та трудової експлуатації, та залучення до інших незаконних видів діяльності, які принижують честь та гідність людини. Згідно з дослідженнями Міжнародної організації праці в будь-який момент часу у світі в сучасному рабстві знаходиться 20,9 млн осіб.

Торгівля людьми не оминула жодну країну світу. Не стала винятком і Україна. Як зазначає щорічна доповідь Державного департаменту США про торгівлю людьми від 19 червня 2013 р., «Україна є країною походження, транзиту та поступово стає країною призначення для чоловіків, жінок і дітей, яких піддають примусовій праці та сексуальній експлуатації. Українці стають жертвами торгівлі людьми в Україні, а також у Росії, Польщі, Іраку, Іспанії, Туреччині, Кіпрі, в Сейшельській республіці, Португалії, Чеській Республіці, Ізраїлі, Італії, Об’єднаних Арабських Еміратах, Чорногорії, Великобританії, Казах-

стані та Тунісі. Громадяни іноземних країн, включаючи Молдову, Узбекистан, Пакистан, Камерун та Азербайджан, піддавалися в Україні примусовій праці. Найбільш уразливими до торгівлі людьми є українці, які проживають у сільській місцевості з обмеженим доступом до працевлаштування. Вербувальники часто застосовують до них насильство, обман та боргову кабалу. Жертв торгівлі людьми з метою примусової праці експлуатували у сфері будівництва, сільського господарства, промисловості, домашньої роботи, лісозаготівлі, догляду за дітьми та жебрацтві».

Над проблемою віктимної поведінки жертв торгівлі людьми та запобігання їй працювали такі вітчизняні дослідники, як В. С. Батиргарєєва, Б. М. Головкін, О. В. Дручек, В. О. Іващенко, К. Б. Левченко, О. В. Лисодєд, О. В. Наден, Ю. С. Орел, Ю. В. Раковська, Р. І. Суслов, Л. В. Чеханюк та ін.

Міжнародне визначення торгівлі людьми міститься в Протоколі про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермський протокол). У національному законодавстві поняття торгівлі людьми визначається у ст. 149 КК України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини» та у ст. 1 Закону України «Про протидію торгівлі людьми» як «здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до Кримінального кодексу України визнаються злочином».

У 2013 р. було обліковано 131 кримінальне правопорушення, що пов'язані з торгівлею людьми або іншою незаконною угодою щодо передачі людини, у 2014 р. обліковано 118 таких правопорушень (динаміка є негативною і становить $-9,9\%$), у 2015 р. обліковано 110 правопорушень (динаміка є негативною і становить $-6,8\%$), у 2016 р. обліковано 115 правопорушень.

Типовий портрет жертви такого злочину, як торгівля людьми, створити вкрай складно. Серед виявлених жертв є люди різної статі,

віку, соціального походження, статку. У той же час існують певні групи ризику, які об'єднують особливо вразливих людей, стосовно яких існує висока ймовірність того, що вони можуть стати об'єктами цього злочину. Насамперед до цієї категорії можна віднести представників соціально незахищених і неблагополучних верств населення, які знаходяться у складних життєвих обставинах: членів багатодітних родин та малозабезпечених сімей; одиноких матерів; людей з особливими потребами (як у сфері фізичного, так і психічного здоров'я); самотніх людей похилого віку; жертв насильства в сім'ї; сиріт, дітей, що позбавлені опіки та піклування, «дітей вулиці»; безробітних працездатного віку (особливо тих, хто тривалий час не може знайти собі роботу); безпритульних.

Нова для України група ризику – вимушені переселенці або внутрішньо переміщені особи (ВПО) із зони конфлікту. Станом на лютий 2015 р. за даними ООН в Україні нараховувалося понад 1 млн ВПО. Через невизначеність щодо перспектив подальшого влаштування, побутові складнощі та брак ресурсів (зокрема, фінансових), такі люди є особливо вразливими та схильними до прийняття сумнівних пропозицій вербувальників (О. Мусієнко, В. Дубина, 2015). До нових тенденцій можна також віднести торгівлю людьми терористичними елементами на територіях Донецької та Луганської областей.

7.5.2. Віктимна поведінка жертв торгівлі людьми

Високий ризик потрапляння до тенет торгівців людьми мають: трудові мігранти (насамперед, з нерегульованим статусом); особи, які незаконно виїжджають за кордон чи перебувають там або незаконно в'їхали чи перебувають на території України; особи, які користуються послугами шлюбних агенцій, фірм з посередництва у працевлаштуванні, у тому числі і за кордоном; особи, які займаються модельною діяльністю; особи, які працюють у сфері розваг; особи, які займаються проституцією; особи, які раніше постраждали від торгівлі людьми; алко- та наркозалежні особи.

У плані гендерного аналізу помітною є тенденція до незначної переваги кількості постраждалих осіб чоловічої статі (52%) у порів-

нянні з жінками (48%). Чоловіки стають жертвами торгівлі людьми у віці від 14 до 44 років (87,7%), найбільш віктимною категорією є особи у віці від 25 до 34 років (45,2%). Більшість із них перебувають у скрутному матеріальному становищі (87,6%) (Ю. В. Раковська, 2012). Дослідники зазначають, що чоловіків здебільшого використовують на виробництві. Жінок віком від 18 до 30 років використовують у секс-індустрії, а старших 30 років – в обслуговуванні. Серед постраждалих від торгівлі дітьми переважають дівчата (до 60%) віком від 11 до 18 років, але помітною є тенденція збільшення кількості продажу немовлят (О. В. Дручек, 2014).

Торгівля людьми не є одномоментною дією, а становить собою складний і багатоетапний процес, головною метою якого є експлуатація жертви. Механізм торгівлі людьми у класичному варіанті складається із таких стадій, як вербування, переміщення, передача і експлуатація. Особливості віктимної поведінки жертви існують на кожному із зазначених етапів.

Так, вербування як перший етап торгівлі людьми може здійснюватися через оголошення про працевлаштування або навчання за кордоном у ЗМІ, в соціальних мережах, туристичних, шлюбних та модельних агенціях, фірмах із працевлаштування за кордоном, через листування («наречена поштою») тощо. Особливістю такого вербування є повний або частковий обман майбутньої жертви.

Дослідження проблеми торгівлі людьми свідчать також про те, що останнім часом спостерігається переорієнтація вербувальників на роботу в сільській місцевості та невеличких містах, де існують складнощі з працевлаштуванням і досить низький рівень життя та поінформованості населення. Вербувальники почали ширше використовувати особисті знайомства і зв'язки.

Торгівля людьми, як правило, передбачає будь-яке пересування жертви. Торговці переміщують жертв з їхнього середовища і тримають у місцях, де можуть їх контролювати і утримувати в залежності. Перевезення відбувається найчастіше із супроводом. Це робиться, аби унеможливити ситуації, коли жертва може не прибути до місця призначення. Такий супровід також має на меті зменшення кола контактів жертви з оточенням. На етапі перевезення постраждалі можуть вже зазнавати обмеження свободи пересування та спілкування, грубого поводження, фізичного знущання та іншої шкоди. Нерідко жертв

переховують, використовуючи при цьому різноманітні засоби: укривають у спеціальних приміщеннях, змінюють персональні дані, документи, зовнішність тощо.

Експлуатація є кінцевим етапом торгівлі людьми. Відповідно до визначення, наданого у примітці до ст. 149 КК України, вона включає всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову вагітність, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо.

Найбільш поширеними у сучасному суспільстві вважають трудову та сексуальну експлуатацію. У трудову експлуатацію потрапляють як чоловіки і жінки, так і діти. Чоловіків зазвичай використовують на важких роботах: у сільському господарстві, на будівництві та виробництвах. Їх змушують працювати по 16–18 годин на добу, без вихідних, з порушенням техніки безпеки праці. Часто такі особи повністю ізольовані, проживають в антисанітарних умовах, без належного харчування. Жінок використовують як доглядальниць за хворими або літніми людьми, хатніх робітниць, на підприємствах з пошиття одягу тощо.

У процесі трудової експлуатації на початку роботи постраждалим, як правило, обіцяють заробітну плату після виконання певного обсягу або наприкінці певного терміну роботи. Проте коли через певний час вони починають наполягати на виплаті заробітної плати, їм пояснюють, що жодних коштів вони не отримають і мають працювати стільки, скільки хазяїн вважатиме за потрібне. Будь-який спротив жорстоко карається побоями, обмеженням у пересуванні, голодом, залякуваннями. За результатами досліджень і розслідувань відомо багато випадків, коли постраждалих б'ють, з них знущаються, на їхньому тілі часто можна побачити опіки від цигарок та рубці від порізів. Експлуататори, завдаючи фізичної шкоди, намагаються морально «зламати» людину, підкорити та примусити виконувати все, що їй накажуть.

Сексуальна експлуатація є найприбутковішою для торговців людьми і при цьому має найважчі фізичні та психічні наслідки для постраждалих осіб через постійне фізичне, сексуальне та психологічне насильство, яким вони піддаються. Постраждалих експлуатують

у різноманітних місцях: будинках розпусти, вуличній проституції, саунах та масажних салонах, приватних будинках і квартирах або в агентствах дівчат за викликом. Як правило, їх примушують працювати ненормований час, займатися незахищеним сексом, що робить їх дуже вразливими до всіх видів інфекцій, що передаються статевим шляхом, включаючи ВІЛ-СНІД. Їх також примушують вживати алкогольні напої та наркотичні речовини, щоб зменшити опір особи, зробити її залежною від торговців «живим товаром».

Нерідко постраждали від торгівлі людьми піддаються змішаній експлуатації – зазвичай трудовій та сексуальній, однак можуть траплятися й інші комбінації.

Досить розповсюдженим видом експлуатації є жебракування. Для цього зазвичай використовують інвалідів, дітей, людей похилого віку. У деяких випадках жебраків калічать, щоб викликати співчуття і збільшити розмір прибутків.

Упродовж усього процесу торгівлі людьми, і особливо на стадії експлуатації, жертва ризикує бути втягнуеною у протиправну діяльність. Експлуатація може включати примушування до крадіжок, виробництва та транспортування наркотичних засобів, провозу контрабанди, здійснення інших правопорушень. Експерти стверджують, що щороку відбувається кілька тисяч нелегальних трансплантацій нирок від живих сторонніх донорів. Деякі з них отримані внаслідок торгівлі людьми.

Жертви торгівлі людьми після повернення до нормального життя ще довго відчують наслідки експлуатації: проблеми зі здоров'ям (депресії, загострення хронічних захворювань, порушення сну, пам'яті, статеві хвороби); психічні проблеми (низька самооцінка, підвищена збудливість або ж апатія, суїцидні схильності, нарко/алко-залежність); проблеми емоційної сфери (страх, почуття самотності, суму, безпорадності) (Ю. В. Раковська, 2009).

7.5.3. Запобігання віктимній поведінці жертв торгівлі людьми

На загальносоціальному рівні серед заходів запобігання торгівлі людьми можемо виокремити такі: формування та реалізація ефективної соціальної політики, зменшення рівня безробіття, урегулювання

міграційних процесів, зростання стандартів життя людей, підвищення рівня обізнаності серед населення і особливо серед груп ризику про механізм перетворення на жертву торгівлі людьми (проведення загальнонаціональних інформаційних кампаній, висвітлення у ЗМІ проблеми торгівлі людьми), забезпечення безпеки осіб, які визнані потерпілими від торгівлі людьми, забезпечення відновлення прав постраждалих від торгівлі людьми, виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми, притягнення до відповідальності осіб, причетних до торгівлі людьми, посилення прикордонного контролю, інформування громадськості щодо результатів діяльності у сфері боротьби з торгівлею людьми (статті 9–12 Закону України «Про протидію торгівлі людьми»).

Спеціальний рівень запобігання передбачено ст. 5 Закону України «Про протидію торгівлі людьми», де визначено, що суб'єктами протидії торгівлі людьми є: Президент України, Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади, закордонні дипломатичні установи України та заклади допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми. Також зазначається, що у здійсненні заходів, спрямованих на запобігання торгівлі людьми, беруть участь органи місцевого самоврядування, а також, за згодою, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, громадські організації та окремі громадяни. Стаття 13 Закону України «Про протидію торгівлі людьми» встановлює національний механізм взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми. Основним суб'єктом у системі запобігання торгівлі людьми є Департамент боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми (у складі кримінальної поліції). Так, саме на Департамент покладаються такі завдання: участь у реалізації державної політики у сфері протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним із торгівлею людьми, нелегальною міграцією, правопорушеннями у сфері суспільної моралі, а також внесення на розгляд Голови Національної поліції України та Міністра внутрішніх справ пропозицій щодо формування державної політики в зазначених сферах; запобігання вчиненню, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних із торгівлею людьми, нелегальною міграцією, а також правопорушень у сфері суспільної моралі; моніторинг, вивчення, аналіз і узагальнення ефективності заходів щодо стану боротьби

з кримінальними правопорушеннями, пов'язаними з торгівлею людьми, нелегальною міграцією, а також правопорушеннями у сфері суспільної моралі, у межах компетенції прогнозування криміногенної ситуації в державі і своєчасне інформування керівництва Національної поліції України та інших органів державної влади із зазначених питань (<http://www.npu.gov.ua/uk/>, 2017).

У 2015 р. у місті Одеса Міжнародною організацією з міграції (МОМ) була організована арт-інсталяція «Невидимі», що розповідає справжні історії постраждалих від торгівлі людьми. Цей проект побачили жителі дев'яти регіонів України. За період з січня 2000 р. до грудня 2016 р. МОМ надала комплексну допомогу з реінтеграції 12 846 постраждалих від торгівлі людьми, яка, залежно від індивідуальних потреб кожної особи, включала юридичні консультації та представництво у кримінальному та цивільному суді, медичну та психологічну допомогу, забезпечення притулку, професійну підготовку, надання невеликих грантів для підтримки тих постраждалих від торгівлі людьми, які прагнуть започаткувати власний бізнес, та інші форми допомоги. Більше 420 постраждалих від торгівлі людьми отримали допомогу в рамках програми МОМ з розвитку мікропідприємств та заснували 285 мікропідприємств, створивши приблизно 370 нових робочих місць. З 2002 р. при МОМ працює Медичний реабілітаційний центр, єдиний у своєму роді в Україні, де повне медичне обслуговування та психологічна допомога надаються безкоштовно на безпечній та конфіденційній основі. З 2002 по грудень 2016 р. понад 3000 постраждалих скористалися послугами Центру (<http://iom.org.ua/ua>, 2017).

На індивідуальному рівні доцільним є корегуючий вплив на поведінку груп ризику, особливо членів багатодітних родин та малозабезпечених сімей, самотніх матерів, людей з особливими потребами, самотніх людей похилого віку, жертв насильства в сім'ї, сиріт, дітей, що позбавлені опіки та піклування, «дітей вулиці», безробітних працездатного віку і безпритульних, осіб, які займаються модельною діяльністю і осіб, які займаються проституцією. Позитивно себе зарекомендували індивідуальні і колективні бесіди з такими особами, надання порад щодо можливостей і порядку офіційного працевлаштування за кордоном, поведіння із особистими документами, процедури перетину державного кордону, попередження їх про мож-

ливий механізм залучення у торгівлю людьми та наслідки від цього злочину. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми» від 23 травня 2012 р. №417 визначає процедуру встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми (додатки 1, 2, 3 до Порядку).

Актуальним завданням залишається розвиток міжнародного співробітництва у сфері протидії торгівлі людьми. Так, наприклад, значну багаторічну допомогу у запобіганні торгівлі людьми та соціальній роботі із постраждалими особами надає Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна».

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте нормативно-правову основу торгівлі людьми у кримінальному законодавстві України.
2. Назвіть групи ризику у сфері торгівлі людьми. Як відбувається вербування жертви? Опишіть віктимологічну складову її поведінки під час вербування.
3. Проаналізуйте зміст статей 9–13 Закону України «Про протидію торгівлі людьми».
4. Ознайомтеся із діяльністю міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна».

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЗАПОБІГАННЯ ЇМ

8.1. Віктимна характеристика жертв крадіжок та запобігання їм

8.1.1. Загальна характеристика крадіжок

Крадіжки займають найбільшу питому вагу в структурі злочинності. В розвинутих країнах вони складають приблизно 80%, а в цілому в світі – близько 70%. Вони належать за класифікаційними ознаками до корисливих ненасильницьких злочинів. Як відомо, стан явища в кримінології визначається такими поняттями, як рівень, коефіцієнти, структура та характер його. Окремими показниками є динаміка, яка характеризує основні тенденції зміни явища в часі. За офіційними статистичними даними маємо такі показники кількості облікованих крадіжок (див. табл. 8.1):

Таблиця 8.1

№ з/п	Показники	Роки			
		2013	2014	2015	2016
1	Обліковано кримінальних правопорушень	563 560	529 139	565 182	592 604
2	Обліковано крадіжок	242 789	226 833	273 756	312 172
3	Питома вага крадіжок (у %)	43,1	42,9	48,4	52,7
4	Динаміка крадіжок (у %)	100	93,4	112,8	128,6
5	З них із квартир	17 450	18 992	21 379	27 204
6	Динаміка крадіжок із квартир (у %)	100	108,8	122,5	155,9

За нашими даними, крадіжки складають меншу питому вагу, ніж в інших країнах світу, але це свідчить про низьку обліково-реєстра-

ційну дисципліну, а також про те, що рівень латентності цих злочинів в Україні достатньо високий.

Види крадіжок за ступенем розповсюдженості поділяються на: квартирні, вуличні, автотранспорту, кишенькові та ін. Їх усіх об'єднує лише таємність розкрадання. Способи ж учинення злочинів, особистісні та поведінські характеристики злочинців та їх жертв (потерпілих), а також ситуативний компонент кримінологічного механізму істотно відрізняються.

У першу чергу, це крадіжки кишенькові – 26,9%, крадіжки із автомобілів, грошей або майна за місцем роботи – 10,1%, крадіжка з квартири – 7,9%; крадіжки на дачі (речей, господарського інвентарю, продуктів) – 6,8%, крадіжки товарів із магазину – 3%. З урахуванням ситуації в країні можна передбачати зростання жертв злочинних посягань від злочинів проти власності, особливо крадіжок.

У 2015 р. в Україні зросла кількість крадіжок майже всіх видів: із складів, баз, магазинів та інших торговельних точок (19977, + 13,8%); з квартир (21379, + 12,6%); з дач, садових будинків (6479, + 37,9%); з автомобілів (10790, + 11,7%); речей у пасажирів (2630, + 22,4%), кишенькових крадіжок (6626, + 16,3%). (О. Г. Кулик). В 2016 р. зростання було ще більшим. Так, крадіжки з квартир зросли на 27,2%; автомобілів на 26,2% порівняно до 2015 р.

Існує точка зору, що крадіжкам не притаманна висока латентна віктимізація. Але необхідно при цьому мати на увазі, що істотну кількість серед облікованих кримінальних правопорушень складають кишенькові крадіжки, яким притаманний, на нашу думку, високий рівень латентної віктимізації.

Масштаб віктимізації від крадіжок значно перевищує кількість потерпілих, тому що завжди фактичними жертвами є й інші особи, так звані «рикошетні» жертви (Б. М. Головкін), які також постраждали від цього злочину. Цю обставину необхідно враховувати при оцінці віктимологічної сторони крадіжок, тому що реальні жертви залишаються діючими особами кримінологічної ситуації в її віктимологічній складовій. В окремих випадках жертви виступають як співавтори віктимонебезпечної ситуації, впливають на розвиток посткримінальної ситуації, і від них нерідко залежить збереження або ліквідація віктимонебезпечної обстановки. Вік, соціальний статус, особистісні якості потерпілих від крадіжок менш значущі, ніж при

деяких інших видах злочинів. Але вони часто створюють умови, які сприяють вчиненню крадіжок, а інколи їх провокують. Це стосується в першу чергу квартирних та кишенькових крадіжок, коли потерпілими є малолітні особи або особи похилого віку.

Згідно з точкою зору Б. М. Головкіна структурними показниками крадіжок є такі: за місцем посягання, складом вилученого майна, способом вчинення, сезонним коливанням та часом вчинення, ступенем організованості та стійкістю умислу.

За місцем посягання домінують крадіжки із проникненням до житла (квартири, приватні будинки, дачі, садові будинки); за ними йдуть крадіжки, вчинені на об'єктах торгівлі (магазини, склади, бази, інші торговельні точки); за ними йдуть крадіжки із транспортних засобів та крадіжки у натовпі («кишенькові»), які є найбільш латентними і переважно вчиняються злодіями-професіоналами.

За складом вилученого майна при крадіжках перше місце посідають кошти та золотовалютні цінності, друге – вироби із чорних та кольорових металів і рідкоземельних елементів; третє – товарно-матеріальні цінності і готова продукція споживчого призначення; четверте – продукти харчування, спиртні напої, худоба; п'яте – особисті носильні речі й предмети домашньої обстановки (мобільні телефони, одяг і взуття, оргтехніка, аудіо-, відеотехніка тощо).

За способом вчинення проникнення через двері, вікна, балкони, горища, із межових приміщень шляхом: а) вільного доступу; б) відмикання чи зламування замків і запірних пристроїв (підбір ключів, використання спеціальних пристроїв); в) пошкодження дверей і коробок, зрізання петель, вибивання вікон, розбивання чи проламування стін, стелі та ін. Крадіжки із транспорту вчиняються шляхом вільного доступу, відмиканням дверей, розбиття бічного скла, а вантажів – шляхом викрадання зі складів, сховищ, скидання товарно-матеріальних цінностей під час їх перевезення залізничним транспортом, у відстійниках, базах перевантаження. Кишенькові крадіжки найчастіше вчиняють шляхом непомітного витягання виставлених напоказ гаманців, портмоне, мобільних телефонів, а також із використанням спеціального знаряддя (медичних пінцетів, леза, заточених монет, рибальських крючків, предметів, що виконують роль «ширми»).

За сезонними коливаннями і часом вчинення можна стверджувати, що вони частіше вчиняються у період відпусток, у робочі дні і на-

передодні свят, а також у час масового переміщення людей на вулицях і проїзду у громадському транспорті. Традиційним для крадіжок залишається вечірньо-нічний час доби, хоча вони поширені і вранці і вдень, але в менших розмірах.

За ступенем організованості і стійкістю умислу крадіжки поділяються на завчасно підготовлені і ситуативно обумовлені. Завчасно підготовлені крадіжки, як правило, вчиняються групою осіб за попередньою змовою та організованою групою. Найбільшу небезпеку становлять стійкі групи, організовані досвідченими злочинцями 35–50 років, до складу яких входять і злодії-професіонали. Злочинна діяльність таких об'єднань може тривати роками, нараховувати десятки чи навіть сотні епізодів і спричиняти багатотисячні збитки, а їх учасники, у своїй більшості, залишаються невиявленими і незаарештованими. Ситуативні крадіжки вчиняються як нестійкими групами так, і злодіями-одинаками (одноособово), до них частіше вдаються алкогольно- та наркозалежні особи, підлітки, деградовані елементи.

Причина і умова крадіжок – це соціальне розшарування населення в нашій країні. Крім того, що існує й така думка у злочинців, які скоюють злочини проти власності, що достаток, які мають обкрадені ними особи, досягнуто не дуже правомірною діяльністю. Праведним трудом не можна було досягнути такого благополуччя. Тому злочинець вважає що він поступив справедливо. Крім того, зростання кількості облікованих крадіжок пов'язано і із змінами в законодавстві (з 2009 р. викрадення майна на суму, яка перевищує 0,2 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, є кримінально караним діянням). На жаль, останні роки ми маємо істотне зростання числа мігрантів (вимушених переселенців), що також впливає на збільшення вчинених крадіжок. Більшість вчених підкреслюють, що них необхідно віднести і зниження авторитету, фахового рівня, деморалізація працівників міліції (поліції) (О. Г. Кулик).

Серед головних причин та умов злочинів цієї категорії слід назвати такі:

– демонстрація можновладцями усіх рівнів численних прикладів розкрадання бюджетних коштів, сенсаційні корупційні викриття високопосадовців, оприлюднені факти «світського життя» політиків і держслужбовців та ін. Зараз цей факт наочно продемонстрували електронні декларації державних службовців;

- неефективна економічна політика держави, що в умовах ринку призвела до постійного дефіциту бюджету, хронічного недофінансування найбільш соціально значущих сфер економіки, безробіття, соціальної незахищеності, зубожіння значної частини громадян України;
- стійка недовіра народу політикам, комерційним установам, органам влади, які маніпулюють суспільною свідомістю, обманом і переконаннями перманентно наживаються за рахунок чеснот;
- хижацька політика великого бізнесу, кабальні кредити, економічно необґрунтовані зростання цін на товари та послуги, рейдерські захоплення підприємств, монополізація найприбутковіших секторів економіки, відсутність чесної конкуренції, намагання державного регулювання економіки в ручному режимі;
- несформованість середнього класу, поляризація суспільства на сумнівну бізнес-еліту (3–5%) та малозаможних і злидених громадян;
- низька платіжна спроможність більшості населення, стрімка інфляція, хронічне відставання мінімального прожиткового рівня від розміру мінімальної заробітної плати, недоступне житло, зростання комунальних послуг та ін. У 2015 р. ми мали високий рівень інфляції (+43,3%), значне зниження реальних доходів населення (–21,1%) (О. Г. Кулик);
- комерціалізація суспільної свідомості, побудова міжособистісних взаємин на основі матеріальної вигоди, вузькоогоїстичних інтересів;
- різка зміна системи суспільних цінностей у бік виправдовування громадською мораллю збагачення будь-якими засобами, культивування споживацько-розважального способу життя, стрімке поширення індустрії розваг, азартних ігор, гламурної розбещеності;
- інтенсифікація процесу життя, дисонанс між уявленнями молоді про безтурботне і заможне життя вже сьогодні та реальним трудовим вкладом в його забезпечення. Молодь не готова до тривалої копіткої праці, поступового професійного зростання, схильна перекидатися складнощі і негаразди реального життя на інших, вимагати негайного забезпечення високих споживацьких стандартів, побутової облаштованості, відпочинку;
- перманентне тиражування мас-медіа, інтернет-провайдерми інформації корисливого штибу, героїзація криміналітету, сенсаційність фактів виняткової жорстокості, буденність насильницької та сексуальної тематики, що вкрай негативно впливають на неповнолітніх та молодь, осіб з кримінальним минулим, деморалізовану частину населення;

– різкий контраст між рівнем та якістю життя міського та сільського населення, неконтрольована міграція сільської молоді до міста, де на них чекають жорстока боротьба за повсякденне фізичне виживання та спокуси міського життя;

– злиденне становище окремих верств населення породжує примітивність потреб життєдіяльності і посилює привабливість насильницьких засобів заволодіння навіть побутово-дріб'язковим майном, не говорячи про грошові кошти будь-якого номіналу;

– прорахунки і відсутність системності в запобіжній діяльності правоохоронних органів, низька професійність кадрового складу, незадовільне матеріально-технічне забезпечення, корупція та ін.

Що стосується основних кримінологічних рис особи злочинця, то характерним для них є: чоловіча стать (90%); вік – неповнолітні складають 15%, 30% – це особи у віці 18–24 років, близько 40% – особи у віці 25–39 років, 15% – особи більш старших вікових груп. На жаль, останні статистичні дані свідчать, що є окремі факти, коли кишенькові крадіжки вчиняють особи жіночої статі у похилому віці. Більшості злочинців (60%) притаманна наявність повної загальної середньої та базової загальної середньої освіти; у 20% – професійно-технічна і початкова та без освіти; у 3% – вища освіта. Основна маса з них не працювала і не навчалася (70%); до 10% – безробітні; до 7% – учні та студенти навчальних закладів. Судимість раніше мали близько 30% злочинців. Що стосується психічного стану на момент вчинення злочину, то до 10% перебували у стані алкогольного сп'яніння.

8.1.2. Віктимна поведінка жертв крадіжок

У цілому віктимізація аналізується за такими показниками, як рівень (кількість жертв злочинів, індекс віктимності), структура (розподіл за групами і видами злочинів, контингентом жертв, територіальною ознакою), динаміка (зміна рівня і структури у часі).

На питання: як Ви вважаєте, що вплинуло на обрання злочинцем саме Вас у ролі жертви злочину 27,0% відповіли – випадковий збіг обставин, 24,9% респондентів – неухважність у громадських місцях щодо збереження особистих речей; 6,2% – дорогий одяг, показове витрачання грошей. Щодо перебування у нетверезому стані, то таких

осіб було 6,1 %. Ця відповідь підкреслює, що віктимна поведінка потерпілого багато в чому обумовлює, що проти нього вчиняється крадіжка. Так, наприклад, за даними, які наводять деякі вчені, кожне десяте – дванадцяте посягання на індивідуальні транспортні засоби відбуваються внаслідок недбалості потерпілих, які залишають транспортні засоби із незачиненими дверима, відкритим вітровим склом, ключами в замку запалювання тощо.

Більшість осіб протягом року ставали жертвами злочину лише один раз – 87,2%. Але до цього 42% ставали раніше потерпілими від злочинів. Більшість були потерпілими через три і більше років – 23,1%; два роки – 19,4%; один рік – 17,4%. Цікава структура осіб, які раніше були потерпілими від різних видів крадіжок: кишенькова – 20,7%; в транспорті – 1,9%; крадіжка з квартири – 4,6%; крадіжка з автотранспорту – 3,1%; крадіжка на дачі – 5,0%; крадіжка товарів з магазину – 1,1%. Це підкреслює той факт, що особа, яка раніше була потерпілою, знову стає жертвою аналогічного злочину. Інакше кажучи, попередній досвід не враховується і аналіз засобів масової інформації, аналіз документів. Друга група – це засоби, які застосовуються в оперативно-слідчій діяльності. Третя група – економіко-правовий аналіз господарської діяльності. Четверта група – порівняльний аналіз показників статистичної звітності, службових документів.

Зрозуміло, що нас цікавить два основних моменти: 1) чи дійсно необачлива поведінка потерпілого сприяла крадію; 2) чи міг потерпілий реально представити собі наслідки своєї поведінки. Якщо ці моменти присутні, то необхідно від потенційної жертви вимагати розумної поведінки.

Можна зробити висновок про те, що найбільш досконале попередження крадіжок можливо лише при врахуванні негативних обставин, пов'язаних із поведінкою потерпілих.

8.1.3. Запобігання віктимній поведінці жертв крадіжок

Запобігання віктимній поведінці жертв крадіжок ґрунтується на загальних положеннях вітчизняної кримінологічної теорії запобігання злочинності, в якій віктимологічне запобігання є складовою її

частиною. Саме воно визначає особливості запобігання крадіжкам на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

До *загальносоціальних заходів* запобігання крадіжок (Б. М. Головкін) належать: подолання бідності та безробіття населення країни; зменшення розриву між рівнем життя багатих та бідних; боротьба з бідністю шляхом створення нових робочих місць, підвищення рівня оплати праці, надання адресної матеріальної допомоги; проведення соціально орієнтованої молодіжної політики, спрямованої на створення належних умов для самореалізації і творчого розвитку молодого покоління, забезпечення більш-менш рівних можливостей для вертикальної соціальної мобільності, що сприятиме зростанню прошарку просоціально орієнтованої молоді при одночасному зменшенні деліквентної її частини; поліпшення морального мікроклімату в суспільстві, відновлення системи виховання підростаючого покоління, запровадження моральної цензури у ЗМІ, розширення поля можливостей для легальних заробітків; проведення просвітницько-роз'яснювальної роботи по прищепленню навичок правомірної адаптації населення до нових ринкових реалій життя, нової системи цінностей і життєвих пріоритетів, сучасних поглядів на взаємовідносини між державою і громадянином; розвиток муніципальної інфраструктури в регіонах, програм доступного кредитування; забезпечення першим гарантованим робочим місцем випускників навчальних закладів; подолання «руїни» на селі та на інших депресивних територіях, створення робочих місць та нормальних побутових умов, щоб зупинити відтік молоді до перенаселених обласних центрів. Віктимологічний аспект загальносоціального запобігання крадіжкам полягає у зменшенні процесу віктимізації і рівня проявів віктимності шляхом кардинальної зміни ставлення людей до збереження і забезпечення з боку держави безпеки потенційних жертв крадіжок. У першу чергу, це інформація потенційних жертв про недопустимість віктимної поведінки жертви, про те, хто найчастіше і через які обставини та ситуації стає жертвою крадіжок.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання (Б. М. Головкін) передбачають: завчасне виявлення та облік криміногенних груп і окремих осіб, схильних до збагачення злочинним шляхом, проведення з ними профілактичної роботи; зменшення ризиків залучення

молоді до вживання психоактивних речовин, зниження рівня вживання цих речовин, ресоціалізація алко- та наркозалежної молоді; здійснення віктимологічної профілактики серед потенційних жертв; створення загальнонаціональної бази даних на професійних корисливих злочинців, рецидивістів, лідерів організованих злочинних груп; вживання заходів по дискредитації злочинської ідеології у місцях позбавлення волі, ізоляції лідерів злочинного світу, своєчасного виявлення крадіжок, які плануються заздалегідь; зниження рівня латентності і підвищення розкритості крадіжок; здійснення заходів соціальної адаптації серед осіб, звільнених від покарання у виді позбавлення волі; формування культури колективної безпеки населення (співпраця із правоохоронними органами, матеріальне стимулювання викриття злочинців, організація охорони під'їздів, участь у патрулюванні вулиць, місць громадського відпочинку, організація сусідського нагляду за житлом та ін.); розробка і впровадження технічних заходів, що забезпечують персоніфікований доступ до майна, систему відеоспостереження, надійний технічний захист житла, відповідальне ставлення до зберігання майна та ін.; забезпечення засобами електронного спостереження безпеки громадян у громадських місцях, на автошляхах, за місцем проживання; мінімізація готівкового розрахунку громадян за придбані товари надані послуги (перехід на карткову систему розрахунків) та ін.; інноваційна техніко-криміналістична оснащеність правоохоронних органів у розслідуванні крадіжок; оперативне втручання відповідних силових підрозділів, спрямоване на припинення злочинного посягання, закріплення доказової бази, виявлення і затримання злочинців.

Особливості спеціально-кримінологічного запобігання крадіжкам повинні йти паралельно з вихованням безпечної поведінки громадян щодо збереження свого майна. Люди повинні забезпечувати охорону свого майна в першу чергу шляхом зачинення дверей та вікон у квартирі і в присутності в них власників. Для запобігання квартирним крадіжкам власник квартири повинен встановлювати надійні замки, особливо при зміні власника квартири або у випадку зникнення ключів від квартири. Для запобігання кишеньковим крадіжкам необхідно ні в якому разі не тримати значну суму грошей в одному, особливо видному місці, особливо в сумочці, чи в пластиковому пакеті зверху, чи в гаманці. Хоча інколи деякі побажання можуть лише підвищити

ризик вчинення кишенькових крадіжок на вулиці чи в транспорті, коли пропонують притиснути сумку, в якій знаходяться гроші, до грудей. Якщо це бачить професійний кишеньковий крадій, то він обов'язково «постарається» зі змістом такої сумочки. Для запобігання викраденню автотранспортних засобів кожен з них повинен бути обладнаний крім електронної охоронної сигналізації ще й додатковим пристосуванням – замком на педалі та кермі. При залишенні автомобіля на тривалий термін часу, його необхідно розташувати таким способом, щоб це ускладнювало процес виїзду з місця паркування. Недотримання цих нескладних вимог і підвищує віктимність поведінки жертви крадіжки.

Індивідуальні заходи. Об'єктом цього виду запобігання злочинності є поведінка та спосіб життя осіб з високою імовірністю вчинення крадіжок, антисоціальні властивості їх особистості, несприятливі умови оточуючого таку особу середовища та життєвого укладу, інші довготривалі обставини, які визначають криміногенні ситуації і полегшують вчинення злочинів. Для запобігання крадіжкам на цьому напрямку є недодержання майбутніми жертвами власної безпеки. Це, в першу чергу, повідомлення про те, які кошти та цінності зберігаються в житлову приміщенні його та близьких родичів маловідомим та відомим особам, які схильні до вчинення корисливих злочинів. Це запрошення таких осіб до себе в житлове приміщення з різних підстав.

Пошук нових методів запобігання злочинності примушує звернути увагу на латентну віктимізацію. Зміни, які відбулися і відбуваються у соціальній структурі суспільства, вимагають оновлення наукових методик; підвищення ефективності заходів запобігання злочинності, в першу чергу, вимагають урахування усього спектра латентної віктимізації населення.

Усі прийоми і методи виміру латентної віктимності з урахуванням їх специфіки і сфери можливого застосування можна звести до таких груп. Перша група – це соціологічні прийоми і засоби: спостереження, опитування, анкетування, експертні оцінки, обстеження віктимізації населення, контент-факторів. Важливими соціологічними методами є й аналіз повідомлень засобів масової інформації, а також спостереження за діяльністю в господарській, суспільній, державних сферах.

У зарубіжних країнах в останні роки широко застосовується порівняльний аналіз рівня віктимізації населення, як один із найбільш об'єктивних і вірогідних методів отримання інформації про стан злочинності в цілому, а також про злочинність проти особи.

Окремим напрямом протидії та запобігання злочинності є віктимологічна профілактика. Це система взаємопов'язаних організаційно забезпечених державних, громадських й індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію чинників, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою злочину. Діяльність суб'єктів віктимологічної профілактики дає змогу використовувати більш широкий арсенал засобів, які не пов'язані з примушуванням. До них належать переконання виховного та захисного характеру (виховання, захист прав і законних інтересів особистості конкретної жертви, надання комплексної допомоги жертвам (юридичної, соціальної, медичної, психологічної)).

Профілактичні заходи віктимологічної профілактики крадіжок повинні включати:

1) правову пропаганду, роз'яснювальну роботу серед населення, з метою демонстрації громадянам небезпеку та розповсюдженість крадіжок, способів дії та хитрощі злочинців;

2) заходи щодо активізації населення з метою встановлення громадянами індивідуальних технічних засобів, включаючи сигналізацію;

3) заходи, які забезпечать можливість збереження майна осіб, які проживають у готелях, гуртожитках;

4) відеоспостереження за особами, які ведуть себе необачно в громадських місцях, на вулицях, вокзалах тощо;

5) індивідуальну роботу з особами негативної, а точніше небезпечної для їх майна поведінки;

6) організацію ліквідації з вулиць та місць загального користування осіб у стані алкогольного сп'яніння.

Латентна віктимність залежить від особистісних характеристик, соціального статусу людини, ступеня конфліктогенності ситуації для особи. Тому дати реальну оцінку стану латентної віктимізації жертв крадіжок можна за допомогою анонімного опитування громадян. Вважаємо, що Державній службі статистики України необхідно щорічно проводити загальнодержавне вибіркове обстеження рівня ла-

тентної злочинності, в якому буде можливість з'ясувати і стан латентної віктимізації населення країни систематично, як це проводиться в більшості країн світу. Необхідно підкреслити, що крадіжки залишаються найбільш розповсюдженим злочином. Існуючі зараз способи протидії цьому виду злочинів необхідно доповнювати спеціальними профілактичними заходами віктимологічного характеру. Віктимологічна профілактика дасть змогу зменшити кількість жертв злочину та захистити людей, особливо встановлення відеоспостереження в місцях скупчення значної кількості людей.

При цьому необхідно звернути увагу на досвід інших країн світу, де, наприклад, як у Франції та США, законодавчо встановили відповідальність громадян за залишення транспортних засобів без нагляду, що полегшило угон їх.

У цілому заходи індивідуальної профілактики можна поділити на заходи переконання і допомоги. Заходами переконання є бесіди, роз'яснення, як не стати жертвами корисливого злочину, яким чином зберегти своє майно. Заходи допомоги повинні надаватися потерпілим від крадіжок, які ведуть аморальний спосіб життя. Одним із напрямів є попередження зловживання алкогольними та наркотичними засобами.

Питання для самоконтролю

1. Яка питома вага крадіжок у структурі усієї злочинності?
2. Яка питома вага крадіжок у структурі злочинності проти власності?
3. З чим пов'язано зростання кількості зареєстрованих крадіжок в Україні за останні роки?
4. Яка соціально-демографічна група населення відіграє провідну роль у вчиненні крадіжок в Україні?
5. Надайте характеристику жертв крадіжок.
6. Які загальносоціальні заходи запобігання крадіжкам Ви знаєте?
7. Які спеціально-кримінологічні заходи запобігання крадіжкам Ви знаєте?
8. Які індивідуальні заходи запобігання крадіжкам Ви знаєте?
9. Що таке віктимологічна профілактика крадіжок?

8.2. Віктимна поведінка жертв шахрайств та запобігання їм

8.2.1. Загальна характеристика шахрайства

Шахрайство – це злочин проти власності, який полягає у заволодінні чужим майном або придбанні права на майно шляхом обману чи зловживанням довірою (ст. 190 КК України). Відмінною рисою обману і зловживання довірою при шахрайстві є те, що вони використовуються злочинцем з метою викликати у жертви впевненість про вигідність або обов'язковість передачі йому майна або права на нього. Обов'язковою ознакою шахрайства є добровільна, тобто за власним бажанням, не по примусу, передача майна або права на нього, а обман або зловживання довірою повинні передувати передачі цього майна, що і вирізняє його від інших видів злочинів, у яких використовуються подібні способи вчинення злочину.

Шахрайство є одним із найдавніших злочинів, тривалий час воно відносилось у злочинному середовищі до елітних злочинів, а шахраї – до еліти злочинного світу. У ХХ ст. переважна частина шахраїв виокремилась від інших злочинців і сформувалась у своєрідну «касту» професійних злочинців, серед яких існувала своя кримінальна субкультура, злочинна стратифікація та злочинні кваліфікації в залежності від виду вчинюваного шахрайства («каталь», «наперсточники», «станочники», «доставаль», «кидаль», «кукольщики», «подкидчики», «колечники», «шайбочники», «попрошайки», «воркуны»¹ та ін.) і для яких вчинення шахрайства ставало стилем життя, так би мовити, певною роботою та головним джерелом для існування та задоволення своїх потреб. Більша частина з них ніде або ніколи не працювали, не були обтяжені сімейними стосунками, займались виключно професійною злочинною діяльністю та вели паразитичний спосіб життя (О. В. Лисодєд, 1999).

Розпад Радянського Союзу, зміни у політичному устрої нашої держави, введення ринкової економіки призвели до суттєвих змін у злочинному середовищі, у тому числі і серед шахраїв. У ХХІ ст.

¹ Професійний жаргон та назви злочинних стратифікацій у злочинному середовищі використовувались майже виключно на російській мові.

залишились як традиційні види шахрайства (В. Ю. Окружко, 2009), характерні для 80–90-х рр. минулого століття (але наповнені більш якісним змістом, з використанням психологічних і психічних засобів впливу на свідомість), так з'явилися і принципово нові, пов'язані з використанням розгалуженої системи засобів масової інформації, комп'ютерних технологій, мобільного телефонного зв'язку, глобальної мережі Інтернет, електронних безготівкових розрахунків та переказів, банківських карток, інших різних інноваційних технологій тощо. Крім шахрайства на звичному побутовому ґрунті, ці злочини вже тісно пов'язані з бізнесом і вчинюються також у кредитно-фінансовій, банківській, медичній, туристичній сферах, на ринку корпоративних прав, нерухомості, страхування, торгівлі, в інших галузях економіки (П. М. Коваленко, 2005; В. Л. Пластун, 2009; І. В. Іщук, 2010; С. С. Чернявський, 2010; О. В. Кришевич, 2012 та ін.), які, в залежності від об'єкта посягання, кваліфікуються або як злочини проти власності, або як злочини у сфері господарської діяльності. Таке шахрайство, як правило, має вже організовані форми та пов'язане з корупцією.

Змінився і кримінологічний портрет сучасного шахрая. На сьогоднішній день це особи у віці 25–45 років (60–65%), переважно чоловіки (65–75%), з вищою освітою (60–70%), працюючі, добре зорієнтовані в економічних і юридичних питаннях, позитивно характеризуються за місцем проживання і роботи (90%), не зловживають спиртними напоями та/чи наркотичними засобами, раніше не притягувались до кримінальної відповідальності (85%) (О. Л. Мусієнко, 2007; Н. В. Павлова, 2007; А. В. Микитчик, 2008; І. В. Іщук, 2010). Але в залежності від виду шахрайства чи сфери його вчинення ці показники можуть змінюватися. Наприклад, останні дослідження свідчать, що серед осіб, які вчинили злочини у сфері туристичного бізнесу, кількість жінок складає 84%. Вищу освіту мають 77% менеджерів туристичних агентств, а у директорів агентств, винних у вчиненні шахрайств у даній сфері, вища освіта майже стовідсоткова, 70% з них – одружені, близько 97% не мали раніше судимості (А. В. Андрушко, І. А. Нестерова, 2016). В цілому ж сучасні шахраї у своїй більшості – це злочинці вже нової генерації, які ведуть респектабельний і законослухняний спосіб життя з підвищеним стандартом споживання, не підтримують зв'язки з усталеним кримінальним сере-

довищем і не відносять себе до нього, не поділяють і не підтримують кримінальну субкультуру.

Більшість шахраїв за психофізичними, інтелектуальними, емоційними і вольовими здібностями та якостями зовні нічим не відрізняються від законотупних громадян, але внутрішньо їх перевершують. Рівень розумового розвитку сучасного шахрая вище середнього, відзначається досить значний обсяг знань і схильність до їх підвищення чи придбання нових у тих сферах, з якими пов'язана злочинна діяльність, наявний певний життєвий досвід, незважаючи в окремих випадках на молодість, широта поглядів і різноманітність інтересів. При цьому шахраї характеризуються високим ступенем самовиправдання своєї злочинної поведінки. Більшість із них (80%) заперечують свідомий вибір протиправного варіанту поведінки, прагнуть довести його обумовленість зовнішніми, а не внутрішніми чинниками, намагаються представити свої дії буденними і поширеними, а покарання незаслуженим і несправедливим (О. Р. Онищенко, 2005).

Шахраї здатні витримувати інтенсивне тривале психоемоційне навантаження без зниження продуктивності злочинної діяльності, самовдосконалювати форми кримінального обману чи зловживання довірою, одночасно вести спостереження за багатьма характеристиками об'єкта злочинної уваги та великою їх кількістю, вибудовувати логіку послідовності шахрайських дій для досягнення злочинної мети, здійснювати психодіагностику індивідуально-психологічних особливостей жертв, знаходити «слабкі місця» та застосовувати підходящі способи маніпуляції, проникати у внутрішній світ жертви, відчувати та розуміти її психічні стани, прогнозувати майбутню поведінку жертви, налаштовуватися на різні форми спілкування та обирати відповідну манеру поведінки, безпомилково грати ролі різних соціальних і професійних типів, видавати себе за інших людей, не показувати своє справжнє ставлення, створити враження надійної або потрібної людини, привертати увагу людей, подати себе та зацікавити жертву тощо. Їм притаманні рухливість, активність, енергійність, психічна сталість, обізнаність, хитрість, кмітливість, гнучкість, спостережливість, уважність, спритність, допитливість, креативність, ініціативність, підприємливість, прогностичність, емпатійність, проникливість, стратегічність, планомірність, інтуїтивність, організованість, врівноваженість, цілеспрямованість, наполегливість, завзятість, рі-

шучість, сміливість, схильність до ризику і авантюризму, терпимість, товариськість, балакучість, контактність, доступність, дипломатичність, доброзичливість, упевненість та невимушеність у спілкуванні, відсутність скованості, мовна спритність та привабливість. Але також асоціальність, викривлена правосвідомість, корисливість, розважливий егоїзм та егоцентризм, негативно-зверхнє ставлення до людей, ігнорування принципу розподілу матеріальних благ по праці, зневага до інтересів і думок окремих членів суспільства, відсутність почуття жалю до жертви, жадібність, нечесність (О. М. Цільмак, 2010). При цьому шахраї постійно перебувають у пошуку тих видів діяльності, в якій найбільш повно можуть проявити свої здібності, вміння і навички.

8.2.2. Віктимна поведінка жертв шахрайства

Таким якостям і здібностям шахраїв корелюють такі якості жертв сучасного шахрайства: моральність, добропорядність, відповідальність, чесність, співчуття, милосердя, благородство, великодушність, чуйність, дбайливість, щедрість, жалість, високий ступінь довіри до оточуючих, шанобливе ставлення до влади та посадових осіб, але і легковірність, поступливість, піддатливість, наївність, простота, неухважність, послаблений самоконтроль, занижена самооцінка, недосвідченість, несамостійність, необов'язковість, необережність, сприйнятливості до лестошів, слабка емоційна стійкість, надмірна тяга до ризикованої поведінки, азарт, а у певних категорій жертв – навпаки і недовіра офіційній владі. Крім вказаних, жертвам шахрайств притаманні і негативні моральні якості, як-то: корисливість, жадібність, скупість, марнославство, дурість, заздрість, нерозсудливість, самовдоволення, лінь, авантюризм, пристрасть, правовий нігілізм, прагнення до швидкого збагачення. У неповнолітніх – це ще і цікавість, надмірна довірливість, навіюваність, нездатність швидко орієнтуватись у складних життєвих обставинах, малий життєвий досвід, залежність від оточення тощо. У людей похилого віку – це і вади зору, слуху, уваги, пам'яті, самотність (К. Л. Попов, 2007), високий ступінь довіри у порівнянні з іншими верствами населення, пов'язаний з позитивним досвідом їх спілкування з представниками різноманітних

владних структур і організацій у радянський період, стереотип якого вони проєктують на сучасну дійсність (О. А. Хворост, 2012), а також відсутність належної соціальної захищеності зі сторони держави і, як наслідок, низька пенсія і недостатнє матеріальне забезпечення.

Жертвою шахрайства в залежності від виду шахрайства і конкретної життєвої ситуації може стати будь-яка людина: неповнолітній і дорослий, чоловік і жінка, недосвідчена і досвідчена, з позитивними і негативними якостями. Результати кримінологічних досліджень свідчать, що жертвами шахрайства майже в рівній мірі становляться як чоловіки, так і жінки (49% та 51%). Частка жертв шахрайства віком до 18 років складає 7%, від 18 до 25 років – 19,6%, від 26 до 30 років – 14,4%, від 31 до 35 років – 11,6%, від 36 до 40 років – 14%, від 41 до 45 років – 10%, від 46 до 50 років – 6,7%, від 51 до 55 років – 5%, від 56 до 60 років – 4,7%, більше 60 років – 7% (К. Л. Попов, 2007; О. В. Дикий, 2014). Як бачимо, найбільш криміногенну групу складають жертви у віці від 25 до 45 років (більше 50%), тобто особи, які вже можуть мати певні грошові кошти, цінності, нерухомість чи інше майно.

За соціальним статусом жертви шахрайства розподіляються таким чином: службовці – близько 37%, кваліфіковані робітники – майже 14%, приватні підприємці – 4%, безробітні – 20,5%, студенти і учні – 12%, пенсіонери – 8,5%, інші категорії населення – 4% (К. Л. Попов, 2007).

Проте ці показники теж можуть змінюватися в залежності від виду шахрайства. Так, наприклад, при так званому директ-маркетинговому шахрайстві (продаж за ринковими цінами низькоякісних або несправних товарів народного вжитку шляхом особистого відвідування шахраями квартир громадян) жертвами стають в основному дві соціально-демографічні групи: жінки середнього віку (45–55 років), переважно домогосподарки і жінки, які мають дітей, та особи похилого віку (пенсіонери) (О. А. Хворост, 2012). Тобто таке шахрайство орієнтоване на людей, які в денний час переважно знаходяться вдома і які від суму готові поспілкуватися з будь-ким без приводу і з приводом, не здатні критично оцінити пропозиції шахраїв, чим вони і користуються. Особи похилого віку є переважно і жертвами медичного шахрайства, коли їм пропонується за півціни пакет медичних послуг хорошої клініки, але з обов'язковою

попередньою оплатою першого внеску, або ж продаються звичайні дешеві медичні препарати за нечувані гроші, або ж пропонуються не ліки, а біологічно активні добавки під видом чудодійних засобів від усіх захворювань і обов'язково зарубіжного виробництва, аналогів яких немає у нашій країні.

Жертвами ж телефонного шахрайства здебільшого стають літні люди. У разі повідомлення про затримання близьких поліцією за нібито вчинення злочину, звинувачення у дорожньо-транспортній пригоді, необхідності термінового лікування та оперативного вирішення цих питань за певні грошові кошти – це, як правило, батьки (переважно матері); у разі отримання смс-повідомлення про виграш автомобіля, поїздки за кордон, дорогої побутової техніки чи іншого коштовного призу за найвигіднішою пропозицією, але все ж таки з необхідністю внесення певної передоплати – інші особи зрілого віку без належного достатку.

Безробітні, як правило, стають жертвами шахрайства, яке отримало назву «робота на дому», при якому цій категорії жертв пропонується можливість працювати, не виходячи з дому, роблячи легку роботу, і отримувати максимум грошей за мінімум часу. Але обов'язково запорукою отримання роботи є внесення грошової застави за матеріали для роботи чи їх доставку, за навчання або інструкції з гарантією, що витрачені гроші будуть повернені з першою зарплатою чи гонораром або що вони швидко окупляться. Дослідження свідчать, що такі жертви через неспроможність держави забезпечити їх роботою внутрішньо готові брати участь як у неформальній зайнятості, так іноді і у відверто протизаконній діяльності. Хоча для них не є характерною антисоціальна орієнтація, вони все ж таки готові допустити певні порушення нормативних приписів, особливо коли це пов'язано з отриманням зиску (К. Л. Попов, 2007).

Шахраї нерідко використовують і фізичний стан жертви. Окремі дослідження встановлюють, що майже у 30% випадків жертви шахрайства знаходились під впливом алкоголю, наркотичних засобів, лікарняних препаратів (Д. В. Єрмолович, 2006), а при шахрайстві з нерухомістю престарілі люди, особи з невірноваженою психікою чи які зловживають спиртними напоями або наркотичними речовинами взагалі становлять 60% жертв (А. В. Микитчик, 2008).

Жертвами шахрайства в абсолютній більшості стають мешканці міст (більше 90%), як правило, міст обласного рівня чи індустріально розвинутих міст. Зокрема, дослідження показують, що більш ніж у 80% випадків предметом шахрайства, пов'язаного з відчуженням приватного житла, є житло, розташоване у великому місті-мегаполісі, з великою кількістю населення та розвинутою інфраструктурою, що зумовлює його високу вартість. У сільській місцевості чи районному центрі приватне житло стає предметом шахрайства лише у 4% та 15% випадків (Н. В. Павлова, 2007). Але при директ-маркетинговому шахрайстві вірогідність бути обманутих (тобто придбати запропонований товар) для тих, хто відкрив двері, наближається майже до 100%, незалежно від населеного пункту, але особливо довірливими виявляються все ж таки жителі області, для яких подібні розпродажі «на дому» є майже святом (О. А. Хворост, 2012).

У цілому, віктимна поведінка жертви виступає однією із головних умов учинення низки злочинів проти власності, яка у певних випадках може не тільки «розбудити» мотиви, що спонукають до учинення злочину, але і «підказати» саму ідею злочину. Жертва може також сприяти виникненню криміногенної ситуації і своєю поведінкою викликати у злочинця остаточну рішучість здійснити цей злочин і зумовити його перехід до активних неправомірних дій. При цьому поведінка жертви необов'язково повинна бути негативною, воно може бути як нейтральною, так і правомірною.

При шахрайстві це особливо актуально, оскільки від жертви залежить факт учинення саме цього злочину – передасть вона добровільно своє майно або майнові права чи ні. Усуненню віктимної поведінки жертв шахрайства повинні сприяти заходи кримінологічної профілактики злочинів і, у першу чергу, віктимологічної профілактики, під якою розуміється специфічна діяльність різних державних і недержавних органів і соціальних інститутів суспільства, направлена на виявлення, усунення або нейтралізацію чинників, обставин, ситуацій, що формують віктимну поведінку і обумовлюють учинення злочинів, виявлення груп ризику і конкретних осіб з підвищеною мірою віктимності і впливи на них з метою відновлення або активізації їх захисних властивостей, а також розробка або вдосконалення спеціальних засобів захисту громадян від злочинів і подальшої віктимізації (А. І. Алексєєв, 1999).

8.2.3. Заходи запобігання віктимній поведінці при шахрайстві

Найбільш дієвими заходами віктимологічної профілактики шахрайства, реалізація яких можлива без особливих складностей і витрат в сучасних умовах, є заходи з кримінологічної обізнаності населення. Кримінологічна обізнаність передбачає постійне ознайомлення населення з кількісно-якісною характеристикою найбільш поширених на території даної адміністративно-територіальної одиниці злочинів з метою пояснення способів учинення злочинів злочинцями, тобто зняття «таємниці» з їх злочинної діяльності; спонукання населення до активної правомірної поведінки і, відповідно, усунення віктимної поведінки; виявлення латентних злочинів; активізації діяльності суб'єктів запобіжного впливу тощо (В. В. Голіна, 1994). Своєчасна інформація про нові види шахрайства, місце, час, способи і засоби його учинення, про особистість шахраїв і криміногенні ситуації-пастки, які створюються ними для здійснення злочинних посягань, може істотно вплинути на зменшення рівня цього виду злочинів.

Це можливо, по-перше, шляхом видання спеціальної літератури. Слід зазначити, що останнім часом і була видана низка різних науково-популярних і публіцистичних творів, які висвітлюють питання запобігання шахрайства, але 1) через високу ціну вони недоступні широким верствам населення, і 2) купувати подібну літературу будуть, як правило, не потенційні, а вже реальні жертви шахрайських посягань, щоб уникнути, як зазначалося вище, подальшої віктимізації. Тому більш ефективним заходом для усунення якраз потенційних жертв шахрайства повинно бути видання недорогої віктимологічної літератури невеликого розміру типу буклетів, проспектів, брошур і безкоштовне їх поширення серед населення або за місцем проживання, або у місцях масового перебування. Зарубіжний досвід підтверджує досить високу результативність таких заходів. Їх видання вимагає, звісно, певних фінансових витрат, але такі витрати є набагато меншими збитків від шахрайства.

По-друге, високу ефективність у плані кримінологічної обізнаності населення можуть дати засоби масової інформації. Насамперед – телебачення, яке на сьогоднішній день є одним із найбільш доступних засобів масової інформації. Це – висвітлення проблем запобігання

шахрайству у новинах, спеціальних програмах, направлених на профілактику окремих видів злочинів, з широким залученням працівників органів охорони правопорядку. Наприклад, розгорнута активна компанія на телебаченні в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. по запобіганню такого виду шахрайства як «наперсточничество» привела практично до його повного зникнення. Але телебачення вирізняється і наявністю недобросовісної реклами різних фінансових аферистів, засновників «фінансових пірамід», на що не завжди звертається увага громадян, тому у ХХІ ст. перекочувало і трастове, і страхове, і банківське шахрайство (славнозвісні обладунки київської інвестиційно-будівельної компанії «Еліта-Центр», «фінансовий крах» низки банків, кредитних спілок тощо).

Кримінологічна обізнаність населення можлива і через друкарські засоби масової інформації. Позитивний досвід у цьому плані теж є. Низка газет регіонального рівня вже давно ввели окрему сторінку, на якій розміщуються матеріали, що висвітлюють кримінальну хроніку міста або регіону, питання боротьби зі злочинністю, діяльність органів охорони правопорядку, а певна частина з них – навіть спеціальні рубрики, що відображають боротьбу з шахрайством, розповідають про нові види шахрайства і заходи запобігання їм. Своєчасно розміщена в них інформація дає можливість запобіганню якраз низки традиційних і побутових видів шахрайства, але, на жаль, зубожіння окремих верств населення на дає можливості їм передплачувати ці засоби інформації.

Проте є також і негативні тенденції діяльності друкарських засобів масової інформації як-то: розміщення недобросовісної чи неправдивої реклами, наприклад, різноманітних магів, чаклунів, екстрасенсів та інших шарлатанів нібито від нетрадиційної медицини, які за гроші виліковують усі хвороби або пропонують втручання у психічний стан жертви (наведення або зняття «порчи», «привораживание» або навпаки «отвораживание» і т. ін.). Подібними оголошеннями рясніють шпальти багатьох газет.

По-третє, останнім часом все більше громадян використовують у своїй повсякденній діяльності глобальну мережу Інтернет. Ця мережа, як і телебачення, теж має подвійний стандарт: з одного боку, вона є засобом вчинення низки нових видів шахрайств (знайомство з «віртуальними альфонсами», придбання товарів через фіктивні інтернет-

магазини чи інтернет-аукціони, накопичення капіталу за допомогою «чарівних гаманців», участь у конкурсах, лотереях, програмах швидкого заробітку, різноманітних бізнес-пакетах, високоприбуткових інвестиційних програмах, махінації з платіжними картками та системами тощо, що завжди закінчується втратою певних грошових коштів (жертви), з другого – володіє потужним профілактичним потенціалом. Зокрема, чимало інформації про сучасні шахрайські схеми та сучасних шахраїв, поради по запобіганню шахрайствам поширюються через такі соціальні мережі, як Facebook, Youtube, Twitter, ВКонтакте, через сайти багатьох електронних засобів масової інформації, державних і недержавних органів, установ, організацій. Наприклад, на сайтах головних управлінь Національної поліції України в областях з'явилися рубрики «Прості поради, як не стати жертвою шахраїв», «Бережіть своїх рідних від шахраїв» та ін., шахрайські афери висвітлюються на сайті Департаменту кіберполіції Національної поліції України, необхідну інформацію та корисні поради можна отримати на сайтах Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, Незалежної асоціації банків України, Ліги страхових організацій України, Асоціації «Українське бюро кредитних історій», Асоціації приватних інвесторів та власників тощо.

По-четверте, підвищення якості кримінологічної обізнаності населення про шахрайство можливе і необхідне також шляхом проведення лекцій, бесід, зборів з різними соціальними групами населення (колективами працівників на підприємствах, установах, організаціях; студентами у вишах, учнями у школі; пенсіонерами, соціально незахищеними верствами населення за місцем проживання і т. ін.). Такі заходи сприяють формуванню стереотипів позитивної поведінки, поваги до закону, небайдужого відношення до порушень законності і правопорядку, підвищенню соціальної активності громадян, оскільки високий рівень латентності окремих видів шахрайства або низький іноді відсоток їх розкриття залежить і від небажання громадян співпрацювати з органами охорони правопорядку. Ці заходи можуть здійснювати досвідчені науковці, педагоги, працівники органів охорони правопорядку, спеціально підготовлені члени громадських об'єднань.

Взагалі дієвість віктимологічної профілактики як шахрайства, так і низки інших злочинів, суттєво залежить від рівня правового вихо-

вання і правової освіти населення, адже, розуміючи межі правового і неправового, дозволеного і недозволеного, розумного і нерозумного, підвищується ймовірність не стати жертвою кримінального обману чи зловживання довірою. Віктимологічна профілактика шахрайства повинна доповнюватись також і іншими заходами запобігання шахрайству (боротьба з кримінальним професіоналізмом, знешкодження кримінальної субкультури, підвищення ефективності роботи органів охорони правопорядку, рівня психологічної захищеності особистості, технічного захисту власності громадян, допомога в реабілітації реальних жертв та ін.).

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте сучасний стан шахрайства в Україні.
2. Які особливості віктимної поведінки при шахрайстві?
3. Чим пояснюється довірливість жертв шахрайства?
4. У чому полягає віктимологічна профілактика шахрайства?

8.3. Віктимна поведінка жертв вимагань та запобігання їм

8.3.1. Загальна характеристика вимагань

Злочини проти власності, пов'язані із незаконним оберненням чужого майна на користь винного чи інших осіб, відносяться до корисливої злочинності і становлять основу так званої загальнокримінальної злочинності в Україні. Щорічно в Україні реєструється понад 330 тис. злочинів проти власності. В 2016 р. було зареєстровано 405 549 злочинів. За масштабами і темпами поширення у суспільстві, вони традиційно посідають перше місце (понад 60%) у структурі усієї злочинності (в 2016 р. – 68,4%), а тому значною мірою визначають криміногенну ситуацію у державі в цілому.

Як відомо, стан явища в кримінології визначається такими поняттями, як рівень, коефіцієнти, структура та характер його. Окреми-

ми показниками є динаміка, яка характеризує основні тенденції зміни явища в часі.

Вимагання є одним із найбільш соціально небезпечних і поширених корисливо-насильницьких злочинів. Вимагання передбачає вимогу передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав або законних інтересів усіх осіб, пошкодження або знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому відомі чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберігати в таємниці (ст. 189 КК України). Останніми роками спостерігається не тільки кількісне зростання даної категорії злочинів, й значні її якісні зміни – все більше ускладнюються способи вчинення вимагання: від простої вимоги під різноманітного роду погрозами видати гроші і цінності – до витончених способів вилучення власності членами злочинних угруповань у комерційних структур та осіб, що займаються підприємницькою діяльністю.

У кримінальному законодавстві зарубіжних країн приділено достатню увагу регламентації відповідальності за вимагання. Природно, що характер законодавчих дефініцій розрізняється залежно від особливостей правових систем тієї чи іншої держави. Але у всіх кримінальних кодексах вимагання визначається як корисливо-насильницьке агресивне посягання, що підкріплюється погрозою застосування насильства. Тому цей вид злочину, як правило, включається в один розділ з розбійним нападом і є найважливішою частиною організованої злочинності.

Цей злочин має високий рівень латентності, який пов'язано з побоюванням жертв щодо помсти з боку вимагачів, а також з тим, що багатьом із них притаманна організованість та ретельна підготовка злочинних дій і активна протидія (фізичний і психічний вплив), підкуп свідків, потерпілих та ін.).

У 2013 р. в Україні було обліковано 733 (2,2% від кількості облікованих злочинів проти власності), в 2014 р. – 640 (2,1%), в 2015 р. – 590 (1,0%), в 2016 р. – 594 (1,5%). Офіційні статистичні дані наочно свідчать про латентність цих злочинів. Так, латентність вимагань оцінюється від 50 до 70% (С. М. Іншаков), а у більш сучасних виданнях він вважає, що латентність вимагань складає 87%.

У цілому з початком ринкових реформ склад вимагання істотно трансформувався. Зараз – це, як правило, рекет. Методи рекету дуже різні: це і загрози підривів церков, цехів заводів, кооперативних помешкань, квартир, підпали їх, мордування та катування вогнем, електрострумом, загрози викрадення і реальне викрадення дітей тощо. При цьому якщо раніше вони вчинялися в першу чергу у великих містах, то зараз в інших населених пунктах (навіть у дачних поселеннях).

За соціальним статусом осіб, які вчинили вимагання, можна поділити на дві групи:

1) явно кримінальні елементи – особи, що вчиняють вимагання у вигляді промислу і розглядають даний вид злочинної діяльності як засіб існування (насамперед, це члени організованих злочинних угруповань);

2) зовнішньо законслухняні громадяни – працівники комерційних та охоронних структур, банків, акціонерних товариств (вартові, експедитори, а інколи й керівники вказаних структур); студенти вузів, учні технікумів, коледжів та училищ; робітники підприємств; представники спортивних товариств (тренери, інструктори); працівники правоохоронних органів.

У переважній більшості вимагачами є представники чоловічої статі (99%) за віком: до 18 років – 10%; 18–25 років – 28%; 26–30 років – 25%; 31–35 років – 32%; 41–50 років – 5%. Серед них 75% раніше засуджених, в основному за корисливі насильницькі злочини.

Серед жертв за віковим складом найбільший відсоток становлять особи зрілого віку (30–45 років – 64%), причому такий віковий розподіл потерпілих є найбільш характерним для злочинів, скоєних організованими злочинними угрупованнями, оскільки своїми жертвами вони вибирають людей заможних. У багатьох випадках (понад 45%) жертви були знайомі із вимагачами, раніше мали з ними спільний бізнес.

Типологія жертв вимагання може бути різна. Деякі поділяють на дві групи: 1) законслухняні громадяни – це, як правило, особи, що займаються підприємницькою діяльністю (керівники комерційних структур, приватні підприємці, а також особи, котрі займаються вирощуванням на продаж собак дорогих порід, будівельники елітного житла та ін.) або державні службовці, функціональні обов'язки яких стосуються розподілу квот і видачі ліцензій на здійснення певних

видів підприємницької діяльності або експортно-імпортних операцій, виділення земельних ділянок, надання приміщень у оренду, організації приватизаційних аукціонів тощо; 2) особи, діяльність яких має протиправний характер: організатори фінансових «пірамід», посередники з «відмивання» коштів, хабарники, учасники незаконних і сумнівних угод та ін. Нерідко вимагання стає засобом вирішення конфліктів між злочинними угрупованнями щодо розподілу сфер впливу.

Типологія жертв вимагань буває й інша. Їх поділяють на осіб з нейтральною, позитивною та негативною поведінкою (Д. В. Рівман). Тип жертви з нейтральною поведінкою – це те, що потерпілим від вимагання може бути яка завгодно особа, яка має хоч яку-небудь власність. Тип жертви з позитивною поведінкою передбачає, що це особа чоловічої статі, яка займається бізнесом, законослухняний громадянин, який розумно оцінює необхідність затрат на захист майна, який на усі вимоги вимагателів відповідає відмовою, а при наявності повторних вимог, загрозах застосування насилля звертається до правоохоронних органів, а в деяких випадках і організовує колективний супротив вимагателям. Типи жертв з негативною поведінкою поділяють на два типи: пасивні та активні (Д. В. Рівман).

Пасивний може також мати два різновиди: 1) це особа, яка займається легальним бізнесом, але яка завжди виконує вимоги вимагателів, тому що не довіряє правоохоронним органам і вважає, що вони їй не в змозі захистити; 2) особа, що займається нелегальним або полупелегальним бізнесом, яка систематично виконує усі вимоги вимагачів, платить їм «данину»; вона не бажає ділитися з вимагачами своїми доходами, але психологічно згодна з ними, не засуджує їхню злочинну поведінку. До цієї групи необхідно віднести і осіб, які є представниками груп ризику (в першу чергу, проститутки). Значна частина потерпілих із числа учасників бізнесу сприймає вимагання як неминучу «супутницю» своєї діяльності і постійно виплачує «данину» вимагателям. Проститутки також виплачують (вони зобов'язані це робити) частину своїх доходів «хазяїну».

Активний – це особа, яка реально володіє значною власністю і демонструє її, як правило, це тип нувориша. Він є учасником тіньового бізнесу, який відмовляється від своєчасного розрахунку з партнерами і тим самим провокує застосування до себе «вибивання» боргів.

Зрозуміло, що кожна із запропонованих класифікацій завжди несе елементи умовності. Але вона завжди необхідна для того, щоб можна було вивчати осіб, які стали жертвами вимагань, з метою розробки заходів запобігання цим видам злочинів.

Найбільш поширеними способами вимагання є: 1) пряма передача коштів, цінних паперів на пред'явника або майна потерпілого; 2) переведення коштів на визначений вимагачами рахунок у банку; 3) переоформлення на ім'я зазначених вимагачами осіб і передача їм документів, що дають право на майно: доручень на керування автомобілем із правом його продажу, заповітів, дарчих, договорів купівлі-продажу, генеральних доручень на право вчинення угод із нерухомістю тощо; 4) оформлення на користь вимагачів строкових розписок або анулювання боргових розписок, отриманих потерпілим від третіх осіб; 5) переадресування на ім'я зазначених вимагачами осіб цінних паперів, наприклад векселів (індосамент); 6) оплата нав'язаних послуг, виконуваних організаціями, контрольованими вимагачами, у сумі, що явно перевищує обсяг виконаних робіт; 7) вимога на постачання сировини, матеріалів або встановлення каналів збуту готової продукції, виробленої потерпілими, на умовах вимагачів; 8) прийняття на роботу зазначених вимагачами осіб за умови одержання ними зарплатні без виконання роботи; 9) здача в оренду приміщення за невисоку платню; 10) залучення жертви до азартної гри; згода на фінансування її ризикованої угоди з наступними, явно нездійсненними для боржника умовами повернення боргу.

Найбільш витончені способи вчинення даного виду злочину характерні для діяльності організованих злочинних груп, коли вимагаються величезні суми грошей або значні цінності, потерпілі викрадаються, а їхні близькі беруться в заручники, зав'язуються корумповані зв'язки з працівниками правоохоронних органів, органів влади і управління. Своєрідність структури організованих груп вимагачів полягає в тому, що вона найчастіше складається з декількох відносно самостійних підгруп – «бойових загонів», діяльність яких координує організатор і наближені до нього активні члени злочинного угруповання. Вони розробляють плани злочинних акцій (оцінюють матеріальне положення потерпілого, визначають суму, яку слід з нього зажадати, і порядок її передачі, здійснюють добір виконавців, виходячи з можливого опору з боку потерпілого, та ін.), розподіляють злочин-

ний прибуток, координують злочинну діяльність учасників, виробляють правила поведінки учасників групи і стежать за їхнім виконанням, встановлюють потрібні зв'язки. Як правило, вони ні в яких злочинних акціях безпосередньо не беруть участі, у випадку провалу рядові вимагачі, тобто виконавці, їх не видають, а якщо лідери відомі правоохоронним органам, то не дають проти них ніяких показань. У зв'язку з цим лідери та основне ядро групи залишаються непокараними і продовжують злочинну діяльність.

Погрози, що висловлюють вимагачі, різноманітні за характером і пов'язані, головним чином, із застосуванням насильства (95% випадків): від побоїв до вбивства потерпілих та їх близьких, зґвалтувань, викрадення, взяття в заручники. При цьому виконання погроз, пов'язаних із насильством, має, як правило, жорстокий характер: потерпілих б'ють, приковують наручниками до бампера автомашини, що рухається, підвішують униз головою, надівають на голову поліетиленові пакети, припікають паяльною лампою, праскою та ін. Вимагачі погрожують потерпілим знищенням майна: підпалом дверей квартири або офісу, спаленням дачі або торгового об'єкта, вибухом автомобіля, знищенням товару, а також розголошення ганебних для потерпілих та їхніх близьких відомостей (дані з особистого життя, їхньої діяльності у сфері бізнесу).

Причини та умови вимагань у нашій країні можна класифікувати за різними критеріями. За змістом вони бувають соціально-економічні, соціально-політичні, правові, культурно-виховні та організаційно-управлінські. За природою їх поділяють на об'єктивні та суб'єктивні (Д. І. Голосніченко). Зрозуміло, що класифікація за природою їх дозволяє більше приділити уваги процесу віктимізації корисливо-насильницьких злочинів, особливо вимаганням.

В кримінології виділяють три види взаємостосунків між злочинцем і жертвою: випадкові, невизначені й приречені. Інакше кажучи, дуже часто передумовою вчинення вимагань є особливість психологічних властивостей жертви, що виявляється в її поведінці.

8.3.2. Віктимна поведінка жертв вимагань

Одним із факторів вчинення вимагань виступає поведінка самої жертви злочину, яка обумовлена: особливим психічним настроєм,

пов'язаним із неадекватними діями в звичайній ситуації; недбалим ставленням до безпеки своєї особистості, честі, гідності і збереження майна; небажанням повідомити правоохоронним органам про злочинні дії, які вже мали місце стосовно нього; легковажним відношенням до збереження свого майна; участю у незаконній угоді; провокуючою поведінкою.

Поведінка жертв вимагань щодо віктимологічної значущості може бути різним. Деякі вчені поділяють його на нейтральне, позитивне і негативне (Д. В. Рівман). Інші – на правомірне, нейтральне, неправомірне (О. М. Джужа). Б. М. Головкін підтримує точку зору вчених, які усі види поведінки жертв поділяють за змістом на провокуючу, легковажну, неправомірну та суспільно-корисну віктимну поведінку у конкретній життєвій ситуації.

Провокуючою називають таку негативну поведінку жертви, за якої адекватна людина втрачає емоційну рівновагу та вдається до раптових агресивних дій (В. С. Мінська, Г. І. Чечель, 1988). За формою провокація буває пасивною і активною. Пасивна провокація виражається у постійному невиконанні обов'язків перед родиною, трудовим колективом, друзями, діловими партнерами. Накопичені через це негативні почуття викликають несподіваний емоційний вибух та насильство під час чергового епізоду такої поведінки. Активна провокація має місце, коли жертва свідомо наражається на небезпеку, при цьому легковажно розраховує уникнути тяжких наслідків (хизування багатством, показове нехтування елементарними правилами особистої безпеки). Так, більшість дослідників вважають, що 2/3 потерпілих від вимагань були раніше знайомі зі злочинцем, більше половини – знаходились у неприязнених відносинах.

Легковажна поведінка полягає у надмірній довірливості стороннім людям. Це демонстрація багатства нуворишами або створення уявного багатства.

Неправомірна поведінка виражається у порушенні жертвою вимог кримінально-правового законодавства, що призвели до вчинення проти нього злочину. В першу чергу, при вимаганнях – це зайняття нелегальним або напівлегальним бізнесом, систематична сплата «данини» вимагателям, укриття цих фактів від правоохоронних органів, а також відмова у співпраці з ними стосовно викриття вимагателів.

Суспільно-корисна поведінка, пов'язана із виконанням службових, громадських та професійних обов'язків, на жаль, також призводить

до заподіяння злочином шкоди її суб'єктам (правоохоронна, громадська, військова діяльність, виконання повноважень органів влади, місцевого самоврядування, надання медичної допомоги тощо). Типова ситуація щодо суспільно-корисної поведінки жертв – це вимагання на дорогах у водіїв-«далекобійників», у «челноків», у осіб, які придбали автомобілі (безпосередньо після покупки), які торгують на ринках тощо. Це, як правило, в більшості законослухняні особи з невисокими доходами. Вимагателі мають уявлення щодо статків цих жертв і розраховують на сумарний дохід. Як правило, такі жертви серед потерпілих від вимагань складають близько чверті усіх потерпілих. До них необхідно відносити і тих, хто вчиняє спротив вимагателям, а також звертається до правоохоронних органів з повідомленням про вимагання.

8.3.3. Запобігання віктимній поведінці жертв вимагань

Запобігання вимаганням ґрунтується на загальних положеннях вітчизняної кримінологічної теорії запобігання злочинності, в якій віктимологічне запобігання є складовою її частиною. Саме воно визначає особливості запобігання вимаганням на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Загальносоціальне запобігання вимаганням – це насамперед комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин і усунення або нейтралізацію разом з тим причин та умов злочинності. Тому вирішальна роль у поступовому зменшенні соціальних суперечностей в усіх сферах соціального життя належить розумній господарсько-організаційній та культурно-виховній діяльності державних органів, підприємств, установ, фірм, громадських організацій. Жертви вимагань повинні бути ознайомлені з законодавчими актами, які їх можуть захистити від вимагань. Для цього необхідно проводити серед груп ризику спеціальні бесіди, друкувати відповідні методичні матеріали, які б роз'яснювали стан законодавства та можливості запобігання вимаганням.

Спеціально-кримінологічне запобігання вимаганням – це сукупність заходів протидії вимаганням, змістом яких є різноманітна робота державних органів, громадських організацій, соціальних груп і громадян, спрямована на усунення причин та умов, що породжують і сприяють цьому виду злочинів. Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам складається із трьох напрямів діяльності: кримінологічної профілактики; відвернення злочинів; припинення злочинів.

Кримінологічна профілактика – це сукупність заходів щодо вчасного виявлення та усунення негативних явищ, які виникли чи можуть виникнути і детермінувати вимагання. Залежно від того, на які явища і процеси спрямовані профілактичні заходи, можна виділити види профілактики, зокрема, профілактику випередження, обмеження, усунення та захисту. На цьому напрямку жертви вимагань повинні мати чітке уявлення, коли вони можуть стати жертвами і чому.

Профілактика випередження (наприклад, кримінологічна експертиза нормативно-правових актів), профілактика обмеження (наприклад, наркоманії, алкоголізму, бездоглядності дітей), профілактика усунення (наприклад, випуску чи реалізації недоброякісної продукції), профілактика захисту покликана анулювати незахищеність чи недостатню захищеність і безпеку особи і матеріальних об'єктів; вона створює зовнішні ускладнення щодо посягань на охоронювані суспільством цінності. Профілактика випередження передбачає, що особа, яка починає свою підприємницьку діяльність, має чітке уявлення по законодавство, яке регламентує цей вид діяльності. Профілактика обмеження передбачає, що особа, яка займається підприємницькою діяльністю, ніколи і нікому (ні близьким, ні малознайомим) ні в якому разі не розповідає про рівень своїх статків. Профілактика усунення передбачає, що щоб не стати жертвою вимагань, не потрібно займатися незаконною діяльністю. Профілактика захисту передбачає, що жертва вимагань повинна передбачати можливість стати жертвою і підтримувати відповідний рівень захисту своїми діями.

Відвернення злочинів – специфічний напрям спеціально-кримінологічного запобігання, що складається із сукупності заходів, спрямованих на окремі групи та конкретних осіб, які виношують злочинні наміри, замислюють вчинення злочинів і позитивно сприймають злочинний спосіб життя, з метою дискредитування злочинної пове-

дінки, добровільної відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження злочинної діяльності. Відвернення злочинів має місце тоді, коли злочинна поведінка проходить етап від моменту формування злочинного мотиву до початку виконання злочину. На цій стадії жертви вимагань своєю віктимною поведінкою дають змогу злочинцям вчиняти злочини.

Заходи протидії злочинної мотивації доцільно розділити на дві групи: заходи переорієнтації антисуспільної настановки і активні контрзаходи.

Заходи переорієнтації антисуспільної настановки включають: а) спеціальні економічні і соціально-психологічні програми, які розраховані на те, щоб людина у суспільстві отримувала більш-менш повне задоволення своїх потреб і відмовлялась від злочинних намірів; б) заходи, спрямовані на формування у громадян антикримінальної культури; в) кримінологічна поінформованість населення для його більш тісного співробітництва з правоохоронними органами; г) організаційно-правові заходи, які підвищують у людей почуття відповідальності і виробляють у них уявлення про допустимі засоби досягнення своїх потреб.

Активні контрзаходи – це заходи переконання, різних форм примусу, застереження і допомога особам, звільненим з місць позбавлення волі.

Припинення злочинних проявів визначається як сукупність видів діяльності, спрямованих на недопущення завершення розпочатого злочину шляхом розроблення і здійснення спеціальних заходів. Особливість запобіжної роботи на стадіях готування і замаху на злочин залежить від обсягу виконаної злочинної діяльності, особи винного, характеру злочину тощо. У зв'язку з цим розрізняють заходи опанування, обережності та активного втручання. Заходи опанування здійснюються з метою досягнення добровільної відмови особи від продовження злочинної діяльності. Заходи обережності застосовуються для того, щоб створити умови, які виключають можливість чи перешкоджають продовженню розпочатої злочинної діяльності. Заходи активного втручання припускають негайну реакцію правоохоронних органів у випадках, коли прогаєння потягне за собою безпосереднє посягання (наприклад, затримання злочинця під час готування до злочину або замах на злочин, створення умов для пере-

творення розпочатої злочинної діяльності на невеликій відстані готування або замах тощо).

Індивідуальне запобігання злочинам – різновид запобігання злочинності щодо конкретної особи. Індивідуальне запобігання становить ту частину запобіжної діяльності, яка здійснюється на стадії, котра передуює виникненню злочинного наміру. Усунення безпеки потенційного злочину – головне завдання індивідуального запобігання.

Отже, об'єктом індивідуального запобігання злочину є: поведінка та спосіб життя осіб з високою імовірністю вчинення злочину; соціальні елементи їх особистості, які відображають антисуспільну спрямованість; соціально значущі при формуванні і реалізації останньої деякі психофізичні особливості індивідів; несприятливі умови оточуючого таку особу середовища та життєвого укладу; інші довготривалі діючі обставини, які визначають криміногенну ситуацію і полегшують вчинення злочину.

Розкриваючи основні форми віктимологічної профілактики, слід зазначити, що об'єктами такої профілактики можуть виступати як окремі громадяни з високим рівнем віктимності, так і групи населення, а також, на нашу думку, визначене середовище чи віктимогенна територія. Вибір об'єкта дозволить визначити кількість сил і засобів, необхідних для вирішення поставлених завдань.

Для того, щоб не стати жертвою вимагань, необхідно, на наш погляд, запровадити такі заходи віктимологічної профілактики:

1) проведення профілактичної роботи з потенційними жертвами злочинів з урахуванням демографічних, фізичних та соціально-рольових та соціально-психологічних властивостей особи;

2) здійснення віктимологічної профілактики, що включає в себе навчання потерпілих засобом нейтралізації конфліктів у сфері соціально-економічних та сімейно-побутових відносин, створення у свідомості людей стереотипу ненасильницького вирішення конфліктної ситуації, прийняття спеціальних заходів щодо потерпілих з підвищеним рівнем віктимності;

3) створення реабілітаційних центрів допомоги особам, що постраждали внаслідок заподіяння їм фізичної, моральної або майнової шкоди;

4) впровадження спеціальних комплексних програм заходів щодо організації фізичної та психологічної безпеки жертви, інформування про передбачені законом заходи самооборони;

5) створення «зворотного зв'язку» правоохоронних органів і населення: організація «телефонів довіри», «гарячої лінії» з метою отримання інформації від громадян про різноманітні правопорушення та конфліктні ситуації.

Зрозуміло, що існуючі заходи запобігання вимаганням необхідно доповнити заходами віктимологічної профілактики, яка дасть можливість зменшити кількість жертв і величину шкоди від вимагань, а також захистить громадян від злочинців.

Питання для самоконтролю

1. Яка питома вага вимагань у структурі злочинності проти власності?
2. Надайте характеристику вимагань.
3. Надайте характеристику жертв вимагань.
4. Надайте характеристику поведінки жертв вимагань.
5. Які загальносоціальні заходи запобігання вимаганням Ви знаєте?
6. Які спеціально-кримінологічні заходи запобігання вимаганням Ви знаєте?
7. Які індивідуальні заходи запобігання вимаганням Ви знаєте?
8. Що таке віктимологічна профілактика вимагань?

8.4. Віктимна поведінка жертв грабежів і розбоїв та запобігання їм

8.4.1. Загальна характеристика грабежів і розбоїв

Грабежі і розбійні напади – найбільш поширені види корисливих насильницьких злочинів. У рік в середньому обліковується 20–22 тис. грабежів і 2,8–3,5 тис. розбоїв. Істотною ознакою цих злочинів є застосування насильства проти жертви. Як правило, це фізичне насильство різного ступеня інтенсивності. Хоча у понад третині випадків застосовується психічне насильство у вигляді погроз негайного застосування фізичного насильства. Насильницький вплив на тіло

і психіку жертви застосовується з метою заволодіння чужим майном або його утримання. Більшість грабежів і розбоїв вчиняються в умовах неочевидності. Через відсутність свідків, а також у зв'язку з невеликим розміром заподіяної матеріальної шкоди та відсутністю тяжких наслідків для здоров'я, більше ніж кожен другий грабіж і розбій залишається латентними. Прийнято вважати, що вказані злочини належать до так званої загальнокримінальної злочинності. Утім, певна частина з них вчиняється організованими злочинними групами. Як правило, злочинці та жертви злочинів були раніше незнайомі (Б. М. Головкін, 2012).

Грабежі і розбої доцільно класифікувати за місцем посягання, способом та особливостями їх вчинення.

За *місцем* вчинення (у порядку розповсюдженості) переважають посягання у громадських місцях – 60–66% (вулиці, парки, сквери, площі, провулки, двори, зупинки транспорту, під'їзди). На вулицях та в інших громадських місцях грабежі і розбої в основному вчиняють молоді особи віком 18–24 роки, серед яких майже половина – наркомани. Жертвами «вуличних» злочинів стають одинокі перехожі. Дехто з них привернув увагу злочинців своїм нетверезим станом, дорогим одягом, престижними речами. Хоча значно частіше це випадкові перехожі, які опинилися у безлюдному місці у темний час доби. Пояснення такої тенденції досить просте: злочинці першочергово зосереджені на досягненні швидкого результату, а саме: негайно заволодіти будь-яким цінним майном, яке виявиться при жертві і мати можливість вже зараз розпорядитися ним на власний розсуд. Виходячи з цього, підшукується жертва, яка виявилася уразливою на момент злочинного посягання. Звичайно, розмір злочинного доходу береться до уваги, однак вирішального значення при прийнятті рішення про вчинення злочину не має. Злочинці вмотивовані на пошук будь-якої вигоди матеріального характеру, яку можна швидко отримати насильницьким шляхом. Сам по собі розмір злочинного доходу прямо залежить від складності досягнення цілі, вибору належного об'єкта злочинного впливу та ступеня ризику не досягти бажаного результату. Важко собі уявити, щоб у темну пору доби на вулицях люди переносили великі суми готівкових коштів або інше цінне майно і при цьому не дбали про особисту безпеку. А тому значний розмір злочинного доходу скоріше розцінюється винними як везіння, збіг обставин, ніж законо-

мірний результат планування і підготовки злочину. Є всі підстави вважати, що на вулицях жертви обираються за зовнішніми ознаками, які, з одного боку, свідчать про наявність більш-менш вартісного майна, а з другого – оцінити фізичні можливості наміченої жертви для самозахисту.

Другу позицію займають посягання із проникненням у житло – 18–27%. При виборі жертв цих злочинів враховується зовнішній вигляд домогосподарства (приблизна вартість будинку і прибудинкових споруд та їх облаштування, транспортних засобів), що вирізняється серед інших ознаками матеріального благополуччя, а також береться до уваги інформація про рівень матеріальних доходів родини, соціальний статус її членів, спосіб життя, наявність великих сум готівкових коштів. Поряд з цим робляться припущення про наявність грошових заощаджень.

На третьому місці йдуть посягання на транспорті (5%). Їх жертвами стають водії таксі, працівники автотранспортних підприємств, що займаються вантажними перевезеннями, а також власники транспортних засобів. Предметами злочинних посягань частіше за все стають суми добової виручки, готівкові кошти та інше цінне майно, яке перевозиться транспортними засобами або ж самі транспортні засоби.

Останнім часом фіксуються посягання, поєднані з проникненням до приміщень фінансово-кредитних установ – 1,5–2% (банків та їх філій, пунктів обміну валют, кредитних спілок, ломбардів). Їх жертвами стають розпорядники й отримувачі грошових коштів і валютних цінностей, а також працівники, у віданні яких вони перебувають (касири, фінансові оператори, листоноші та ін.).

За способом вчинення вирізняються посягання, що супроводжуються погрозами застосування насильства, зброї та предметів, які використовуються як зброя (38%), і посягання, поєднані із застосуванням насильства різного ступеня суспільної небезпечності (62%). При вчиненні майже кожного сьомого розбою застосовувалася зброя.

За ступенем організованості і стійкістю умислу переважають посягання у складі групи осіб за попередньою змовою – 65–75%, із них 1,2% грабежів і 4% розбоїв вчиняється організованими групами. За результатами авторського дослідження (Б. М. Головкін, 2012) встановлено мотиви вчинення вбивств потерпілих при розбійних нападах,

поєднаних із проникненням у житло, а саме: приховування факту впізнання злочинця (37%), помста за запеклий опір та небажання вказати місце зберігання грошей і цінностей (21,2%), через надмірне застосування насильства над жертвою і байдуже ставлення до його наслідків (16,8%), заподіяння смерті було необхідною умовою заволодіння майном (15,4%), співвиконавство у вбивстві (8,6%), інше – 1,0%.

8.4.2. Віктимна поведінка жертв грабежів і розбоїв

Уявлення про контингент жертв грабежів і розбоїв пропонуємо створювати за їх соціально-демографічними та рольовими ознаками. Окрім цього, слід проаналізувати характер дозлочинних зв'язків між злочинцем і жертвою, психічний стан жертви у момент посягання, а також критерії вибору осіб на цю роль, поведінку останньої.

За даними авторського дослідження (Б. М. Головкін, 2012) понад 1000 кримінальних справ, статевіковий розподіл потерпілих від корисливих насильницьких злочинів відображений у табл. 8.2.

Таблиця 8.2

Статевіковий розподіл жертв грабежів і розбійних нападів

Стать / вік	Стаття 186 КК України (грабіж)	Стаття 187 КК України (розбій)
Чоловіки	53,7%	62,8%
Жінки	46,3%	37,2%
До 18 років	19%	15,4%
18–24 років	29,2%	26,3%
25–29 років	14,3%	12,5%
30–39 років	17%	17,6%
40–49 років	11,6%	16,1%
50–59 років	6,1%	9,1%
60 років і старші	2,9%	3%

Спільною тенденцією для всіх видів посягань є переважання серед потерпілих чоловіків над жінками, що зумовлено трьома головними причинами: 1) чоловіки мають порівняно ширший діапазон рольової віктимності, пов'язаної з ризиконебезпечними професіями (працівники охоронних структур, таксисти, водії автотранспортних підприємств, інкасатори, оператори автозаправних станцій та ін.); 2) вони ширше представлені у сфері господарської діяльності як у легальному, так і нелегальному секторах економіки; 3) чоловіки традиційно менше приділяють уваги особистій і майновій безпеці (більш схильні до випадкових знайомств під час проведення дозвілля, частіше перебувають у пізній час у потенційно віктимогенних місцях, користуються нелегальними послугами, вступають у конфлікти та ін.).

Розподіл потерпілих за соціальним становищем та родом занять відображено у табл. 8.3.

Таблиця 8.3

Соціальне становище і рід занять жертв грабежів і розбійних

Соціальне становище і рід занять	Стаття 186 КК України (грабіж)	Стаття 187 КК України (розбій)
Робітники	11,5%	12,3%
Службовці і керівники	2%	4,6%
Учні і студенти	30,6%	20,7%
Незайняті трудовою (навчальною) діяльністю	23,8%	17,6%
Пенсіонери	3,4%	3,1%
Підприємці	6,8%	9,9%
Власники і працівники фінансових установ	2%	2,6%
Працівники сфери торгівлі і послуг	12,2%	20,1%
Власники та водії автомобілів	6,1%	5,5%
Інші (сфера незаконних послуг)	1,6%	3,6%

За результатами вивчення матеріалів кримінальних справ (продажень) встановлено нерівномірну представленість різних соціаль-

них груп населення у контингенті жертв злочинів. Це пов'язано не тільки з соціально-демографічними відмінностями населення, але й з несприятливими середовищними умовами проживання та небезпечною поведінкою за конкретних обставин. На перший погляд, до групи віктимогенного ризику першочергово мають належати матеріально забезпечені і високостатусні члени суспільства, а також особи, діяльність яких пов'язана із професійним ризиком. Насправді ж, значно частіше жертвами злочинів стають соціально вразливі і фізично мало захищені на момент злочинного посягання особи, а саме: діти, молодь, жінки, особи похилого віку. Тож ризик віктимізації залежить не стільки від соціального становища і рівня доходів жертв, скільки від повсякденної моделі їх поведінки, безпечності району проживання, характеру взаємодії з іншими людьми, а також від зовнішніх обставин, в яких вони опинилися на момент злочинного посягання.

Як бачимо, 15–30% потерпілих від розбоїв та грабежів були учнями і студентами навчальних закладів різних ступенів акредитації. А значить, жертви і злочинці приблизно одного віку, мають схожі матеріальні інтереси, уявлення про престижні речі. Невипадково предметами таких злочинних посягань здебільшого виступають мобільні телефони і «кишенькові» гроші.

Другу позицію в структурі потерпілих від корисливих насильницьких злочинів посідають працівники сфери торгівлі і послуг (12–20%). Такий результат є більш логічним. Усі знають, що у цих людей є готівкові кошти, добова виручка та інші товарно-матеріальні цінності, до речі не завжди легального походження. Представники зазначених професій привабливі як жертви ще і тому, що звикли до викрадення товару і недостачі грошей, а тому рідко звертаються до правоохоронних органів. З урахуванням латентної складової чисельність представників торговельної сфери у дійсності на порядок більша.

Третє рейтингове місце посідають незайняті трудовою (навчальною) діяльністю. Сюди належать домогосподарки, безробітні, а також відверті маргінали, у яких відбирають будь-яке майно, що має певний вартісний вираз.

За ними йдуть робітники, на яких найчастіше вчиняються напади у день виплати заробітної плати та традиційного після цього відвідування розважальних закладів.

Окрему групу становлять особи, які займаються підприємницькою діяльністю. Зазначена категорія населення найбільш приваблива для вибору на роль жертви корисливих насильницьких злочинних посягань. Однак підприємці в основному дбають про свою безпеку, а тому є складнодоступною метою. Зазвичай нападами на підприємців займаються організовані злочинні групи.

Вивчення психічного стану жертв грабежів і розбоїв засвідчило, що на момент злочинного посягання вони перебували у задовільному стані. Однак це мало про що говорить. Підвищена уразливість більшості з них пов'язана з місцем і часом перебування, нездатністю правильно визначити джерела кримінальної небезпеки. Відтак, основна маса жертв не очікує злочинного посягання, виявляється не готовою адекватно реагувати на кримінальні загрози й уникнути злочинного посягання.

Деяка частина жертв перебувала у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, чим привернули увагу злочинців та полегшили злочинне посягання. Як відомо, злочинці іноді цілеспрямовано вистежують одиноких перехожих з явними ознаками сп'яніння і нападають на них в неосвітлених та малолюдних місцях. Також поширеними є посягання з використанням злочинної хитрості і слабкості чоловіків до прекрасної статі.

Краще зрозуміти критерії вибору певних осіб у ролі потерпілих допоможуть результати інтерв'ювання засуджених за вчинення корисливих насильницьких злочинів. На питання: «З чого Ви виходили при виборі потерпілого?» – отримано такі відповіді: з достовірної інформації «навідників» – 26,8%, вибір здійснювався спонтанно за візуальною оцінкою зовнішності та враховуючи відсутність свідків – 24,0%, потерпілий виставляв напоказ своє багатство або «смітив грошима» – 15,2%, припущення про матеріальні статки, виходячи з характеру роботи – 14,9%, особистої упевненості про наявність значних коштів – 8,0%, за чутками про наявність грошей – 7,5%, переконаності у неспроможності потерпілого чинити опір (одиноке проживання, похилий чи неповнолітній вік) – 3,6%. Із наведеного можна зробити загальний висновок: злочинці намічають жертви із числа осіб, які мають грошові кошти або за родом занять дають підстави припускати про їх наявність. Буває й так, що жертва своєю необачною чи навіть провокаційною поведінкою полегшує досягнен-

ня злочинного результату. За нашими даними, 15,2% нападників розцінювали передзлочинну поведінку потерпілих як провокаційну, коли останні ніби експонували себе злочинцям, які були поряд. Зазвичай ідеться про нетверезе позерство у розважальних закладах, надмірне витрачання грошей на пригостання нових знайомих, у тому числі жінок легкої поведінки, демонстрація фінансових можливостей, запрошення додому для спільного вживання спиртних напоїв та наркотичних засобів. Як видається, провокаційна поведінка не дуже характерна для жертв грабежів і розбоїв.

Звернімося до аналізу поведінки потерпілих від корисливих насильницьких злочинів безпосередньо під час посягання, оскільки від неї залежить інтенсивність застосованого насильства та його наслідки. За словами засуджених жертви на момент злочинного посягання поводитися по-різному: чинили активний опір – 35,6%, просили пробачення – 24,6%, звали на допомогу і погрожували – 12,9%, виявляли реакцію ступору і заціпеніння 20,4%, хитрували і намагалися втекти – 6,5%.

На окремий розгляд заслуговує аналіз видів віктимної поведінки при вчиненні грабежів і розбоїв. За нашими даними найбільш поширеними є *ризикована* і *необачна* віктимна поведінка. При ризикованій поведінці особа своїми діями чи бездіяльністю свідомо наражається на небезпеку злочинних посягань у конкретних умовах місця і часу. Жертва з ризикованою поведінкою ініціює виникнення злочинного умислу і стимулює прийняття рішення про вчинення злочину саме проти неї. При необачній поведінці особа не передбачає виникнення кримінальної загрози в ситуації, нормальний розвиток якої зазвичай не завершується надзвичайною подією, а саме вчиненням злочину. Іншими словами, якщо у першому випадку кримінальна небезпека носить очевидний характер, то у другому – прихований.

8.4.3. Запобігання віктимній поведінці при грабежах і розбоях

Запобігання віктимній поведінці при вчиненні грабежів і розбоїв передбачає заходи загальносоціального, спеціально-кримінологічно-

го та індивідуального характеру. При цьому об'єктом запобіжного впливу виступають віктимність та віктимна поведінка.

Загальносоціальний рівень віктимологічного запобігання включає заходи по зниженню віктимогенного потенціалу суспільства, виявленню та обмеженню дії детермінант масової віктимізації. Зокрема, це мають бути заходи, спрямовані на віктимологічну освіту населення, формування культури особистої і майнової безпеки, проведення просвітницької роботи серед соціально вразливих верств населення. На рівні державної політики серйозна увага має приділятися розробленню та упровадженню цільових програм щодо подолання проявів дискримінації і нетерпимості за соціальною і майновою ознаками, зниження рівня стихійної урбанізації, упорядкування архітектурного планування і містозабудови, а також зниження рівня вживання спиртних напоїв та поширення наркотизму та ін.

Спеціальний рівень віктимологічного запобігання включає заходи, спрямовані на зниження рівня віктимності найбільш вразливих груп населення, а також зменшення можливостей для вчинення грабежів і розбоїв.

До заходів спеціально-віктимологічного запобігання зазначеним злочинам належать такі:

- моделювання цільової групи віктимогенного ризику як об'єкта запобіжного впливу;
- проведення тренінгів з особистої і майнової безпеки серед осіб, які займають матеріально відповідальні посади або виконують обов'язки, пов'язані з професійним ризиком;
- навчання громадян правилам безпечної поведінки у громадських місцях через соціальну рекламу, пам'ятки та іншу друковану продукцію;
- започаткування циклу телепередач «Як не стати жертвою злочину», спрямованих на формування у широкій аудиторії знань і практичних навичок щодо розпізнавання джерел кримінальної загрози; уникнення створення і потрапляння у віктимогенні ситуації внаслідок власних необачних дій; недопущення віктимної поведінки, що призводить до вчинення грабежів і розбоїв у різних місцях; навчання правильному реагуванню на ймовірний розвиток ситуації та розпочате злочинне посягання;

- проведення благоустрою і освітлення занедбаних місць, затемнених вулиць, прохідних дворів, спортивних майданчиків, входів до під'їздів із боку вулиць тощо;
- заохочення громадян на встановлення індивідуальних засобів технічної безпеки свого житла;
- оснащення найбільш вірогідних місць вчинення грабежів і розбоїв засобами електронного контролю та забезпечення цілодобового спостереження за оперативною обстановкою;
- створення інтерактивної карти вчинення грабежів і розбоїв та оповіщення місцевих жителів про місця та обставини, що призвели до таких подій;
- посилена охорона громадського порядку у криміногенно неблагополучних районах і місцях;
- роз'яснення необхідності звернення до правоохоронних органів жертв грабежів і розбоїв.

На особливу увагу заслуговує система заходів запобігання грабежам і розбійним нападам за допомогою ІТ-технологій. Давно назріла необхідність створення на місцевому рівні системи колективної безпеки, що передбачає мережу електронного та іншого оповіщення про високий рівень загрози вчинення грабежів і розбоїв у конкретних місцях, час і за певних обставин. На основі спеціальних програм комп'ютерного моделювання і прогнозування ймовірності настання події злочину фахівці з ІТ-технологій можуть більш-менш точно врахувати вказані обставини і застерегти громадян уникати найбільш вірогідних місць і часу їх вчинення та не допускати типових моделей поведінки, що призводять до таких наслідків. Локальні мережі безпеки можуть будуватися спільними зусиллями національної поліції та операторами мобільного зв'язку або Інтернет-провайдерами. Для поширення віктимологічної інформації використовуються системи мобільного зв'язку і інформаційно-телекомунікаційні мережі. Через смс-повідомлення або електронну пошту користувач локальної мережі може отримувати інформацію про оперативну обстановку за добу за місцем проживання, а також прогноз щодо високої ймовірності стати жертвою грабежів і розбоїв у конкретних місцях, час, ситуаціях та за певної моделі поведінки.

У сільській місцевості поряд із впровадженням ІТ-технологій доцільно обладнати усі домогосподарства лінією телефонного зв'язку,

щоб місцеві жителі за необхідності мали можливість звернутися до дільничних інспекторів поліції, територіальних відділів поліції за захистом і допомогою. У віддалених населених пунктах доцільно створювати систему сусідського нагляду і взаємодопомоги на випадок злочинних посягань, формувати загони самооборони і територіальні об'єднання по охороні громадського порядку.

Індивідуальний рівень охоплює інформаційний вплив на людей, особисті риси і віктимна поведінка яких свідчить про високу вірогідність стати жертвою злочину, а також роботу із особами, схильними до вчинення грабежів та розбійних нападів.

Індивідуальне запобігання включає комплекс превентивних заходів та рекомендацій потенційним жертвам. У широкому розумінні йдеться про проведення профілактичних бесід і винесення застережень щодо недопущення проявів віктимної поведінки з боку осіб, схильних стати жертвою злочинів за певних обставин.

Рекомендації щодо правил поведінки у віктимогенних ситуаціях та при взаємодії із злочинцем залежать від змісту цих ситуацій та характеру поведінки нападника. Умовно ситуації вчинення грабежів і розбоїв можна поділити на два типи: 1) ті, що дозволяють завчасно розпізнати злочинний умисел; 2) ті, що ускладнюють або унеможливають завчасно розпізнати злочинний умисел. Імовірний сценарій розвитку першого типу ситуацій передбачає прояви агресії, хуліганські дії, провокування конфлікту з боку злочинців, штучне створення приводу для вчинення злочину. За таких умов нескладно спрогнозувати подальший розвиток подій, що супроводжуються насильницьким заволодінням майном жертви. Імовірний сценарій розвитку другого типу ситуацій не містить зовнішніх орієнтирів або індикаторів, за якими можна спрогнозувати вчинення грабежу або розбійного нападу.

В межах виникнення та розвитку віктимогенних ситуацій першого типу рекомендуємо таке. При зустрічі у малолюдних місцях у темний час доби із агресивно налаштованими групами молодих людей, які розпивають спиртні напої, порушують громадський порядок, висловлюють образи на адресу перехожих, провокують на грубість або в інший спосіб виявляють агресивні наміри – не слід вступати з ними у діалог, робити зауваження, закликати до порядку, погрожувати поліцією, оскільки така поведінка розцінюється як виклик або

«образу» і стає сигналом для групової агресії, що серед іншого може супроводжуватися заволодінням майном жертви. З метою уникнення серйозної шкоди для здоров'я та загрози для життя не рекомендується вступати у бійку з групою людей, які неадекватно себе поведуть. Шансів відбити груповий напад небагато, натомість отримати серйозні тілесні ушкодження і при цьому втратити майно – цілком очевидна перспектива. За наявності зброї та спецзасобів і навичок поводження з ними їх слід застосувати до самого агресивного злочинця. Це дозволить виграти декілька секунд і спробувати втекти. Якщо не вдалося негайно покинути місце події до моменту нападу, то радимо не дозволяти нападникам вас оточувати і заходити із спини. Також необхідно згрупуватися, закрити руками голову та інші життєво важливі органи і силовим шляхом прориватися до виходу із замкненого простору.

Для завчасно спланованих грабежів і розбійних нападів, що вчиняються у громадських місцях характерне штучне створення подій і ситуацій, які містять привід для насильницького заволодіння майном жертви. Через штучне створення сприятливої обстановки та умов злочинці прагнуть «увігнати особу у роль жертви», викликати у неї почуття «провини», змусити підкорятися їхнім незаконним вимогам. Про високу ймовірність вчинення грабежів і розбоїв свідчать такі обставини: перетинання шляху групою незнайомих, які цікавляться про мету вашого перебування на «їхній території», запитують «Котра година?», пропонують пригостити їх алкогольними напоями та цигарками за власний рахунок, дати скористатися мобільним телефоном, висувають надумані претензії щодо неввічливого тону спілкування та проявів неповаги, запитують про наявне майно і кишенькові гроші та вимагають «добровільно ними поділитися», погрожують фізичною розправою з метою заволодіння вказаним майном. Будь-яка ваша відповідь наперед розцінюється як «неправильна та образлива», що тягне за собою негайне «фізичне покарання», за яким насправді приховується запланований грабїж чи розбійний напад. На етапі висловлювання погроз можна спробувати домовитися із нападниками, задовольнити їх вимоги, передати майно та гроші і тим самим уникнути нанесення тілесних ушкоджень. Іноді позитивний ефект дає доброзичлива розмова на різні життєві теми, прохання відпустити, демонстрація відсутності скільки-небудь цінного майна. Дієвим заходом

припинення початого посягання вважається також гучні вигуки про допомогу, нанесення ударів на випередження найбільш агресивному члену злочинної групи, у тому числі застосування зброї і засобів самозахисту.

Набагато складніше розпізнати наміри злочинців, які вчиняють грабежі та розбійні напади, поєднані з проникненням у житло та інше приміщення. Під час нападів на ці об'єкти злочинці одразу застосовують насильство різного ступеня небезпеки для життя здоров'я потерпілих, зв'язують останніх, вчиняють тортури, а іноді і умисні вбивства. Такої участі можна уникнути за умови дотримання правил елементарної безпеки, а саме: не запрошувати до свого житла мало-знайомих осіб, у тому числі різного роду майстрів та найманих працівників; не позичати гроші особам із сумнівною репутацією; не розповсюджувати інформацію про рівень своїх доходів, грошові заощадження, дорогі покупки, отримані кошти від продажу майна та ін. У разі нападу на житло рекомендується подавати гучні шумові сигнали будь-яким доступним способом, за наявності застосовувати зброю та інші спеціальні засоби, наносити тілесні ушкодження нападникам колючо-різючими предметами широкого господарського вжитку під час спроби проникнення до житла, намагатися покинути житло до того, як до нього проникнуть нападники. Якщо злочинцям вдалося проникнути до житла чи іншого приміщення слід виконувати їх вимоги, вказати місця збереження грошових заощаджень, передати майно і цінності, які від вас вимагають, а також за можливості за допомогою хитрощів та обману негайно покинути місце події. Категорично забороняється намагатися впізнати нападників за голосом і зовнішністю, називати по іменам, прізвищам або «кличкам», зривати маски та інші засоби маскування, погрожувати зверненням до поліції тощо. Такі дії ставлять потерпілих у смертельну небезпеку і можуть призвести до вбивства поєднаного з розбійним нападом.

Віктимологічне запобігання корисливим насильницьким злочинам навряд чи дасть позитивний ефект, якщо не проводити профілактичну роботу із особами, схильними до їх вчинення. Йдеться про виявлення таких осіб, постановку їх на профілактичний облік та здійснення комплексу заходів переконання, допомоги і примусу з метою відвернення загрози становлення на шлях вчинення грабежів

та розбійних нападів. Це можуть бути профілактичні бесіди, відвідування за місцем проживання, здійснення спостереження і контролю за способом життя, колом спілкування, викриття намірів, застосування заходів подвійної превенції тощо.

Питання для самоконтролю

1. Надайте віктимологічну характеристику жертв грабежів і розбійних нападів.
2. Назвіть критерії, за якими злочинці вибирають жертв грабежів і розбійних нападів.
3. Які заходи загальносоціального запобігання віктимній поведінці Ви знаєте?
4. Укажіть комплекс заходів спеціально-віктимологічного запобігання грабежам і розбійним нападам.
5. Сформулюйте віктимологічні рекомендації, як уникнути корисливих насильницьких злочинних посягань та мінімізувати їх наслідки.

ВІКТИМОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ З НЕОБЕРЕЖНОСТІ, ТА ЗАПОБІГАННЯ ЇМ

9.1. Загальна характеристика злочинів, учинених з необережності

Злочини з необережності учиняються у багатьох сферах сучасної діяльності людини: на виробництві при роботі з машинами, механізмами та іншим устаткуванням підвищеної небезпеки; при експлуатації різноманітних транспортних засобів; у господарській діяльності під час виконання будівельних, вибухових та інших небезпечних робіт; при поводженні з небезпечними для здоров'я людини матеріалами і речовинами; при використанні і освоєнні природного середовища; у медичній і ветеринарній практиці; у різних сферах управлінської діяльності посадових осіб; у домашньому господарстві громадян при користуванні технікою побутового характеру, зброєю тощо. У зв'язку з цим і їх класифікацію для більш ефективного запобігання доцільно проводити за сферами діяльності, в яких вони були вчинені (П. С. Дагель, 1977). За цією підставою такі злочини традиційно поділяють на чотири основні групи:

1) злочини, учинені у сфері дії або використання технічних засобів, машин, механізмів та інших джерел підвищеної небезпеки, які приводять до виходу техніки з-під контролю цієї особи (статті 271, 272, 273, 276, 286, 287 КК України та ін.);

2) злочини, учинені у сфері професійної діяльності, за яких шкода заподіюється у результаті неналежного виконання або невиконання особою своїх професійних обов'язків, встановлених спеціальними правилами (статті 131, 197, 267, 320, 326, 328, 329 КК України та ін.);

3) злочини, учинені під час виконання посадових або управлінських функцій (статті 367, 425 КК України та ін.);

4) злочини, учинені у сфері побуту (статті 119, 128, 196, 264, 270 КК України та ін.).

Враховуючи високу латентність окремих таких злочинів, недосконалість офіційної статистики, яка не розмежовує злочини за формою вини, можливість учинення окремих злочинів як навмисно, так і з необережності, визначити рівень навіть зареєстрованих злочинів, що учиняються з необережності, досить складно.

Результати ж вибіркових досліджень свідчать про те, що рівень злочинів, учинених з необережності, постійно збільшується. Якщо в 60-х рр. ХХ ст. питома вага цих злочинів у СРСР, у тому числі і в Україні, складала близько 5%, то в 80-х рр. вона вже досягла 12–15% (В. Є. Квашиш, 1986), у 90-х – 16–17% (О. М. Литвак, 1998), а у ХХІ ст. вже перевищила 20% (А. П. Закалюк, 2007).

Дослідження також показують, що у структурі злочинів, учинених з необережності, переважають злочини проти безпеки дорожнього руху та експлуатації автомобілів і інших механічних транспортних засобів, які складають близько 75% всіх злочинів, учинених з необережності (І. М. Тяжкова, 2002; В. А. Мисливий, 2005). За різними підрахунками близько 10–15% припадає на службову недбалість, 3–7% – на порушення законодавства про охорону праці, 3–4% – на злочини, вчинені у сфері побуту, з них 2–3% – на вбивство з необережності та необережне тілесне ушкодження (І. М. Тяжкова, 2002; Ю. Ф. Іванов, 2006). Решта – це порушення спеціальних норм і правил, які приводять до аварій, катастроф, пожеж та інших техногенних катаклізмів, що виникають у процесі безвідповідального ставлення посадовими та іншими особами до виконання своїх професійних чи службових обов'язків.

Офіційна статистика не містить також і повних даних про розмір шкоди, яку завдають злочини, учинені з необережності, суспільству та державі, і ціну таких злочинів можна визначити лише приблизно на підставі опублікованих відомостей щодо правопорушень в окремих сферах людської діяльності, які дуже часто вчинюються з необережності і певна частина з яких у подальшому кваліфікується як злочини.

Найсумнівніша, на жаль, статистика дорожньо-транспортних пригод в Україні. Зокрема, у період 1975–2005 рр. в Україні сталося

понад 1,2 млн таких пригод, в яких загинуло більше 200 тис. та поранено близько 1,3 млн людей (В. А. Мисливий, 2005). З 2006 по 2015 р. в дорожньо-транспортних пригодах загинуло ще 60,3 тис. осіб. Останнім часом в Україні щорічно реєструється близько 150 тис. дорожньо-транспортних пригод, в яких гине від 3 до 5 тис. осіб різного віку, ще близько 25–30 тис. одержують травми різного ступеня тяжкості, а матеріальні збитки тільки від пошкодження транспортних засобів за підрахунками спеціалістів складають 8–10 млрд грн. В цілому, за даними Асоціації безпеки дорожнього руху, Україна посідає п'яте місце в Європі за кількістю жертв дорожньо-транспортних пригод.

Вибіркові дослідження, проведені окремими авторами, показують, що порушення правил безпеки дорожнього руху складають 7% від загального рівня злочинності в Україні, а злочини проти безпеки дорожнього руху становлять 97% від інших злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту і кількість постраждалих від таких злочинів набагато перевищує число постраждалих на всіх інших видах транспорту разом узятих (В. А. Мисливий, 2005).

Не краща статистика і у сфері безпеки виробництва. За даними Федерації профспілок України за останні роки кількість працюючих в умовах, що не відповідають установленим нормам з охорони праці, зросла з 15 до 30% від загальної чисельності працівників і складає майже 3 млн людей. При цьому і кількість підприємств зі шкідливими та небезпечними умовами як державної, так і недержавної форми власності теж зростає.

За даними Держкомстату України в останні роки понад 1,5 млн працівників працювали в антисанітарних умовах збільшеної забрудненості повітря на робочому місці хімічними речовинами, пилом, перевищень рівнів шуму та вібрації, важкості та напруженості праці. На деяких підприємствах кількість таких робітників складає до 2/3 загальної кількості працюючих.

На підприємствах деяких видів економічної діяльності питома вага таких працівників складає 77,4% (добування вугілля, лігніну і торфу), 55,9% (виробництво коксу і нафтопереробки), 54,6% (виробництво готових металевих виробів).

За даними Держсанідемоніторингу України – більше 70% підприємств України не відповідають вимогам санітарних правил щодо

функціонування на них систем опалення, вентиляції, освітлення та роботи санітарно-побутових приміщень.

У середньому в шкідливих та небезпечних умовах праці на сьогодні працює майже кожен третій робітник. Фахівці зазначають, що такими показниками рівень смертності на виробництві на Україні вищий, ніж у Молдові в 2 рази, у 4,5 разу ніж в Естонії, у 5 разів ніж у Франції, у 12 разів ніж у Швеції, у 22 рази ніж у Великобританії, а ризик стати жертвою нещасного випадку або постраждати від професійного захворювання в Україні взагалі в 5–6 разів вище, ніж у розвинених країнах світу.

За офіційною ж статистикою на початку 2010-х рр. в Україні, в середньому, щорічно на виробництві реєструвалось 12,7 тис. нещасних випадків, у яких травмувалось 13,0 тис. працівників. Майже кожний десятий нещасний випадок закінчувався смертельним наслідком, причому питома вага таких випадків у загальній кількості нещасних випадків на виробництві постійно зростала: з 9,0% (2009 р.) до 11,0% (2013 р.). Аналогічно зростала і питома вага загиблих у загальному числі потерпілих від нещасних випадків: від 9,0% (2009 р.) до 11,2% (2013 р.).

З 2014 р. згідно з офіційними даними Держгірпромнагляду України кількість нещасних випадків, пов'язаних з виробництвом, та осіб, які отримали травми внаслідок цих випадків, почала зменшуватись: з 6,3 тис. травмованих осіб, у тому числі 548 загиблих, у 2014 р. до 4,2 тис. осіб, у тому числі 373 загиблих, у 2015 р. Окремі фахівці відомства пояснюють це зменшенням кількості працюючих і збільшенням кількості безробітних, але згідно з даними Федерації профспілок України близько 4,8 млн працівників працюють без офіційного оформлення трудових відносин з роботодавцем, а це означає, що більша частина випадків виробничого травматизму щодо таких осіб стають латентними.

Найбільш травмонезбезпечними галузями економіки в Україні Держгірпромнагляд України вважає вугільну, машинобудівну промисловість, агропромисловий комплекс, соціально-культурну сферу і торгівлю. Питома вага травмованих працівників на підприємствах цих галузей за підрахунками відомства складає 69% від усієї кількості травмованих на підприємствах в Україні.

Славнозвісною у цьому переліку, безсумнівно, є вугільна промисловість, аварії на підприємствах якої завдають досить значних збитків і викликають найбільш негативний резонанс у суспільстві. За окремими даними, щорічно у світі на шахтах гинуть майже 12 тис. шахтарів (J. Rivera, 2015), а професія шахтаря посідає перше місце серед найбільш небезпечних чоловічих професій. В Україні за перші 10 років незалежності загинуло 3,4 тис. гірників, надалі офіційна інформація відсутня. В Інтернет-середовищі лише вказується, що за 24 роки незалежності великі аварії на шахтах забрали життя 839 шахтарів.

До вищевказаного травмонебезпечного переліку Держгірпромнагляду України більшість експертів також додають металургійну та хімічну промисловість, сферу будівництва, транспорту та енергетики.

Результати моніторингу стану з пожежами, який проводиться Українським науково-дослідним інститутом цивільного захисту, свідчить, що у період 2004–2013 рр. у населених пунктах та на об'єктах суб'єктів господарювання України виникло більше 540 тис. пожеж, унаслідок яких загинуло понад 34 тис. людей і більше 17 тис. людей було травмовано. Тільки прямі збитки, завдані пожежами, склали 4,9 млрд грн, а загальні матеріальні втрати – понад 15 млрд грн. Додатково до цього у 2014 р. виникло 68,8 тис. пожеж, в яких загинуло понад 2,2 тис. та 1,4 тис. людей травмовано; у 2015 р. – 79,5 тис. пожеж, в яких загинуло понад 1,9 тис. та 1,3 тис. людей травмовано.

Взагалі за величиною ризику загибелі людей від пожеж Україна посідає друге місце в світі та поступається лише Російській Федерації.

Серед загальної кількості більшість пожеж (85,0%) та випадків загибелі людей унаслідок них (95,9%) припадає на житловий сектор (В. В. Ковалишин, 2013), а найпоширенішими причинами виникнення пожеж є необережне поводження з вогнем (62,4%) та порушення правил пожежної безпеки при експлуатації електроустановок (19,3%) (Р. В. Климась та ін., 2015).

До ціни злочинів, учинених з необережності, слід додати і збитки від постійних аварій на залізничному, водному, повітряному, трубопровідному транспорті, катастроф на складах військових частин та інших воєнізованих формувань, де здійснюється зберігання боєприпасів, вибухових речовин та військової техніки, які також тягнуть за собою значні людські жертви, знищення майна, ушкодження навколишнього середовища. Можна стверджувати, що якщо враховувати

не тільки людський фактор, а й шкоду від злочинів проти навколишнього середовища, якими заподіюється невідновна шкода тваринному або рослинному світу, землі, надрам, водним або морським організаціям, то шкода від злочинів, що учиняються з необережності, в цілому значно більше шкоди, яка заподіюється умисними злочинами.

9.2. Віктимологічна характеристика злочинців і жертв злочинів, учинених з необережності

Соціально-демографічна характеристика осіб, що учиняють злочини з необережності, свідчить про те, що більш ніж 90% випадків таких злочинів учиняють чоловіки. Це пояснюється більшою прихильністю чоловіків до техніки, ризику, до надзвичайних і небезпечних ситуацій і відповідним розподілом праці між чоловіками і жінками. Але останнім часом спостерігається підвищення питомої ваги жінок при вчиненні таких злочинів, особливо у сфері безпеки дорожнього руху за рахунок збільшення кількості автомобілів, що знаходяться у приватній власності.

Серед осіб, що учиняють злочини з необережності, переважають особи у віці від 20 до 40 років. Це пов'язано з тим, що перш ніж приступити до роботи у певній сфері діяльності, потрібно мати спеціальну або вищу освіту, відповідну кваліфікацію, а інколи ще й стаж роботи у відповідній галузі.

Вікова характеристика осіб, що вчиняють злочини у сфері безпеки дорожнього руху, в зв'язку з тим, що керування мототранспортними засобами дозволяється з 16-річного віку, а автомобільним транспортом – з 18-річного віку, більш низька – 18–24 років. Далі з віком спостерігається різке зменшення вчинення водіями транспорту таких злочинів, що пов'язане з набуттям достатньої кваліфікації для керування транспортом і більш відповідальним ставленням до виконання своїх обов'язків.

У залежності від виду необережності слід вирізняти два типи злочинців, що учиняють такі злочини: а) особи, дії яких кваліфікуються як злочинна самовпевненість, та б) особи, дії яких є злочинною недбалістю.

Для осіб, дії яких кваліфікуються як злочинна самовпевненість, характерними якостями, як правило, є внутрішня недисциплінованість, хибне самоутвердження, кар'єризм, егоцентризм, безпелаяційність, азарт, бравада, авантюризм, схильність до ризику, невинправданавзавзятість.

Для осіб, дії яких є злочинною недбалістю, характерна неуважність, розхлябаність, небажання адекватно оцінити свої можливості, зосередити свої інтелектуальні та вольові зусилля на аналізі ситуації, прийняття на себе обов'язків, які їм не під силу виконати, тощо.

Не слід шукати в осіб, які вчинили злочини з необережності, анти-суспільної настановки, антисуспільної спрямованості особистості, антисуспільних ціннісних орієнтацій, що притаманно при вивченні особистості злочинця корисливих злочинів. Увагу при злочинах, учинених з необережності, слід приділяти, у першу чергу, механізму поведінки особи, в якому є певна специфіка.

Загальновідомо, що механізм злочинної поведінки в умисних злочинах починається з актуалізації потреби, формування мотиву, мети тощо, та, в цілому, за звичайною схемою, проходить три стадії: мотивація, прийняття рішення і виконання рішення. Можлива і так звана стадія посткримінальної поведінки.

У злочинах, учинених з необережності, механізм поведінки особи починається зі стадії прийняття рішення. І в залежності від того, яке рішення прийме особа, вона може стати, у більшості випадків, або злочинцем, або жертвою злочину. Етап мотивації у злочинах, учинених з необережності, відсутній, інакше б вони кваліфікувалися як корисливі злочини. При цьому етап прийняття рішення, як правило, має досить обмежені можливості у часі, адже при злочинах, учинених з необережності, важливу роль у механізмі поведінки особи відіграє якраз конкретна життєва ситуація і, головне, її суб'єктивне усвідомлення і оцінка особою, які не тотожні об'єктивному змісту і значенню ситуації.

Невірна або неадекватна оцінка ситуації призводить до помилки у прийнятті рішення і, в результаті, призводить до дій, які у подальшому кваліфікуються як злочин, учинений з необережності. Але і правильна оцінка ситуації, в окремих випадках, призводить до того, що особа вберегла себе від учинення злочину, але не вберегла себе від можливості стати жертвою цього злочину. Наприклад, якщо осо-

ба при оцінці ризику можливості дорожньо-транспортної пригоди приймає неправильне рішення і дорожньо-транспортна пригода все ж таки трапилась, вона потрапляє у розряд злочинців, а інша сторона цієї пригоди – у розряд жертв. Якщо ж неправильне рішення прийняла інша сторона цієї дорожньо-транспортної пригоди – особа, яка може бути злочинцем у першому випадку, може, навпаки, у другому випадку стати жертвою злочину. Тобто у багатьох випадках учинення злочинів з необережності ми маємо так звану «інверсію ролей». І окремі негативні стереотипи поведінки людей у повсякденному бутті не завжди є чинниками злочинів, учинених з необережності.

Зокрема, останні дослідження показують, що жертвами від дорожньо-транспортних пригод, як правило, є: 1) водії інших автотранспортних засобів; 2) пасажери, які перебувають у салоні автомобіля; 3) пішоходи; 4) велосипедисти; 5) особи, що керують гужовим транспортом (К. О. Полтава, 2014). За даними Держгірпромнагляду України (2014) смертельні травми на виробництві отримують: транспортні працівники – 20% (зазвичай ті ж самі водії); шахтарі – 16%; керівні працівники – 15% (майстри, начальники дільниць, інженери); будівельники – 10% (монтажники, електрогазозварники); електрики – 7% (електромонтери, електрослюсарі); працівники сільського господарства – 5%. Тобто звичайні люди, які дотримуються у своїй діяльності правових норм, норм моралі, етики, культури і які жодним чином не провокують учинення відносно себе злочинів, як це можливо при корисливих злочинах. Тому і запобігти злочинам, учиненим з необережності, вкрай складно.

9.3. Запобігання злочинам, учиненим з необережності

Запобігання злочинам, учиненим з необережності, повинно здійснюватись на двох взаємопов'язаних рівнях: загальносоціальному і спеціально-віктимологічному. При цьому пріоритет, безумовно, повинен належати заходам загальносоціального запобігання, направленим на удосконалення управління суспільством, розвиток науково-технічного прогресу, покращення умов праці і охорони праці, поліпшення техніки безпеки, впровадження сучасних засобів механізації,

автоматизації, комп'ютеризації виробництва і певною мірою сфери побуту, укріплення соціальної, виробничої і технологічної дисципліни, виховання у населення почуттів громадянської відповідальності до своїх обов'язків, екологічної правосвідомості тощо. Це різні за змістом заходи соціального, економічного, організаційно-управлінського, технічного та іншого характеру, які передбачаються, як правило, у загальнодержавних соціальних програмах та інших не менш важливих документах вищих органів влади і управління і реалізація яких розрахована на тривалий строк. Успішне виконання заходів, передбачених цими документами, та інших заходів загальносоціального запобігання є запорукою зниження рівня злочинів, вчинюваних з необережності.

Серед заходів же спеціально-віктимологічного запобігання злочинам, учиненим з необережності, домінуюче положення повинна займати якраз віктимологічна профілактика, головними напрямками якої є такі:

Вплив на безпеку виробництва. Цей напрям передбачає розробку нових, максимально безпечних для людини і оточуючого середовища машин і механізмів; впровадження нових, особливо екологічно чистих технологій; технічне удосконалення і підвищення надійності устаткування, що вже використовується на виробництві; поліпшення контролю за технічним станом знарядь і засобів, їх своєчасна діагностика; нейтралізація небезпечних факторів, властивих технічним системам, і зменшення можливої шкоди від їх експлуатації; наявність відповідної технічної документації на устаткування, чітка регламентація вимог його експлуатації і правил техніки безпеки при поводженні з ним; недопущення сторонніх або непроінструкованих належним чином осіб до експлуатації машин і механізмів, максимально можливе обмеження доступу до зони їх дії інших працівників; вилучення із побутового обігу небезпечних предметів (зброї, отруйних, вибухових речовин) та ін.

Вплив на конкретну життєву ситуацію. Цей напрям передбачає забезпечення належного технічного стану об'єктів, що становлять або можуть становити підвищену небезпеку (дороги, шахти, цехи, технологічні лінії тощо); поступове скорочення, нейтралізацію і ліквідацію джерел підвищеної небезпеки залежно від об'єктивної можливості і економічної доцільності; виведення з експлуатації буді-

вель і споруд, що перебувають в аварійному стані, зменшення кількості робочих місць з небезпечними, шкідливими та несприятливими умовами праці; встановлення надійного попереднього контролю за небезпечною ситуацією, виявлення різних відхилень устаткування від норми на ранніх стадіях; впровадження на виробництві, транспорті спеціальних пристроїв, що сигналізують про наявність небезпечної ситуації, або блокують неправильні дії особи; чітку регламентацію дій у типових небезпечних ситуаціях і відпрацювання стандартів поведінки в них та ін.

Вплив на особу. Цей напрям передбачає належний підбір працівників на роботу, що пов'язана з джерелами підвищеної безпеки, не тільки за професійним критерієм, а й з урахуванням психологічних та психофізичних якостей; встановлення і удосконалення контролю за діяльністю осіб, пов'язаною з підвищеною безпекою, постійний огляд стану їх здоров'я, наукову організацію їх праці з урахуванням рекомендацій медицини і психології, обов'язковий інструктаж за спеціальними програмами; посилення відповідальності працівників за недотримання встановлених правил безпеки, а посадових осіб – за порушення правил охорони праці; забезпечення реального відшкодування заподіяної шкоди або позбавлення особи можливості заподіяти шкоду (наприклад, позбавлення права на управління транспортним засобом); навчання правилам транспортної і пожежної безпеки, правилам експлуатації і використання побутової техніки та пожежо-небезпечних пристроїв, зброї, небезпечних, сильнодіючих на організм людини матеріалів, речовин, ліків; боротьбу з пияцтвом та загальне підвищення культури і дисципліни поведінки громадян, які можуть опинитися у небезпечних ситуаціях, та ін.

Певну специфіку мають заходи профілактики злочинів проти безпеки дорожнього руху, які полягають в комплексному впливі на всі елементи «людина-дорога-транспорт». До таких заходів необхідно віднести постійний контроль за додержанням правил безпеки дорожнього руху всіма учасниками руху; своєчасне запобігання порушенням незлочинного характеру, які можуть перерости в злочини; виховний і правовий вплив на водіїв, обслуговуючий персонал, населення; вивчення та роз'яснення Правил дорожнього руху та інших нормативних актів з питань безпеки дорожнього руху; підтримка в належному

стані доріг і дорожнього господарства, технічного стану транспортних засобів тощо.

Указані заходи віктимологічної профілактики злочинів, учинених з необережності, мають схожість і можуть збігатися із заходами захисту людини від випадкового заподіяння шкоди. Але їх мета схожа – недопущення необережної поведінки особи, яка може призвести до вчинення злочину.

Питання для самоконтролю

1. Надайте загальну характеристику злочинів, учинених з необережності.
2. У чому проявляється віктимна поведінка жертв ДТП?
3. Охарактеризуйте заходи загальносоціального запобігання необережним злочинам.
4. Назвіть основні напрями спеціально-віктимологічного запобігання віктимній поведінці жертв.

Список літератури

1. Нормативно-правові акти

1. Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів (ETS N 116) Рада Європи; Страсбург, 24.11.1983 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_319.
2. Рекомендація R (85) 11 Комітету міністрів державам-членам стосовно положення потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу. – Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи від 28.06.1985 № R(85)11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_127.
3. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою; Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_114.
4. Кодекс щодо захисту дітей від жорстокого поведіння в мережі Інтернет та Інтернет-ресурсах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kyivstar.ua/f/1/about/responsibility/clients/responsible_decisions/Code.pdf.
5. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України від 15 листоп. 2001 р. № 2789-III // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 51. – Ст. 2258.
6. Протокол про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: прийнятий резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15.11.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_791.
7. Рекомендації відносно міжнародного співробітництва в галузі запобігання злочинності та кримінального правосуддя в контексті розвитку. – Резолюція ООН від 14.12.1990 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_832.
8. Предупреждение преступности и уголовное правосудие в контексте развития: реальность и перспективы международного сотрудничества (Перечень соответствующих мер по предупреждению преступности) – Записка Генерального Секретаря Восьмому Конгрессу ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями – Документ A/ Conf.144/9. – 13 июня 1989. – 35 с.

2. Підручники, навчальні посібники, монографії, статті тощо

1. Голина В. В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні / В. В. Голина // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 3(50). – С. 185–193.
2. Голина В. В. Соціальні умови активізації осіб, які потерпіли від злочинів у захисті своїх прав та законних інтересів / В. В. Голина // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 1(48). – С. 184–192.
3. Головкін Б. М. Віктимність як основна категорія віктимології [Електронний ресурс] / Б. М. Головкін // Журн. східноєвроп. права. – 2015. – Вип. 20. – С. 6–13. – Режим доступу: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2015/10/golovkin_20.pdf.
4. Головкін Б. М. Віктимна поведінка жертв злочинів / Б. М. Головкін // Проблеми законності : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. – Вип. 135. – С. 124–136.
5. Головкін Б. М. Злочинність на вулицях та в інших громадських місцях / Б. М. Головкін // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Харків : Право, 2013. – № 26. – С. 84–97.
6. Головкін Б. М. Кримінологічне поняття віктимізації / Б. М. Головкін // Наук. вісн. Міжнар. гуманітар. ун-ту. Серія: Юриспруденція. – Одеса, 2015. – Вип. 15, т. 2. – С. 93–96.
7. Головкін Б. М. Поняття латентної віктимізації від злочинних посягань / Б. М. Головкін // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Харків : Право, 2015. – Вип. 29. – С. 78–88.
8. Головкін Б. М. Як стають жертвами злочинів / Б. М. Головкін // Проблеми законності : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. – Вип. 136. – С. 161–172.
9. Іващенко В. О. Торгівля жінками та дітьми: (кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби) : монографія / В. О. Іващенко. – Київ : Атіка, 2004. – 112 с.
10. Конгрессы ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию : [сб. материалов] : в 3 кн. / НАПрНУ ; НИИ изучения пробл. преступности ; кол. сост.: В. В. Голина, М. Г. Колодяжный ; под общ. ред. В. В. Голины. – Киев : Ред. журн. «Право Украины» ; Харьков : Право, 2013.

11. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу-жа, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі. – Київ : Атіка, 2006. – 352 с.
12. Кримінологія : підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. – Харків : Право, 2014. – 440 с.
13. Наден О. В. Торгівля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності : монографія / О. В. Наден. – Київ : Атіка, 2004. – 288 с.
14. Півень А. В. Віктимологічна профілактика вуличної насильницької злочинності / А. В. Півень // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ. – 2013. – № 1. – С. 183–189.
15. Пособие для разработки законодательства по вопросам насилия в отношении женщин Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 2010 год ST/ESA/329. Издание Организации Объединенных Наций [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.un.org/womenwatch/daw/vaw/handbook/Handbook%20for%20legislation%20on%20VAW%20\(Russian\).pdf](http://www.un.org/womenwatch/daw/vaw/handbook/Handbook%20for%20legislation%20on%20VAW%20(Russian).pdf).
16. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / за заг. ред. Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова. – Харків : Вид-во Кроссруд, 2008. – 364 с.
17. Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
18. Сметаніна Н. В. Віктимна поведінка жертв «злочинів ненависті» / Н. В. Сметаніна, О. М. Рябокін // Часопис Київ. ун-ту права. – 2016. – № 1. – С. 281–284.
19. Туляков В. А. Виктимология: социальные и криминологические проблемы / В. А. Туляков. – Одесса, 2000. – 336 с.
20. Франк Л. В. Потерпевшие от преступлений и проблемы советской виктимологии / Л. В. Франк. – Душанбе : Ирфон, 1977. – 240 с.
21. Христенко В. Е. Психология жертвы : учеб. пособие / В. Е. Христенко. – Харьков : Консум, 2001. – 256 с.
22. Христич І. О. Сучасний стан латентної віктимності в Україні / І. О. Христич // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право : зб. наук. пр. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Харків : Право, 2012. – № 4 (11). – С. 196–204. – Бібліогр.: с. 203.

23. Юрченко О. Ю. Проблеми безпеки дітей в соціальних мережах та Інтернеті (віктимологічний аспект) [Електронний ресурс] / О. Ю. Юрченко // Порівняльно-аналітичне право : електрон. фахове наук. вид. – 2013. – № 3–1. – С. 336–338. – Режим доступу: http://pap.in.ua/3-1_2013/8/Yurchenko%20O.Yu..pdf. – Заголовок з екрана.
24. Юрченко О. Ю. Аналіз державної політики щодо захисту прав жертв від насильницьких злочинів [Електронний ресурс] / О. Ю. Юрченко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету : електрон. фах. наук. вид. – Режим доступу: www.vestnik-pravo.mgu.od.ua. – Заголовок з екрана. – С. 107–109.

Навчальне видання

Голіна Володимир Васильович,
Головкін Богдан Миколайович,
Валуйська Марина Юріївна та ін.

ВІКТИМОЛОГІЯ

Навчальний посібник

За редакцією
професорів *В. В. Голіни* і *Б. М. Головкіна*

Коректори *О. М. Неццетна*, *Н. Ю. Шестьора*
Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

Підписано до друку з оригінал-макета 17.11.2017.
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 17,90. Обл.-вид. арк. 16,32. Вид. № 1754.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України та
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Почернін
Тел. (057) 717-28-80